МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СИНЯК СТЕПАН ЛЕОНІДОВИЧ

УДК : 94 (477.82):355.01+061(438) ″1921-1939″

ПОЛЬСЬКІ ПАРАМІЛІТАРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ВОЛИНІ 1921-1939 рр.

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
ШЕРЕТЮК Валерій Миколайович
кандидат історичних наук, доцент

Рівне – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП ……4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ …….…….....10
1.1. Історіографія проблеми ……..……..……10
1.2. Джерельна база дослідження ……..…….....20
1.3. Методологічні основи роботи …….....30
Висновки до розділу 1 …….....33
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПАРАМІЛІТАРНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ ……...35
2.1. Польська державна політика у сфері військово – фізичної підготовки ...35
2.2. Правові засади діяльності польських парамілітаринх організацій ...……48
Висновки до розділу 2 ……...……68
РОЗДІЛ 3 ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА ...…….....71
3.1. Напрямки військово-фізичної підготовки …….....71
3.2. Комендантський, інструкторський та тренерський склад …..……...94
Висновки до розділу 3 …...……..107
РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНА ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ …….....108
4.1. Господарсько-економічна діяльність ……108
4.2. Освітня діяльність …….…….....124
4.3. Культурний напрям роботи …….....134
Висновки до розділу 4 ……160
ВИСНОВКИ ……162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ ……..167
ДОДАТКИ ……...206

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГРФВВП – Головна рада фізичного виховання і військової підготовки

ДАВО – Державний архів Волинської області

ДАРО – Державний архів Рівненської області

ДАТО – Державний архів Тернопільської області

ДРФВФК – Державна рада фізичного виховання та фізичної культури

КФВВП – Комітет фізичного виховання і військової підготовки

КПЗУ – Комуністична партія Західної України

КСМЗУ – Комуністична спілка молоді Західної України

ЛВП – Легіон волинських повстанців

МВС – Міністерство військових справ

МГЗ – Міністерство громадського здоров'я

МРВНО – Міністерство релігійних вірувань і народної освіти

НРФВ – Наукова рада фізичного виховання

ПСЕБТП – Польський союз експортерів бекону та тваринної продукції

РП – Річ Посполита

СВІП – Союз військових інвалідів Польщі

СВПАФ – Союз ветеранів польської армії у Франції

СКЛП – Союз колишніх легіонерів та пеов'яків

СЛПВІ – Союз легіонерів польських військових інвалідів

СО – Союз осадників

СПЛ – Союз польських легіонерів

СПР – Союз підоціферів резерву

СПХ – Союз польських харцерів

СР – Союз резервістів

СС – Стрілецький союз

ФПСОВ – Федерація польських союзів оборонців вітчизни

ЦВСО – Центральний військовий союз осадників

ВСТУП

Актуальність теми. У різних країнах світу, особливо країнах Європи, влада у 20-30-ті рр. XX ст. вдавалася до створення парамілітарних напіввійськових, напівспортивних організацій, які виховували молодь в націоналістичному дусі. Парамілітарна (напіввійськова) організація – утворення, що має військовий характер або наближений до нього, але при цьому формально не входить до складу збройних сил. Організована група цивільних осіб, у військовій формі або в цивільному одязі, яку використовують для надання допомоги регулярному війську, або навпаки – для боротьби проти чинної влади (наприклад – партизани).У міжвоєнний період в Європі парамілітарні організації існували, як в демократичних державах (в Англії і Франції – скаутський рух), так і в тоталітарних (в Німеччині – «Гітлерюгенд»; в Італії – «Балліла», «Авангард»; в Іспанії – «Молодь народної дії»).

Характер польсько-українських стосунків у 20-30-х рр. XX ст., спричинений жорстокими катаклізмами Першої світової війни, мілітарними традиціями мислення урядових кіл Європи, перманентними претензіями на перегляд кордонів наслідками українсько-польської (1918-1919 рр.) і польсько-радянської (1920 р.) воєн, політичним безправ’ям Західної України.

Уряд Другої Речі Посполитої щодо Західної України проводив політику беззастережної полонізації, яка в історичній перспективі мала метою її національну інкорпорацію в Польщу. Активний вплив на зміну етнодемографічної ситуації здійснювався державним апаратом управління шляхом полонізації міських і сільських самоуправних структур, освіти, судочинства тощо. У цьому питанні особлива роль відводилася польським парамілітарним організаціям та союзам.

Об’єктивне висвітлення діяльності польських парамілітарних організацій Волинського воєводства є актуальним з політичної точки зору, в аспекті інтересу до соціально-економічного розвитку краю та утвердження польської адміністрації на місцях. В економічному відношенні осадницькі

господарства, за задумом польських урядовців, мали стати «зразковими» і тим самим довести вищість польської економіки в цілому та аграрному секторі зокрема. Надавши право торгівлі, головним чином товарами, які входили до державної монополії (алкогольні напої, сіль та тютюнові вироби) польська влада тим самим сприяла фінансовому благополуччю цих організацій. Разом з тим, давала кошти, які ці організації використовували для інших цілей.

Мета роботи – проаналізувати становлення, організацію та основні напрямки й форми діяльності польських парамілітарних організацій на Волині у 1921-1939 рр.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких дослідницьких **завдань**:

- охарактеризувати висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історіографії комплексу питань, пов’язаних із становленням та діяльністю польських парамілітарних організацій;
- розкрити причини, завдання та процес створення польських парамілітарних організацій у Волинському воєводстві;
- визначити нормативно-правові засади діяльності та структуру польських парамілітарних організацій та шляхи їх створення;
- виокремити та дослідити основні напрямки роботи польських парамілітарних організацій;
- проаналізувати форми і методи роботи польських парамілітарних організацій;
- з’ясувати роль і місце польських парамілітарних організацій в суспільному та культурно-освітньому житті «східних кресів» та Польщі у цілому;
- охарактеризувати значення та результати діяльності польських парамілітарних організацій для Волинського воєводства.

Об’єктом дослідження є польські парамілітарні організації Волинського воєводства у 1921-1939 рр., в суспільному, культурно-освітньому житті Польської республіки. **Предметом дослідження** –

організаційна структура, військово-фізична, господарська та культурно-освітня діяльність польських парамілітарних організацій.

Методологічну основу дисертаційної роботи визначають принципи історизму, логічності, системності та наукової об'єктивності в підході до вивчення явищ минулого на основі комплексного використання наявної джерельної бази та історіографії. Докладніше методи дослідження висвітлено в першому розділі роботи.

Хронологічні межі дослідження – 1921 по вересень 1939 рр. Вибір нижньої межі обумовлений створенням адміністративно-територіальної одиниці – Волинського воєводства у межах Польської держави, а верхня пов'язана з початком Другої світової війни та ліквідацією на території Волині польської адміністрації.

Територіальні межі дослідження включають території Волинського воєводства, утвореного в результаті адміністративної реформи, проведеної за умовами Ризького мирного договору. Центр воєводства знаходився у м. Луцьк, а до його складу входило 11 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубенський, Ковельський, Костопільський, Кременецький, Луцький, Любомльський, Острозький (з 1925 р. Здолбунівський), Рівненський та Сарненський.

Наукова новизна результатів роботи визначається вибором теми та розробкою актуальної проблеми, яка не отримала належного висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Дисертаційна робота є першим комплексним науковим дослідженням польських парамілітарних організацій у міжвоєнний період на території Волинського воєводства. Вперше до наукового обігу введено й опрацьовано значний масив неопублікованих джерел.

На основі проведеного дослідження було сформовано нові наукові положення, які виносяться на захист.

Вперше:

- встановлено, що діяльність польських парамілітарних організацій була одним із методів колонізації та інтеграції українських земель, у тому числі й волинського регіону до складу Польської держави;
- доведено, що найбільший внесок у розвиток польських парамілітарних організацій на території Волинського воєводства здійснили Союз осадників, Стрілецький союз, Союз офіцерів резерву, Союз резервістів, Союз військових інвалідів Польщі та Союз польських харцерів;
- визначено, що першочерговими завданнями польських парамілітарних організацій була військово-фізична підготовка молодого покоління до майбутньої служби в армії, а також підтримка бойової форми колишніх солдат та офіцерів, а у разі війни використовувати їх, як партизан;

Удосконалено:

– попередні наукові судження про діяльність польських парамілітарних організацій та союзів Волинського воєводства;

– періодизацію зародження та розвитку польських парамілітарних організацій в Польській республіці у міжвоєнний період і виокремлено два його етапи залежно від проведення державою військової політики. Перший етап, який тривав з 1921 по 1925 р., характеризується «прохолодним» ставлення вищого державного керівництва до польських військових організацій, які щойно формувалися. На другому етапі, що тривав впродовж 1925–1939 рр., держава активно зацікавилась розвитком та популяризацією польських парамілітарних організацій, збільшила фінансування, сприяла розбудові їх інфраструктури.

Отримали подальший розвиток:

– положення, що завдяки заходам державної влади Польщі було покращено функціонування польських парамілітарних організацій та їх інфраструктури;

– судження, що діяльність польських військових формувань надало значний вплив на розвиток військово-фізичної справи та спорту як Волинського регіону, так і Польської республіки в цілому.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали, положення та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з новітньої історії Польщі та України, підручників і навчальних посібників з українсько-польських відносин та історії Волині міжвоєнного періоду.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження було апробовано на 9 конференціях різних рівнів, а саме: IV Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (Луцьк, 12 – 13 травня 2010 р.), II Міжнародній наукової конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 8–9 грудня 2010 р.), III Міжнародній наукової конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 7–8 грудня 2011 р.), щорічній викладацько-студентській конференції НаУОА «Дні науки» (Острог, 22–22 березня 2012 р.), IV Міжвузівській науково-практичній конференції молодих політологів «Актуальні проблеми сучасної політики» (Рівне, 15 березня 2013 р.), Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія України. Волинь та Полісся» (Рівне, 25-26 квітня 2013 р.), II міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Київ, 2014 р.), IV Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (10 – 11 грудня), I Волинських обласних краєзнавчих читаннях, присвячених 90-річчю від дня народження Григорія Гуртового (Торчин, 26 грудня 2014 р.).

Результати дослідження знайшли відображення у 8 **публікаціях**, із них 5 статей надруковано у наукових фахових виданнях що входять до переліку

ВАК України з історичних наук та 1 стаття у виданнях, що уведені до міжнародної наукометричної бази.

Структура дисертації обумовлена поставленою метою і завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (378 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 222 сторінки, основний текст – 166 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Вивчення історії розвитку польських парамілітарних організацій на території Волині у міжвоєнне двадцятиліття поступово починає набувати дедалі більшої актуальності. І якщо діяльність українських організацій вже знайшла своє відображення у вітчизняній історіографії, то питання діяльності польських напіввійськових організацій до сьогоднішнього дня не була предметом спеціальних студій.

З погляду історичної науки вивчення проблеми діяльності парамілітарних організацій у міжвоєнне двадцятиліття можна поділити на два етапи: 1) 1919-1939 рр.; 2) 1945 – до наших днів. Особливості праць польських, українських та білоруських дослідників на кожному етапі визначаються тематичним спрямуванням і змістом публікацій.

Вагомий внесок у дослідження проблеми зробили польські історики. Перші публікації, з діяльності польських парамілітарних організацій у Другій Речі Посполитій, з’явилися у міжвоєнне двадцятиліття.

Окремі напрацювання з даної проблематики були і у польських дослідників міжвоєнного періоду. Т. Селімовський проаналізував збільшення молодіжних організацій у контексті політичного життя Польщі, схарактеризував ґенезу і програмні положення легальних партій, підкреслив, що всі вони намагалися поширити свій вплив на молоде покоління і тому мали свої молодіжні «філії». Автор значну увагу приділив радикалізації молодіжних організацій. Однак, у його праці у більшій мірі аналізується центральні воєводства Польської республіки, про Волинське воєводство є лише окремі згадки [338].

А. Прушковский у праці «Суспільний путівник», (1934 р.) висвітлив тогочасні ідейні принципи і організаційну структуру суспільних і політичних організацій Другої Речі Посполитої, її окремий розділ був присвячені

парамілітарним організаціям. Варто відмітити те, що авторська оцінка в окремих випадках не завжди об’єктивна, і пов’язана більш за все з жорсткою державною цензурою [331].

Розвитку Союзу військових інвалідів Польщі присвячено праці Б. Кікієвича [287; 288]. Автор приділив увагу зародженню та діяльності даного союзу, наголошував на вагомій ролі держави у підтримці переселенців у налагодженні нового життя на «східних кресах». Однак дослідник, в основному, висвітлив загальнодержавний розвиток Союзу військових інвалідів Польщі, а Волинське воєводство у його працях згадується лише в окремих моментах.

У праці Вацлава Ліпінського «Історія Стрілецького Союзу», автор зосереджував увагу на ролі організації у реалізації програми військової підготовки населення на випадок можливої війни [304].

Історію зародження та розвитку Стрілецького союзу, проаналізував Я. Корпал, членів цієї організації він вважав, майбутньою основою офіцерського корпусу. Однак, головну увагу, автор приділив розвитку Стрілецького союзу у великих містах Другої Речі Посполитої – Варшаві, Кракові, Познані та Вроцлаві [291].

Діяльність польських переселенців на Волині та у Західній Білорусії проаналізував Т. Свєтлинський, який виокремив проблеми та виклики, які виникали під час переселення і утворення нових господарств осадників [355].

П. Баначковський у своїй статті «Союз Осадників та суспільна підготовка місцевої молоді» [244], проаналізував патріотичне життя та виховання дітей родин осадників.

Значний внесок у дослідження проблем осадницького руху внесли праці Б. Подгорського [327; 328; 329], Ф. Боцяна [251], Л. Сухрожевського [353], Т.Тоурогінського [359]. а також Є. Бонковіча-Сіттауера [252]. Зокрема, останній проаналізував поширення військового осадництва на Волині, охарактеризував ставлення місцевого населення до переселенців, акцентувавши увагу на діяльності Союзу осадників.

Різні аспекти розвитку осадницького руху були розглянуті В. Камінським [281], Ф. Мочульським [313], Ч. Янковським, який окреслив здобутки Союзу осадників в освітній сфері [278]. Однак автори давали епізодичні відомості про діяльність Союзу осадників на Волині.

Рупором у реалізації державної програми з військово-фізичної підготовки молодого покоління польської держави був часопис «Фізична підготовка», (виходив з 1920 по 1939 рр.) на сторінках якого публікувалися статті, присвячені військовій, спортивній підготовці молоді. Так, проблемам військово-фізичної підготовки були присвячені публікації С. Чехановського [258], Є. П'ясецького [324], О. Жавроцького [372; 373] та Я. Ясінського [279], М. Кравчика [296; 297; 298]. Однак, їх характерною ознакою є те, що вони виокремлювали основні проблеми, які виникали під час військової підготовки молоді у загальнодержавному масштабі, мали здебільшого теоретичний характер, але натомість в статтях відсутні приклади реалізації.

Проблемі фізичного виховання у школах та вищих навчальних закладах присвячені роботи Х. Ольшевської [319], С. Копчинського [290], К. Мущаловської [314]. Дослідники, характеризуючи генезис і програмні положення вищих навчальних закладів, підкреслювали, що всі вони намагалися поширити свій вплив на молоде покоління, заохочуючи їх до фізичного виховання. Однак, автори не ставили за мету дослідження фізичного виховання у навчальних закладах Волині.

Розвиток табірної справи і проведення військової підготовки у східних воєводствах Польщі аналізували В. Пражмовська-Іванка [330], В. Фухс-Дубовський [268] та О. Жавроцький [373]. С. Сікорський, [339; 340; 341] досліджував розвиток табірної справи у східних воєводствах. Проблемою дослідження Державної спортивної відзнаки займались Я. Баран [245; 246], та Я. Склад [342].

Ролі краєзнавства та туризму у проведенні військово-фізичної підготовки молодого покоління держави присвячені роботи М. Дорувальського [263], Р. Дубоскі [265], В. Новодворського [317],

М. Орловича [320; 321]. Проблемам діяльності Комітету фізичного виховання і військової підготовки були присвячені роботи В. Кілінського [289] та С. Роуппертса [335; 336].

Польські дослідники післявоєнного періоду достатньо детально вивчали питання функціонування польського парамілітарного руху в контексті діяльності «санаційного» табору в молодіжному середовищі. Так, наприклад, концепція «державного виховання» аналізується в працях В.Кулеши. [301], К. Бартніцької [247]. Польські парамілітарні організації на Волині вони розглядали лише під політичним кутом зору.

Військовій підготовці молоді, під час формуванням так званих «крокусів» присвячена робота С. Трушковського [360]. П. Ставецький і П. Лоссовський висвітлювались взаємовідносини суспільства та армії у міжвоєнній польській державі [347; 305]. Проблемі участі армії в реалізації молодіжної політики, а також діяльності парамілітарних організацій серед сільської молоді присвячено кілька розділів праці Я. Одземковського [318]. В усіх вище перелічених роботах досить детально висвітлюються завдання та шляхи реалізації військової підготовки молоді у міжвоєнній Польщі, роль армійських структур у цій роботі та ставлення молоді до армії. Діяльність парамілітарних організацій у східних регіонах знайшли відображення в дослідженні Я. Одземковського, за спостереженням якого, у східних воєводствах армійські структури і парамілітарні організації займалися не лише підвищенням обороноздатності держави, але й вели активну колонізаторську діяльність, що викликало активний опір місцевого населення.

З. Косирж [292], М. Слоневський [343], М. Калінський [280], З. Дзюбинський [266], П. Розвадовський [337] та Я. Войтич [365] аналізували моделі та структуру організації фізичного виховання, військової підготовки та спорту, здійснювали їх порівняльний аналіз, починаючи з утворення держави і завершуючи окупацією та знищенням її нацистами та радянськими військами. Однак дослідники, в основному, висвітлили розвиток фізичного

виховання на етнічних польських землях, а Волинь згадується лише в окремих моментах.

Автор «Словника молодіжних організацій Польщі 1918-1970 рр.», стисло схарактеризував діяльність загально польських та регіональних організацій, проаналізувавши їх програмні документи та ідеологічні постулати. Значну увагу автор приділяє найбільшим організаціям, в т.ч. і Стрілецькому союзу [344].

Розвитку осадницького руху у Польщі присвячене дослідження С. Загорного [368]. Варто відмітити, що автор досить детально, на основі архівних матеріалів та статистичних звітів, показав розвиток осадницької кампанії на Західній Україні та Західній Білорусії.

Крах комуністичних режимів в країнах Центрально-Східної Європи створив якісно нові умови для проведення досліджень як на території Польщі, так і на пострадянському просторі.

У польській історіографії цікавість до даної проблематики продовжує зберігатися, свідченням чого стали ґрунтовні дослідження, присвячені як питанням державної політики, так і діяльності окремих парамілітарних організацій.

Так, наприклад, питанню «державного виховання» присвячені роботи А. Смолальского [345], Я. Рецко [333]. Автори прослідковують еволюцію поглядів у вихованні молоді до травневого перевороту 1926 р. та після нього.

Питання формування і реалізації концепції підготовки населення до війни в умовах міжвоєнної польської держави розглядає у своїй монографії «Нація зі зброєю. Суспільство в програмі польської військової політики» Я. Кенсік [282]. Автор детально аналізує діяльність державних структур, армії і суспільних організацій. Значну увагу дослідник приділив військовій підготовці молоді та участь в ній парамілітарних організацій. Монографія присвячена, в основному, безпосередньо польським етнічним територіям, проте містить інформацію, яка стосується східних воєводств.

Проблема військової підготовки молоді напередодні Другої світової війни знайшла відображення в монографії М. Яблоновського [276]. Автор розглядає взаємодію у цьому армії і системи освіти.

Різним аспектам осадницького руху присвячені дослідження Т. Бохума [254], А. Вічорека [363], М. Невядомського [315; 316]. В працях дослідників містяться епізодичні відомості про діяльність осадників на Волині.

У праці «Кресове військове осадництво 1920 – 1945» [349] Я. Стобняк-Смогоржевська аналізує діяльність осадників та їх організацій у реалізації державної політики в господарсько-економічній, культурно-освітній сфері, а також патріотичного виховання молоді, хоча окремі аспекти діяльності осадників дослідниця оцінює досить суб’єктивно. Разом з тим, праця містить значний пласт фактичного матеріалу, який дозволяє прослідкувати місце і роль осадників у реалізації державної політики щодо виховання молодого покоління. Окрім того, дослідниці належить ряд публікацій, в яких висвітлюється діяльність Союзу осадників [350; 351; 352].

Ґрунтовними дослідженнями діяльності Стрілецького союзу стали роботи А. Закревської [369], П. Вивяла [367], М. Вішневської [364], що відзначалися ґрунтовною джерельною та історіографічною базою. Автори акцентували на масштабах роботи, Стрілецького союзу у патріотичному вихованні молодого покоління держави, фізичній та спортивній підготовці. Однак дослідники, в основному, висвітлили загальнодержавний розвиток Стрілецького союзу, а Волинське воєводство у їх працях згадується лише в окремих моментах

Проблемі розвитку Союзу військових інвалідів Польщі присвячені праці А. Добронського [262] та Я. Дуди [264]. У них дослідники простежували основі етапи його розвитку та відзначали вагомий внесок Союзу військових інвалідів Польщі у підтримці солдатів, які брали участь у війні за незалежність Другої Речі Посполитої, а також вдів та сиріт колишніх військовослужбовців. В працях дослідників міститься епізодична інформація

про діяльність Союзу військових інвалідів Польщі на території Волинського воєводства.

Діяльності Союзу польських харцерів була присвячена робота К. Вайса [361], Я. Пуделека [332] який, дослідив діяльності Союзу польських легіонерів. Однак у їхніх працях у більшій мірі аналізується центральні воєводства Польської республіки, про Волинське воєводство є лише окремі згадки.

Разом з тим, всі роботи, які присвячувалися тим чи іншим організаціям, написані у загальнодержавному масштабі, при цьому не відзначаючи специфіки діяльності на «східних кресах».

Військову підготовку дівчат вивчала А. Маркерта [306]. У монографічному дослідження Л. Шиманського «Фізична культура в політиці II Речі Посполитої», охарактеризовувалась участь держави та організацій у розвитку фізичної культури на території Польщі у міжвоєнний період [356].

У сучасній польській історіографії зріс інтерес польських вчених і до дослідження різних аспектів життя Волинського воєводства у міжвоєнний період. А. Айненкель [241; 242; 243], П. Еберхард [267], Я. Жарновський [371], Я. Кенсік [283; 284; 285; 286], В. Менджецький [307; 308; 309], Я. Левандовський[305], Т. Піотркевич [325], А. Гарлицький [270; 271], П. Ставецький [348], В. Побог-Малиновський [326], Я. Бушко [256], В. Папроцька [322; 323], Я.Томашевський [357], Р. Торжецький [358] та А. Хойновський [257]. Дані дослідники вивчали вплив національної політики Другої Речі Посполитої на Волині, соціально-економічні, етнічні, та культурно-освітні відносини у Волинському воєводстві.

Варто також зазначити, що після 2000 року в білоруській історіографії з’явилося ряд праць, дотичних до теми нашого дослідження. Питання осадництва у своїх роботах піднімали С. Гресь [206] та В. Гарматний [202].

Проблему діяльності молодіжних організацій на території Західної Білорусії розглядав у своїй роботі В. Кривуть [212]. Автор приділив велику увагу діяльності Стрілецького союзу в царині суспільного виховання молоді.

У радянській історіографії післявоєнного періоду розпочався новий етап у вивченні історії Західної України, зокрема, Волині. Цілком зрозуміло, що радянські історики основну увагу у своїх роботах приділяли діяльності КПЗУ та КСМЗУ, а діяльність парамілітарних організацій розглядалася лише в контексті боротьби з комуністичним рухом. Праці С. Макарчука [219], Ю. Сливки [235] та М. Герасименка., Б. Дудикевича [203] мали тенденційний характер й ідеологічне забарвлення, а питання діяльності польських парамілітарних організацій на Волині на її сторінках практично не висвітлено.

На сьогоднішній день в українській історіографії немає жодного ґрунтовного дослідження, у якому була б висвітлена проблема розвитку польських парамілітарних організацій на території Волинського воєводства у міжвоєнний період. Науковий доробок вітчизняних науковців в основному присвячений історії Волині, її суспільно-економічному та громадсько-політичному життю, частина праць стосується лише деяких сторін діяльності окремих союзів.

Найпомітніший внесок у висвітлення досліджуваної в дисертаційній роботі проблеми зробив В. Смолей. У монографії «Польське цивільне та військове аграрне осадництво в Західній Україні 1919-1939 рр.» [236] автор проаналізував географію та масштаби цивільної та військової аграрної колонізації, фінансово-економічний стан їх господарств, а також загострення українсько-польських відносин на селі через польських переселенців. Окрему увагу В. Смолей приділив діяльності Союзу осадників.

Окрему групу наукових праць займають загальні дослідження з історії Волині міжвоєнного періоду. У колективній праці «Волинь у міжвоєнний період (1921 – 1939)», автори подали характеристику громадсько-політичного, соціально-економічного та культурного життя краю в період перебування у складі Другої Речі Посполитої [214].

М. Кучерепа проаналізував культурно-освітню діяльність громадських організацій у регіоні, а також охарактеризував політику польської влади в

краї [214; 215; 216; 217]. Культурно-освітній діяльності було присвячене і дослідження Л. Понєдєльник [222]. В працях даних авторів є епізодичні відомості про культурно-освітню діяльність польських парамілітарних організацій на Волині.

Значної уваги заслуговують дослідження, у яких характеризуються умови суспільно-політичного та економічного життя Волинського воєводства міжвоєнної доби, що суттєво впливали на розвиток польського парамілітарного руху в регіоні. Зокрема, це роботи Я. Мартинюк [220], О. Турчак [238] та С. Бунечко [196], В. Колесника [209], А. Свинчука [224; 226] та А. Шваба [239; 240].

Варто відзначити праці Л. Алексієвець, яка дослідила процес становлення Другої Речі Посполитої, її аграрного, промислового, соціально-економічного розвитку та взаємовідносини центру з ново приєднаними територіями [194; 195].

Проблемі дослідження української еліти Західної Волині міжвоєнного періоду присвячена праця І. Скакальської [234]

Особливості національної політики польського уряду на Волині, зокрема, воєводи Генріка Юзевського, реакцію на неї з боку польської та української громадськості краю висвітлив у своїх дослідженнях Ю. Крамар [210; 211].

В узагальнюючій праці львівських науковців Л. Зашкільняка та М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів» [207], міститься новий фактологічний матеріал та подають нову концепцію розвитку краю у складі Другої Речі Посполитої.

Серед енциклопедичних видань можна виокремити «Енциклопедію історії Другої Речі Посполитої», яка побачила світ у 1999 р. [374]. Вона несе в собі інформацію про економічне та господарське становище Польщі, в тому числі і Волинського воєводства в 1920-1930 рр.

Отже, протягом міжвоєнного періоду почався процес дослідження проблематики, проте більшість публікацій була описового та інформативного характеру, без критичного аналізу та власного бачення проблеми авторами.

Історіографія часів Польської Народної Республіки накопичила цінний досвід з вивчення молодіжних організацій, в тому числі, і парамілітарних. Проте вплив марксистської методології не дозволив всебічно і об'єктивно розглянути проблеми діяльності польських парамілітарних організацій у міжвоєнний період.

На сьогоднішній день в українській історіографії немає жодного ґрунтовного дослідження, у якому була б висвітлена проблема розвитку польських парамілітарних організацій на території Волинського воєводства у міжвоєнний період. Науковий доробок вітчизняних науковців в основному присвячений історії Волині, її суспільно-економічному та громадсько-політичному життю, частина праць стосується лише деяких сторін діяльності окремих союзів.

На підставі вищезазначеного можна стверджувати, що порушені у дисертації питання не знайшли достатнього відображення ні в українській, ні у зарубіжній історичній науці. На сьогоднішній день не існує спеціальних історичних досліджень, які безпосередньо були присвячені проблемі розвитку польського парамілітарного руху на території Волинського воєводства у міжвоєнний період. Відтак виникає потреба у подальших наукових студіях, які всебічно розкривали б процес розвитку та діяльності польських військових організацій у досліджуваному регіоні.

1.2 Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складають різнопланові джерела, неопубліковані джерела з архівних фондів. Зокрема, це документи Державних архівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей. Ці матеріали висвітлюють діяльність польських напіввійськових організацій на загальнодержавному та регіональному рівнях, розкривають суспільно-політичне та соціально-економічне становище у регіоні, його вплив та наслідки для діяльності військових організацій. Які доцільно класифікувати відповідно до принципу їх генезису та функціональної спрямованості. За цим критерієм у структурі джерельної бази виділяємо наступні групи джерел:

1) нормативно-правові акти вищих органів державної влади Польської республіки та Волинського воєводського управління:

а) законодавчі акти;

б) розпорядження Президента, Ради міністрів та міністрів;

2) статути товариств і організацій та звіти про їх діяльність;

3) статистичні дані;

4) публікації в періодичних виданнях, у яких містяться інформаційно-статистичні дані;

5) спогади.

Вагому частину джерел склали документи і матеріали, виявлені в Державному архіві Рівненської області.

Найпомітніший масив документів та матеріалів, який стосується діяльності польських парамілітарних союзів на воєводському та повітовому рівнях, віднайдено й опрацьовано у фонді 30 («Рівненське повітове староство»). Особливий інтерес представляють наглядові справи за діяльністю польських військових організацій, таких, як Союз осадників, Стрілецький союз, Союз військових інвалідів, Союз ветеранів польської армії у Франції, Союз добровольців польської армії, Союз польських легіонерів, а

також їхніх відділів. У даних справах міститься інформація про початки їх діяльності на території повіту, дані про керівництво цих організацій та протоколи їх засідань, списки членів, звіти про проведену роботу. [59-79]. Окрім того, в даному фонді можна знайти інформацію про надання дозволу на діяльність зерносховища для осадників у Рівному [42]. Важливу інформацію культурно-освітнього характеру несуть з собою заяви польських військових організацій та союзів про надання їм дозволів на проведення художніх постановок, зібрань, вечорів та танців [43-58].

З матеріалів фонду 31 («Магістрат м. Рівного»), цінність для розкриття теми представляють накази військового міністра про організацію діяльності Комітету фізичного виховання і військової підготовки [83], накази та розпорядження Волинського воєводського КФВВП по організаціях та спортивних союзів [82]. У цьому ж фонді відображено переписку Головного Управління Союзу стрільців з військовими частинами та духовенством м. Рівне про святкування дня народження Юзефа Пілсудського [81], а також протоколи з’їзду делегатів Союзу резервістів Рівненського повіту [84].

Документальна збірка фонду 32 («Окружний суд у м. Рівне») містять матеріали про гуртові склади та магазини, які належали Союзу військових інвалідів, Союзу осадників та Польським Легіонерам [85-92].

Відомості про становлення та функціонування польських парамілітарних організацій на Волині містять матеріали фонду 33 («Прокуратура Рівненського окружного суду»). Інформативними та показовими для оцінки роботи прокуратури є звіти про суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію на території Волинського воєводства, який складався з розділів: 1) стан безпеки; 2) суспільні рухи; 3) діяльність польських політичних партій та організацій; 4) ставлення населення до влади [93-99].

З матеріалів фонду 86 («Рівненська повітове управління державної поліції») цінність для розкриття теми представляють звіти про діяльність польських військових організацій на території воєводства [100].

Багато фактологічного матеріалу почерпнуто із 156 фонду («Здолбунівське повітове староство»). У ньому містяться документи про діяльність Союзу військових інвалідів Польщі та Союзу резервістів у Здолбунівському повіті та у самому місті, представлені переважно протоколами зібрань [105]. Вагомий масив документів у даному фонді займають заяви організацій про надання дозволів на проведення різного роду культурних заходів у Здолбунівському повіті [106-108].

Найбільш інформативними для висвітлення досліджуваної проблеми є матеріали 192 («Здолбунівський відділ Союзу підофіцерів запасу Польщі»)та 223 фонду (Повітовий Союз осадників у місті Здолбунів). Фонд 192 містить документи про переписку з Головним управлінням Союзу підофіцерів запасу у Варшаві з організаційних питань, видачу концесії на утримання буфету при клубі у с. Здовбиця [109], накази та розпорядження Головного Управління Союзу підофіцерів резерву, а також програму навчання унтер-офіцерів резерву [110]. У цьому ж фонді містяться протоколи інспекторських перевірок, окружних комендантів [112], розхідні та касові документи, а також різного роду циркуляри [111].

У фонді 223 («Повітовий Союз осадників у місті Здолбунів») міститься інформація про діяльність Союзу осадників на території досліджуваного воєводства. Дані документи представлені різного роду заявами осадників до органів влади [115; 117], переписками з Головним Управлінням Союзу військових осадників [118; 119; 121], протоколами зібрань та списками військових осадників Здолбунівського повіту [116;]. Також у даному фонді знаходяться циркуляри Союзу осадників, що були присвячені організаційним питанням [114], а також план роботи повітового Союзу військових осадників у м. Здолбунів [120].

У здійсненні військово-фізичної та спортивної підготовки польських парамілітарних організацій цінним є 11 фонд («Костопільське повітове управління військово-фізичної підготовки») [21-41]. У ньому містяться документи про проведення різного роду спортивних змагань, чи то

легкоатлетичних, чи стрілецьких, статути про перехідні нагороди у змаганнях, програму навчань КФВВП, офіцерських занять Союзу резервістів, переписку повітового КФВВП із центральним органом комітету у Варшаві, а також дозволи на будівництво різного роду тирів та стадіонів.

Разом з тим, частина джерел, яка розкриває діяльність польських парамілітарних організацій, розпорошена серед таких фондів ДАРО: 144 («Постерунок державної поліції в Тайкурах, Здолбунівського повіту») [101]; 147 («Постерунок державної поліції в Межирічі, Острозького повіту») [102]; 151 («Постерунок державної поліції в Новомалині, Здолбунівського повіту») [103], 154 («Постерунок державної поліції у Верхові, Здолбунівського повіту») [104]. В даних фондах містяться звіти та рапорти поліції про проведення зібрань та свят організованими польськими парамілітарними організаціями на Волині.

Значну кількість документів по вивченню історії польських парамілітарних організацій, окремих їх повітових підрозділів, зберігаються у Державному архіві Волинської області.

У фонді 24 («Управління Волинського підокругу “Союзу резервістів”») містяться накази та розпорядження Головного управління Союзу про організацію та проведенням стрілецьких змагань з малокаліберної зброї [1; 2], циркуляри та розпорядження Головного управління Союзу та переписку з повітовим управлінням Союзу стрільців по організації спортивної роботи, що містять дані про організацію у Рівному загально-волинської спортивної конференції, що була організована воєводським комітетом КФВВП, де проблемою виступав розвиток фізичного спорту у воєводстві [3; 5]. Також у даному фонді міститься інформація про організацію Союзом резервістів окружних стрілецьких змагань [4], а також річний звіт міського управління Союзу резервістів, в якому міститься інформація про кількісний склад Союзу [6].

Заслуговує увагу 126 фонд («Луцький міський комітет фізичного виховання і військової підготовки, Волинського воєводства»), в якому містяться бюджетні та фінансові звіти, статистичні дані міського комітету фізкультури та військової підготовки молоді [7].

У матеріалах фонду 129 («Управління Волинського підокругу «Союзу стрільців» м. Луцьк») наявна інформація про інструкції щодо проведення походу «на польську гору», а також списки членів «Союзу стрільців» [8], чимало інструкцій про роботу спортивних клубів даного союзу, а також сам статут Стрілецького союзу [9]. Зокрема, тут зберігаються Статут клубів та секцій моторизованих. Управління Стрілецького союзу утримував безпосередній контакт з центральними органами державної влади, моторизованими клубами, громадськими організаціями у справах, пов'язаних з моторизованим спортом [10; 11].

Справи фонду 211 («Волинська окружна управа Федерації Польських Союзів Визволення Вітчизни») містять розпорядження та інструкції окружного управління, квартальний рапорт про роботу федерації, програму змагань зі стрільби [12].

Цінними для розкриття теми є матеріали фонду 212 («Луцький гурток Союзу офіцерів резерву м. Луцьк»). Тут зосереджено переписку з Головним Управлінням союзу, а також з іншими організаціями про загальну кількість членів союзу, протоколи зібрань (за 1926-1928 роки) [13], накази Головного та окружних управлінь, протоколи зібрань (за 1933-1935 роки), звіти про проведення стрільби, а також списки членів гуртка [14]. Зазначені документи допомагають детально дослідити зародження та етапи становлення Луцького гуртка Союзу офіцерів резерву, встановити керівний склад даного союзу.

Серед документальних матеріалів, які входять до фонду 333 («Камінь-Каширське повітове командування Союзу резервістів»), інтерес

викликають справи, пов’язані з наказами повітового коменданта Союзу резервістів, план роботи (за 1936 рік) та списки своїх членів [15].

Заслуговує на увагу 427 фонд («Повітове управління Союзу стрільців м. Луцьк, Волинського воєводства»). Тут зберігаються документи, що присвячувались переписці з управлінням підокругу та окремими відділами в повіті, про організацію військово-спортивної роботи союзу [16] та пропаганді ідей Стрілецького союзу серед населення Волинського воєводства [17]. Окрім того, тут же можна знайти списки кінофільмів, книг, виданих для відділів союзу в даному повіті [18], розпорядження та переписка з управлінням підокругу про організацію роботи та створення курсів для комендантів Союзу стрільців, а також бюджетні звітності [19].

У матеріалах фонду 443 («Управління Союзу офіцерів резерву м. Луцьк 1927-1939 років») наявна інформація про накази та розпорядження Головного та окружного управлінь, переписка з окружним управлінням з фінансових питань, а також містяться протоколи зібрань (за 1931-1933 років) [20].

Важливим джерелом для розкриття проблеми стали документи Державного архіву Тернопільської області.

У фонді 2 («Кременецьке повітове староство») містяться матеріали про проведення екскурсії до Кракова, що були організовані Союзом осадників [122], інформація та звіт про проведену суспільну роботу Союзу військових інвалідів на території повіту [123]. Також, у даному описі містяться заяви та дозволи членів Союзу стрільців про проведення танців та вечорів [124], списки осіб, запрошених на велике траурне зібрання, присвячене пам’яті Ю. Пілсудському [125].

В описі містяться матеріали про реєстрацію товариств, а також статистичні відомості про кількість товариств на території Кременецького повіту [126; 127]. Великий пласт документів займають статути Союзу

пеов'яків, Стрілецького союзу, офіцерів резерву, Союзу військових інвалідів Польщі, протоколи зібрання, звіти про роботу, характеристики постерунків поліції на керівників та їх списки [129; 130; 132; 133; 134; 135; 136]. У даному описі містяться заяви членів Стрілецького союзу ґміни Вишнівець до старости про звільнення їх від нічної охорони даного населеного пункту [128], а також списки молодіжних членів відділу військової підготовки стрілецького Союзу у Катербурзі [131].

Серед опублікованих джерел важливе значення мають нормативно-законодавчі акти загальнодержавних та місцевих (воєводських) органів влади, які регулювали діяльність польських військових організацій, без яких не могли б повноцінно існувати. Варто відмітити той факт, що публікувались дані нормативно-правових документів у спеціальних збірниках – «Dzienik Ustaw», «Monitor Polski», а розпорядження воєводи – у «Dzitnnik Wojewódzki Wołyński» [137; 138; 139; 140; 141; 142; 143]. Щодо законодавчих актів, то потрібно передусім зазначити, що спеціального закону, який би регулював діяльність польських військових союзів, у міжвоєнній Польщі не було. Важливим є розпорядження Ради міністрів та міністрів діючих міністерств про утворення державних відомств, яким підпорядковувалось фізичне виховання та військова підготовка та організація їх діяльності [137; 138; 139; 140].

Розпорядження Волинського воєводи в основній більшості були відповіддю на постанови вищих органів влади та видавались незадовго після їх публікацій. Інформація про утворені товариства та організації на території Волині постійно подавалась у «Волинському воєводському щоденнику», у рубриці «Оголошення воєводи» [143].

Цінним джерелом при виконанні поставлених завдань стали статути польських товариств та організацій. Зокрема, було використано статути Союзу легіонерів інвалідів польських військ [172], Союз ветеранів польської армії у Франції [173], військових інвалідів Польщі [175], Союзу осадників

[176], Союзу резервістів [177], Стрілецького союзу [178] та Союзу польських харцерів [174].

Наступною групою джерел дослідження є статистичні матеріали. У першу чергу варто відмітити щорічники: «Щорічник Східних земель» [165; 166; 167] та «Календар Східних земель» [145; 146], що видавались Товариством розвитку Східних земель. У їх першій частині – вміщувались статистичні дані про чисельність населення, залежно від національного, релігійного, вікового складу, подавався кілометраж доріг зі щорічними змінами, перелік діючих товариств та організацій по кожному воєводству, а у другій частині зазначених видань містились статті про розвиток туризму, краєзнавства, освіти та соціально-економічне становище воєводств.

У 1921 у Польській республіці було проведено загальнодержавний перепис населення, у результаті чого був виданий статистичний збірник [158]. У ньому подано дані про кількість населення як в загальному по державі, так і по кожному воєводству зокрема, відповідно до вікового складу, статі, освіти, писемності, релігійної та національної приналежності тощо.

У процесі написання роботи було також використано статистичні щорічники відділу статистики у Варшаві за 1921 – 1922, 1939 рр. [149; 163], а також «Покажчики місцевості Польської республіки» [168; 169], у яких, крім зміни в структурі населення, подавались територіальні зміни воєводств, у тому числі й Волинського. Окрім того, у роботі використано праці, в яких відображені статистичні дані щодо населення та території Волинського воєводства [160; 161; 170].

Важливим джерелом інформації є тогочасні періодичні видання: («Стрілець» (Strzelec), «Голос Резервіста» (Głos Rezerwisty), «Ехо Ровенське» (Echo Rówieńske), «Фізичне виховання» (Wychowanie Fizyczne) та «Кресове Становище» (Kresowe Stanice), що були також друкованими органами польських парамілітарних організацій.

«Праця Стрілецька» та «Стрілець» були друкованими органами Стрілецького союзу. Чимало матеріалів останнього було присвячено ролі

Стрілецького союзу у здійсненні патріотичного виховання молодого покоління держави [144; 147; 157; 159; 162; 189], діяльності союзу у пропаганді та впровадження у життя військово-фізичної підготовки серед своїх членів [150; 154; 155; 156; 179; 188].

Пресовим органом Союзу резервістів і офіцерів резерву виступав «Голос Резервіста», що був присвячений організаційним справам даних союзів. На сторінках його можна знайти статті, що були присвячені вихованню громадян держави [184], а також таборів відпочинку Союзу резервістів [148].

У щотижневій газеті «Ехо Ровенське» містяться замітки та статті про організацію стрілецьких змагань, зібрань харцерів та військових інвалідів, з'їзд колишніх військових, а також про зброю для офіцерів резерву та про фізичне виховання на Волині [151; 180; 183; 185; 186; 187].

Вагомим рупором у здійсненні державної програми з військово-фізичної підготовки молодого покоління польської держави відіграв часопис «Фізична підготовка», що був офіційним друкованим органом Комітету фізичного виховання і військової підготовки. На сторінках часопису містились рубрики, де друкувались статті про нові форми у здійсненні військової, спортивної підготовки молодших та старших учнів у шкільній програмі, літні та зимові навчальні табори та нагороди.

Важливим джерелом для роботи стали спогади Пілсудського [270], і Маршалік-Лабановської [370]. Зазначимо у спогадах Ю.Пілсудського, цінним є його роздуми про розбудову Польської держави, і армії, та його оцінка діяльності польських військових організацій.

У спогадах Данути Маршалік-Лабановської [370], можна знайти детальний опис навчальної та виховної роботи гімназії, побудованої Союзом осадників у м. Рівне.

Отже, джерельної бази дослідження, є репрезентативною, багатовидовою та відповідає досягненню мети і завдань, поставлених у дисертаційному дослідженні. Вищезазначені документи, архівні джерела, їх

аналіз та зіставлення дають можливість ґрунтовно відобразити розвиток польських парамілітарних організацій на території Волинського воєводства у міжвоєнний період. Використані джерела дають добрі підстави для виконання поставлених у дисертації завдань.

1.3 Методологічні основи роботи

У дослідженні використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи, що дозволило максимально наблизитися до відтворення історичної дійсності драматичного минулого в цьому регіоні.

Серед найвагоміших загальнонаукових методів, якими послуговувався автор, є історичний метод, що з його допомогою дозволив історичні події та явища відтворити як безперервний процес, що розвивається із притаманним йому загальними та особовими рисами.

Логічний метод дозволив розкрити, теоретично осмислити факти, події, явища у певній їх логічній послідовності, взаємозв’язках.

Використовувалися й такі наукові методи, як аналіз та синтез, індукція, дедукція, статистичний. З допомогою аналізу предмет дослідження був розділений на складові частини з метою їх всебічного вивчення. У свою чергу, завдяки застосуванню методу синтезу частини предмета, що були раніше виділені, органічно об’єднувалися в єдине ціле. Особливо важливим було застосування в дослідженні статистичного та порівняльного методів, які дали змогу відібрати та опрацювати кількісні відомості, наведені в польських джерелах, спогадах учасників організацій, визначити вірогідності цієї інформації, виявити їх тотожність чи відмінність, вивчити статистичні дані про чисельність та склад польських парамілітарних організацій.

У процесі дослідження використовувався також метод систематизації (класифікації) історичних фактів, подій та явищ, який водночас є важливим засобом організації пізнавальної, науково-дослідної роботи. Тож за джерелами інформації історичні документи поділено на первинні та вторинні. До першої групи ввійшли матеріали про явища та події, що спостерігалися і фіксувалися безпосередньо їх авторами, а також які передавали інформацію про відповідну роботу урядових та відомчих установ (наприклад, протоколи засідань польських парамілітарних організацій на

території Волинського воєводства). Друга група складається з документів, що містять матеріали, опрацьовані, узагальнені або ж описані на основі первинних джерел (для прикладу, постерунки (звіти) державної поліції про загальне становище та нагляд над організаціями Волинського воєводства). Виділення документів на первинні та вторинні допомогло якісно здійснити джерелознавчий аналіз і максимально виявити їх інформаційні можливості.

Під час історичних студій нами проведено такі методологічні дії:

1. *Вибір регіону та постановка завдання, формулювання мети дослідження.*

2. *Встановлення кола можливої джерельної бази.*

На цьому етапі важливим було усвідомлення встановлення якнайповнішої джерельної бази тематики зародження та діяльності польських парамілітарних організацій на Волині. Нами включено сюди й ширші за змістом джерела щодо становища Волинського воєводства, існування польських військових організацій на даній території і без опрацювання яких було б неможливо зрозуміти та повноцінно відтворити картину міжвоєнного світу.

Долучено також матеріали спогадів, отриманих нами від учасників, очевидців тих подій, у яких, незважаючи на їх суб’єктивізм, міститься багато цінної інформації щодо бачення тогочасної ситуації.

Використання методів архівної, бібліографічної евристики, формування вичерпного кола документів,історичних джерел, що мали безпосередній та опосередкований стосунок до досліджуваної тематики, також суттєво посприяли успішному досягненню поставленої мети і вирішенню завдань.

Необхідно зауважити, що пошук джерел відбувався упродовж всієї емпіричної стадії дослідження, оскільки в багатьох випадках віднайдена та проаналізована інформація вказувала напрямки пошуку додаткових документів, розширювала зв’язкові ланки наукової роботи.

3. Аналіз джерельної бази до історії зародження та встановлення польських парамілітарних організацій на Волині.

На даній стадії найперше відбувався процес історичної критики джерел: дослідження автентичності (або ж зовнішньої критики), а потім їх вірогідності (внутрішньої критики). Це здійснювалося за допомогою методологічних засад історичного джерелознавства, а саме текстологічного, порівняльного аналізу змісту джерельної бази та археографічного методу.

Поряд з архівними документами чималий відсоток складають мемуарні джерела, щодо яких застосовані методи аналізу, синтезу їх скрупульозного порівняння з іншими джерелами.

4. Визначення кола історичних фактів, що мають стосунок до досліджуваної тематики, та аналіз даних.

У ході цього етапу нами здійснювалася селекція та ретроспективний аналіз історичних фактів відповідно до теми, поставлених мети і завдань наукового дослідження. В результаті аналізу і верифікації джерел також виявлено приховані факти, що не згадувалися в документах, а були встановлені логічним шляхом.

Здійснено виокремлення об’єктивного процесу та даних, звільнених від суб’єктивних оцінок, помилок чи прямої фальсифікації; встановлено ступінь стосунку подій до краю та реальне їх значення для цього.

5. Хронологія та логічна реконструкція процесу діяльності польських парамілітарних організацій на Волині.

Цей етап включає опису подій існування польських військових переселенців, починаючи від 1921 р. коли йшов активний процес переселення польських солдат та цивільних і до 1939 р. приходу більшовиків на Волинь та їх подальше виселення в глиб Радянського Союзу.

Паралельно з цим відбувався пошук причинно-наслідкових зв’язків у змінах стратегії і тактики підтримки з боку держави польських парамілітарних організацій на Волині з політичними, соціально-

економічними, військовими, ідеологічними факторами та загальним процесом полонізації краю.

6. *Побудова єдиної гіпотези, її доведення із залученням усього емпіричного матеріалу.*

7. *Оцінка процесу діяльності польських парамілітарних організацій на Волині.*

Ці етапи передбачали формулювання оціночних суджень значення діяльності польських парамілітарних організацій для розвитку Волинського воєводства.

Отже, використані в даному історичному дослідженні методи базувалися на принципах наукового пізнання і слугували своєрідним інструментарієм для вирішення конкретних проблем, поставлених дослідником. У процесі написання роботи був залучений також наявний на сьогодні комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, які дають можливість чітко визначити напрямки наукового пошуку й оптимально наблизити науковця до відтворення об’єктивної історичної дійсності.

Таким чином, проаналізовані вище головні особливості методологічних засад дисертації, на нашу думку, дають підстави стверджувати, що вони спроможні забезпечити досягнення поставлених мети і завдань наукової роботи.

Висновки до розділу 1

Отже, аналіз наукової розробки, проблеми діяльності польських парамілітарних організацій у Польській республіці, у Волинському воєводстві, свідчить, що ця проблема не була предметом спеціального наукового дослідження. Наявні праці містять опосередковану щодо досліджуваної проблематики інформацію та твердження, торкаються

переважно лише існування окремих союзів та організацій у Польській республіці, не вдаючись до аналізу їх діяльності у Волинському воєводстві.

Фрагментарне висвітлення питання розвитку польських парамілітарних організацій у Волинському воєводстві зумовило звернення до джерел, а саме: до неопублікованих документів. Введені до наукового обігу документи дали можливість створити цілісну картину розвитку польських військових організацій у Волинському воєводстві. Заповнюючи цю історіографічну прогалину, основна увага зверталась на дослідницький доробок попередників і маловідомі архівні джерела, що переважно залучається до наукового обігу вперше.

Методи базувалися на принципах наукового пізнання і слугували своєрідним інструментарієм для вирішення конкретних проблем, поставлених дослідником. У процесі написання роботи був залучений також наявний на сьогодні комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, які дають можливість чітко визначити напрямки наукового пошуку й оптимально наблизити науковця до відтворення об’єктивної історичної дійсності методи базувалися на принципах наукового пізнання і слугували своєрідним інструментарієм для вирішення конкретних проблем, поставлених дослідником. У процесі написання роботи був залучений також наявний на сьогодні комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, які дають можливість чітко визначити напрямки наукового пошуку й оптимально наблизити науковця до відтворення об’єктивної історичної дійсності.

РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПАРАМІЛІТАРНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ

2.1 Польська державна політика у сфері військово-фізичної підготовки

У міжвоєнні роки розвиток фізичної культури визначався економічним становищем Польщі. Варто підкреслити, що в кожній державі, навіть у найбагатшій, видатки на ці потреби були у більшій мірі меншими по відношенню до їх потреб. Молода польська держава у перші роки існування змушена була вести виснажливі військові дії на своїх кордонах. Внаслідок Першої світової війни, країну охопила економічна криза, а згодом гіперінфляція, що руйнувала раціональну бюджетну політику держави. У період загальної господарської та економічної кризи Польщі, а також великих потреб в укоріненні нової держави, видатки на фізичну культуру були низькими та займали останні місця серед загальних видатків [301, s. 163]. Збільшення фінансування фізичної культури у період з 1927-1935 рр. не було пов’язане з короткочасним пожвавленням економіки в другій половині двадцятих років, а лише з великою увагою, приділеною Юзефом Пілсудським фізичному вихованню та військовій підготовці в політиці держави. Та навіть покращення господарського становища в другій половині тридцятих років не збільшила державних субвенцій на цю справу. Парадоксом було те, що найбільші видатки на фізичну культуру припадали на кризові роки, а з 1935 р. починають зменшуватися. Важке економічне становище Польщі негативно відбивалось на розвитку фізичної культури протягом всього двадцятиліття [256, s. 173].

На початку свого розвитку фізична культура мала яскраві риси військової підготовки, а в кінці 1930-их рр., не дивлячись на гостру міжнародну ситуацію, фізичне виховання та військова підготовка використовувалась, як чинник, що об’єднував населення навколо держави. Міжнародне становище Польщі не впливало однак на фінансування фізичної культури ані в двадцяті роки, коли було оголошено гасло “населення у

бойовій готовності”, ані в 1935-1939 рр. в атмосфері наростаючої війни. Національний чинник не мав у політиці та і у фізичній культурі істотного значення [247, s. 74].

Створення армії закцентувало потребу охоплення підготовки місцевого населення до оборони держави, але в деяких питаннях, як от фізичне виховання та спорт, серед військового командування та громадських активістів виникало занепокоєння, що на «східних кресах» військова підготовка вийде з-під контролю держави, та виступали проти її обов’язковості поза школою [241, s. 147].

У міжвоєнні роки значну увагу було приділено формально-юридичному урегулюванню цілого ряду питань, пов’язаних з проблемами фізичної культури населення. Зокрема, нормативні акти, що стосувались діяльності шкіл, робота над законом про загальний обов’язок фізичного виховання і військової підготовки населення, спроби окреслити та застосувати на практиці нормативів спортивного будівництва, а також іншу діяльність, яка безпосередньо чи опосередковано стосувалась проблем фізичної культури. На реалізацію багатьох проектів просто забракло часу [347, s. 68].

Цікаво, що ініціатива у питанні врегулювання проблем, пов’язаних з функціонуванням фізичної культури в Польщі, виходила найчастіше зі сторони урядових інституцій, багатьох представників яких пов’язували із суспільними організаціями, що займалися фізичним вихованням, спортом та туристичною діяльністю. Велику активність на цьому полі проводила польська армія. У період двох останніх століть кожний великий збройний конфлікт, маючи за собою велику кількість загиблих, ставав імпульсом для розвитку фізичної культури [365, s. 95].

Державна політика Польщі у сфері фізичної культури бере початки від часу одержання незалежності в листопаді 1918 р., проте ця концепція визрівала в різних колах суспільства ще під час Першої світової війни [360, s. 284].

Діяльність у сфері фізичного виховання та спорту були тісно пов’язані з проблемами медицини та освіти. В лютому 1919 р. був виданий закон «Про загальний шкільний обов’язок», а також «Державний санітарний закон», якими закладались основи охорони здоров’я та суспільної гігієни. Разом з тим, Сейм не демонстрував зацікавлення проблемами фізичної культури та не надав великого значення у своїй діяльності цій проблемі. У перші роки незалежності справу фізичної культури активно просували Міністерство громадського здоров’я, Міністерство релігійних вірувань і народної освіти та Міністерство військових справ. Проте головним координатором діяльності уряду з питань фізичної культури покладалось на Міністерство громадського здоров’я (далі МГЗ). Це було пов’язане з тим, що Сейм прийняв 19 липня 1919 р. «Державний санітарний закон», в якому і було закріплено основи у справі охорони здоров’я та суспільної гігієни [348, s. 61].

Відповідно до умов закону, міністр здоров’я 29 грудня 1919 р. створив Раду справ фізичного виховання та фізичної культури, як експертний орган та уповноважений МГЗ. У пресі ця рада виступала під назвою – Державна рада фізичного виховання та фізичної культури (далі ДРФВФК) [285, s. 201].

ДРФВФК складалася з 30 осіб, переважно з відомих представників лікарського та педагогічного світу, визначних діячів фізичного виховання та спорту: С. Чехановського, С. Копчинського, М. Орловича, Є. П’ясецького. Міністерство військових справ було представлене у Раді трьома делегатами. У сфері інтересів ДРФВФК знаходились проблеми, пов’язані з фізичною культурою, а також з розвитком туризму, яку проводило Міністерство загальних робіт [305, s. 63].

Рада звертала увагу, перш за все, на фізичне виховання дітей та шкільної молоді. У партійних та урядових колах відбувалися постійні дискусії щодо цілей та завдань фізичної культури. Незалежність дісталась великою ціною, тому населення мало пам’ятати, яку ціну прийшлось заплатити за її втрату. Для цього Рада підтримувала ідею військової підготовки молодого покоління, вбачала також проблеми, пов’язані з

вихованням, та інші, пов’язані з впровадженням у школі фізичного виховання. Необхідно підкреслити, що широку діяльність у сфері військової підготовки проводили більшість європейських країн. Мілітаристична тенденція була однак дуже сильною і з кожним роком наростала, як і націоналістичний нахил та розширення сфери впливу держави на суспільство.

У Раді існували різні погляди на градацію цілей та завдань щодо фізичної культури. Покровителями військової підготовки молоді, були професори С. Чехановський та К. Панек. У війську служило багато лікарів та педагогів, наприклад, доктор В. Осмольський, які дивились на фізичну культуру дуже широко та не зводили її функції тільки до мілітарних потреб [285, s. 207].

Понад 50% видатків держава надавала із зрозумілих причин на оборону держави. У 1925 р. 35% бюджету держави йшло на потреби армії, яка, в свою чергу, надавала на потреби фізичного виховання та військової підготовки для решти відомств. Так, станом на 1925 р. на ці потреби йшло близько 0,1% бюджету МВС. Нестача фінансів не дозволила МГЗ проводити активну політику щодо фізичної культури. Ця роль зводилась до створення теоретичних засад політики, формулювання директив та постулатів, впровадження в життя санітарних норм та співпраці з Міністерством релігійних вірувань та народної освіти у справі гігієни дітей та шкільної молоді. Не дивлячись на скромні можливості відділу здоров’я певні результати все ж таки у його роботі були. Зокрема, вдалося досягнути успіхів у розробці питань гігієни та здоров’я дітей та шкільної молоді, у боротьбі з інфекційними хворобами та ін. [248, s. 20].

Діяльність МГЗ на полі фізичної культури була однак скромною. Через брак коштів, робота Ради у справах фізичного виховання і військової підготовки в 1922 р. була призупинена, а у 1923 р. МГЗ було ліквідоване.

Функції МГЗ та ДРСФВТК намагалось виконувати, принаймні в певній мірі МВС, яке проводило фізичну підготовку спільно з відділом здоров’я. Це

було пов’язано з незадовільним станом здоров’я молоді, що мала служити у війську. Саме через фізичне виховання та військову підготовку МВС намагалось покращити фізичний стан населення, а саме: молодого покоління. Розвиток фізичного виховання і військової підготовки було швидко врегульовано нормативними актами [258, s. 190].

У другій половині 1921 р. у МВС був прийнятий проект закону «Про обов’язкове фізичне виховання та початкову військову підготовку та захист Польщі». Обов’язок фізичного виховання мав охопити всю молодь, незалежно від того, чи навчалася вона в школі, чи ні.

Закон складався з трьох частин: 1) фізичне виховання у школі та поза школою; 2) початкова військова підготовка молоді; 3) військова перепідготовка старшого населення. У військовій підготовці головним напрямом було фізичне виховання, через яке молодь набувала навиків для майбутньої служби в армії. Крім того, передбачалося запровадити фізичне виховання в програмах усіх шкіл, а позашкільна молодь у віці 14-21 р. мала право брати участь у фізичних курсах, які організовувалися громадськими, урядовими організаціями та органами місцевого самоврядування. Впровадження військової підготовки для юнаків від 16 р. було пов’язане з потребою фізичної та моральної підготовки до військової служби. Закон також передбачав створення при МРВНО Ради фізичного виховання, а при МВС – Головного комітету військової підготовки молоді, як спеціального, експертного та дорадчого органу [271, s. 148].

У зв’язку з цим, у МВС було підготовлено проект розпорядження міністра військових справ у справі створення цього комітету. При Командуванні Корпусів Округів були створені окружні комітети військової підготовки. Головний комітет за посередництва окружних комітетів мав також створити повітові та міські комітети фізичного виховання [269, s. 58].

Проект закону був схвалений у Раді Міністрів, але не був скерований до Сейму. Проблеми були пов’язані з відсутністю зв’язків закону з іншими нормативними актами, що існували в державі, а також недостатністю коштів

у державі. Велике значення мала також політична ситуація в країні. Закон охоплював військовою підготовкою національні меншини, серед яких існували націоналістичні угрупування, що ворожо ставились до польської держави. Деякі положення закону однак вдалося реалізувати. Так, наприклад, в 1922 р. було запроваджено у державних середніх загальноосвітніх, професійних школах та вчительських семінаріях військову підготовку за добровільної згоди молоді віком від 16 р. [293, s. 73].

У кінці 1924 р. був опрацьований новий проект закону «Про загальний обов'язок фізичного виховання молоді та військової підготовки». Закон складався з 30 підрозділів, що передбачав обов'язковість фізичного виховання у всіх державних, профспілкових та приватних школах, а військова підготовка у школах була для всіх хлопців обов'язковою, для дівчат він виступав, як факультатив (стосувалось молоді від 16 р.). Загальним обов'язком фізичного виховання був і для студентів. Закон також регулював роботу КФВВП з позашкільною молоддю та зобов'язував міські ґміни до будівництва та роботи стадіонів, рингів та тирів, для потреб та цілей, що передбачав закон.

Передбачалось також створення при МРВНО Головної Ради фізичного виховання та військової підготовки, яка мала привести до життя воєводські та повітові КФВВП, а ті в свою чергу – міські та ґмінні комітети. Закон також передбачав створення Центрального Інституту фізичного виховання, який мав завдання: підготовку керівників та інструкторів фізичного виховання і військової підготовки для війська, шкіл та Союзів [356, s. 112].

Новий проект закону був винесений на суспільне обговорення на початку 1925 р. Він зіткнувся з критикою окремих осіб, у першу чергу в освітніх та медичних колах, де справи фізичного виховання трактувались, як другорядні. МВС, не чекаючи однак остаточної критики проекту закону, довело його до кінця, і рішенням Ради Міністрів від 25 квітня 1925 р. була створена ГРФВВП при МРВНО. Завданням цього органу було: опіка над фізичним вихованням і військовою підготовкою, популяризація ідей щодо

оборони держави, координування роботи усіх державних, громадських органів у справах фізичного виховання та військової підготовки. Рада була створена спільно з МРВНО, але вирішальну роль у ній відігравало МВС. До складу Ради входило 7 генералів та 3 офіцери, що становило 25 % від її членів [137, s. 559] (Див. додаток А).

Утворення Ради було проявом визнання значення фізичного виховання і військової підготовки в реалізації державних завдань, серед яких на першому місці стояла оборона держави та підтримка боєздатного стану населення. Разом з тим, Рада була продуктом політики армії, яка хотіла реалізувати через фізичну культуру свої мілітарні цілі, але при цьому на першому плані мало залишатись фізичне виховання. МРВНП не мало ані відповідних фінансових, ані організаційних можливостей, аби координувати діяльність у сфері фізичної культури. Робота щодо фізичного виховання та спорту залежала в значній мірі від інтересу армії, від його фінансування: субвенцій уряду, приватних дотацій [273, s. 18].

До складу ГРФВВП входили: міністр релігійних вірувань та народної просвіти, який був керівником цього органу, по два делегати від МРВНО, міністерства військових та внутрішніх справ, генеральної дирекцій служби здоров’я, а також міністерства праці та соціальної опіки. Сюди ж також входили по одному делегату від воєводських КФВВП та інших інститутів, запрошених через МРВНО спільно з іншими міністерствами. Загальна кількість членів Ради не могла перебільшувати 40 чоловік, а повноваження їх тривало три роки. Секретаря Ради визначав МРВНПО з працівників цього ж міністерства. Засідання скликав це й же орган. Пленарне засідання відбувалось принаймні раз на рік. Члени ради могли брати участь особисто, або присилати звіти, побажання у письмовій формі. Пленарне засідання було легітимним, коли воно налічувало принаймні $^{1}/_{3}$ від загальної кількості членів Ради. На чолі цього органу стояв президіум, до складу якого входили: керівник Ради, по одному делегату від міністерств релігійних вірувань та народної освіти, міністерств військових та внутрішніх справ, а також

секретар Ради. Головна Рада складалась з трьох відділів: відділ фізичного виховання, складався з керівника штату, секретаріату МРВНО та делегатів з вище перерахованих міністерств; відділу військової підготовки, що складався з керівника штату міністерства військових справ та по одному делегату з інших міністерств; відділу спортивних організацій, керівник якого призначався з міністерства внутрішніх справ та по одному делегату з інших міністерств. Члени відділів обирались з членів Ради, що мешкали у Варшаві. Відділи вели роботу по підготовці до проведення пленарних засідань Ради [365, s. 207].

Розпорядженням Ради Міністрів з 28 січня 1925 р. схвалено нормативні акти, а з квітня по липень 1925 р. до вже існуючої ГРФВВП був утворений Державний комітет фізичного виховання та військової підготовки (далі ДКФВВП) при МВС [137, s. 1-2], а також наукову раду фізичного виховання (далі НРФВ) при МВС [137, s. 559-560]. По всій країні були створені воєводські, повітові та міські комітети фізичного виховання і військової підготовки. Велику роль у цих комітетах відігравала армія, а закладеними коштами в бюджеті держави на фізичне виховання і військову підготовку розпоряджався директор КФВВП.

12 жовтня 1925 р. міністр військових справ Владислав Сікорський відправив на розгляд у Сейм проект закону «Про загальний обов’язок фізичного виховання і військової підготовки». 7 листопада 1925 р. закон був відправлений для першого читання у Комісію у справах освіти, а 1 липня 1926 р. цей проект був відхилений. Причиною цього стала критика, з якою зіткнувся закон, а також з відсутністю коштів на її реалізацію [296, s. 24].

Зміни в політиці держави щодо фізичної культури відбулися після травня 1926 р. 10 листопада того ж року Рада Міністрів на вимогу міністрів військових та внутрішніх справ прийняла ухвалу стосовно фізичного виховання. У цій ухвалі йшлося про те, що для Польщі найголовнішим та найнеобхіднішим є фізичне та моральне здоров’я громадян. Уряд приступив до впровадження у життя загального обов’язкового фізичного виховання та

військової підготовки молоді. В ухвалі декларувалась фінансова та матеріальна допомога для Союзів, які співпрацювали з урядом, що становило єдину систему, яка давала можливість координації спільної реалізації урядом та населенням державних цілей у питаннях фізичної культури [242, s. 109, 258, s. 187].

З початком 1927 р. відбулася значна централізація системи роботи з питань фізичної культури. Головним органом управління з питань фізичної культури і військової підготовки став КФВВП, а політикою відносно фізичної культури стала НРФВ, яку очолив міністр військових справ, а фактично Ю. Пілсудський, який до часу хвороби в 1932 р. брав активну участь у її роботі. У квітні 1928 р. було прийнято рішення: аби при кожному командуванні окружних корпусів були створені уряди фізичного виховання та військової підготовки, які підпорядковувались б КФВВП, а при корпусі охорони кордону – Інспекторат фізичного виховання і військової підготовки. При місцевих урядах були створені окружні відділи фізичного виховання, які стали базою з фізичної та військової підготовки на місцях. КФВВП розбудував цілу систему таборів, які служили, перш за все, хорошою школою військової підготовки юнаків [369, s. 170].

Закон «Про загальний обов’язок фізичного виховання» був підготовлений спільно МВС та МРВНО. Новий закон передбачав обов’язкове фізичне виховання у всіх школах з шестирічного віку, а також позашкільної молоді, у вищих школах. Цей проект закону був направлений до Сейму. Проте кризовий стан в економіці унеможливлював фінансову реалізацію фізичного виховання. Опозиція в Сеймі пропонувала вибіркове застосування деяких положень, а не всього закону в цілому [298, s. 25].

Діяльність у сфері фізичної культури концентрувалась переважно в школі, армії, а також у парамілітарних організаціях. При цьому найважливіше місце відводилося школі. Фізичне виховання у школах було пов’язане з військовою підготовкою, де головний акцент робився на «форпост сили». До вересня 1937 р. не застосовувалося примусу щодо

фізичного виховання, але в школах створювались підрозділи, приналежність до яких була обов'язковою [366, s. 157].

Велику увагу звертали і на роботу з позашкільною молоддю, особливо за її станом здоров'я. Здоров'я молоді було важливим та водночас складним питанням і потребувало особливої уваги, адже 50% новобранців не підходили до військової служби за станом здоров'я, тому в цьому питанні найважливішу роль відігравали союзи та організації парамілітарного характеру [297, s. 70].

При проведенні військової підготовки держава робила ставку на патріотизм та любов до своєї Батьківщини. До військової підготовки заохочували пільгами під час служби, а організації та союзи отримували від держави належну допомогу. Під гаслом військової підготовки реалізовувалась велика кількість занять з фізичного виховання та спорту, а військове керівництво приділяло союзам всебічну допомогу.

Для держави істотне значення мав розвиток фізичного виховання і спорту у війську. Військова служба охоплювала значний відсоток молоді, що не займались фізичною культурою. Це була переважно сільська молодь. Армія була важливою складовою у проведенні фізичної підготовки молоді, а також популяризації фізичної культури в провінції [162, s. 4].

У 30-их роках у Польщі було здійснено велику роботу по впровадженню фізичної культури у різні сфери життя населення. Організованим, систематичним фізичним вихованням і військовою підготовкою та спортом було охоплено понад п'ять мільйонів чоловік. Це стало наслідком цілеспрямованої політики, що звертала увагу на кадрову підготовку та матеріальні умови розвитку фізичної культури в країні, активізації на цьому полі населення та широко впровадженої пропаганди фізичного виховання і військової підготовки [324, s. 390; 339, s. 38].

Ще однією важливою умовою діяльності фізичної культури був розвиток матеріально-технічної бази для фізичного виховання і військової підготовки та спорту. З 1926 р. питанням матеріальної бази відав КФВВП. У

період господарської кризи будівництво стадіонів та інших спортивних споруд була неможливим. Так, наприклад, кількість гімнастично-спортивних зал зросла з 217 в 1926 р. до 1234 в 1934 р., стадіонів – з 389 до 1877, басейнів – з 52 до 373, катків – з 34 до 649 [144, s. 77].

До фізичного виховання та спорту серед сільського населення було невелике зацікавлення, що робило цю проблему важливою для держави. Неабияке значення натомість приділялось військовій підготовці, це пояснювалось тим, що на селі знаходилась велика кількість новобранців. Проблемами фізичного виховання і спорту на селі зацікавилась НРФВ, що діяла з 1937 по 1939 рр. У її складі було утворено спеціальну комісію під керівництвом генерала С. Роупперта. Комісія була сформована на кошти, які були виділені державою. Вона вирішила збільшити до двох годин на тиждень фізичного виховання у сільських школах та привернути увагу щодо цієї проблеми серед педагогічних кадрів. Зміни та приписи комісії не дали однак істотних змін перед Другою світовою війною [335, s. 288; 318, s. 101].

Для впровадження у життя військово-фізичної підготовки велику роль відіграв Юзеф Пілсудський. Філософськими засадами його політики було переконання, щоб пріоритети держави стояли на першому місці над різними формами організації суспільства. Фізичне виховання, на думку Ю. Пілсудського, мало служити, перш за все, обороні держави. У фізичній підготовці він вбачав здоров’я та міць народу. Пілсудський говорив: «Фізичне виховання людини не могло мати інших цілей, як підтримка свого організму, своєї фізичної кондиції для поставлених завдань. Армія є найважливішою базою для застосування фізичної культури, як в Польщі, так і в цілому світі, зробивши слабку людину сильнішою, навчивши використовувати свій організм для окреслених цілей» [270, s. 152].

Пілсудський цікавився усіма проблемами розвитку фізичної культури, часто виражав свої погляди на велике коло загальних та поодиноких питань. У другій половині 1926 р. він сформував основні положення організаційної

системи фізичного виховання і військової підготовки в державі. Остаточно їх вирішив полковник Юліуш Ульріх.

Пілсудський вважав, що військова підготовка не повинна бути примусовою. Фізичному вихованню він надавав перевагу над військовою підготовкою. Застосування фізичного виховання вбачав у спорті. Він трактував спорт, як виховну та оздоровчу ціль, а також головною умовою бойової готовності населення. Водночас, Ю. Пілсудський негативно ставився до деяких видів спорту, так, наприклад, він критично ставився до боксу. Реалізуючи погляди Маршалка у спортивному русі, санація проголошувала аполітичність спорту та намагалася відсторонити в ньому ідеологічний вплив [326, s. 201].

Велику увагу Пілсудський приділяв фізичному вихованню молодого покоління, а саме: дітей та шкільної молоді, студентів, бачив у них рух у фізичній культурі. Розташовував при цьому міські та сільські осередки. Скептично оцінював можливість швидкого розвитку фізичної культури на селі. Пілсудський звертав увагу на цю проблему та запровадив інші методи роботи на селі, ніж у місті [333, s. 88].

Отже, у міжвоєнні роки розвиток фізичної культури залежав від економічного становища Польщі. Варто підкреслити, що в кожній державі, навіть у найбагатшій, видатки на ці потреби були у більшій мірі меншими по відношенню до їх потреб. Молода Польська держава у перші роки існування змушена була вести виснажливі військові дії на своїх кордонах. Внаслідок Першої світової війни, країну охопила економічна криза, а згодом гіперінфляція, що руйнувала раціональну бюджетну політику держави. В період загальної господарської та економічної кризи Польщі, а також великих потреб в укоріненні нової держави, видатки на фізичну культуру були низькими та перебували на останніх місцях серед загальних. Збільшення фінансування фізичної культури у період з 1927-1935 рр. не було пов’язане з короткочасним пожвавленням економіки в другій половині двадцятих років, а лише великій увазі приділеній Юзефом Пілсудським

фізичному вихованню та військової підготовки в політиці держави. Та навіть покращення господарського становища в другій половині тридцятих років не збільшила державних субвенцій на цю справу. Парадоксом було те, що найбільші видатки на фізичну культуру припадали на кризові роки, а з 1935 р. починають зменшуватися. Важке економічне становище Польщі негативно відбивалось на розвитку фізичної культури протягом всього двадцятиліття.

2.2 Правові засади діяльності польських парамілітарних організацій

Завершення Першої світової війни відродило на європейській мапі Польську державу, до складу якої відійшли західноукраїнські землі по лінії Керзона. У результаті Ризького мирного договору 1921 р. остаточно за поляками було закріплено західноукраїнські та західнобілоруські землі. Для українського населення, що опинилося у складі Польської держави, розпочався новий етап полонізації. Одним з інструментів даного процесу на західноукраїнських землях, в тому числі і на Волині, було утворення польських товариств та організацій, завдання яких полягало у закріпленні на місцях польської влади з подальшою економічною, господарською та культурно-освітньою експансією [201, с. 304].

Внутрішня політика керівництва Другої Речі Посполитої 1920-х – 1930х рр. засвідчує, що її уряд здійснював політику всебічної підтримки військовослужбовців і ветеранів Війська Польського. Увага до них з боку держави обґрунтовується щонайменше двома причинами: в такий спосіб вона віддячувала тим, хто боровся за створення національної держави, а останні - мали стати її оплотом. Наново приєднаних землях за урядовими задумами польські парамілітарні організації мали виконувати наступні завдання: по-перше, сприяти полонізації українців і білорусів; по-друге, подолати проблеми перенаселення центрального регіону Польщі; по-третє, сприяти в працевлаштуванні тих військових, які не мали професії, але завжди були готові стати до захисту Польщі [164, s. 116].

Напіввійськова організація або парамілітарна організація – утворення, що має військовий характер або наближений до нього, але при цьому формально не входить до складу збройних сил. Організована група цивільних осіб, в військовій формі або в цивільному одягу, яку використовують для надання допомоги регулярному війську, або навпаки – для боротьби проти чинної влади (наприклад – партизани). Термін часто не має однозначного

визначення, оскільки його використання часто залежить від політичних орієнтації мовця на виправданість існування конкретної організації. До воєнізованих організацій можуть належати добровільна міліція, пожежна охорона, пошукові та гірничорятувальні підрозділи. З іншого боку, до таких нерідко зараховують терористичні, повстанські та кримінальні організації, які контролюють певну територію.

Союзи колишніх військових на території Волині можна поділити на дві групи. До першої групи організацій належали Союзи, які включали в себе представників національних меншин: українців, євреїв, білорусів та ін. До таких організацій можна віднести: Союз осадників, Стрілецький союз, Союз військових інвалідів Польщі, Союз резервістів, Союз офіцерів резерву, Союз підофіцерів резерву, Союз польських харцерів. До другої групи належали: Союз ветеранів польської армії у Франції, Союз легіонерів польських військових інвалідів, Союз колишніх легіонерів та пеов'яків, Союз польських легіонерів, Легіон волинських повстанців.

Регламентація діяльності кожної парамілітарної організації була визначена у їхніх статутах. Для більшості організацій за зразок брався статут Союзу осадників, тому статути всіх інших Союзів були схожими між собою. Статут кожного Союзу складався із таких розділів: мета та завдання діяльності; поділ членів; права та обов'язки членів; майнові фонди; органи управління; адміністративні поділи; вихід з організації та ліквідація Союзу [176, s.10].

Однією з найбільших та найвпливовіших польських парамілітарних організацій на Волині був *Союз осадників (СО)*. У 1922 р. був утворений Центральний Військовий Союз осадників (ЦВСО), що ухвалив власний статут, який був затверджений Міністерством внутрішніх справ 12 серпня 1922 р [152, s. 7]. В цьому ж році перші відділи ЦВСО були утворені на Волині (Дубно, Ковель). Згідно з рішенням IV з'їзду (31 травня – 3 червня 1925 р.) Союзу осадників, який попередньо об'єднував тільки військових осадників, поширював членство і на цивільних осадників. На цьому ж з'їзді

була змінена назва організації на Центральний союз осадників (ЦСО), а також запроваджено зміни до статуту [153, s. 9]. У 1929 р. ЦВСО зазнав реорганізації, і на його місці був утворений Союз осадників. Союз осадників нараховував близько 16 тис. членів по всій Польщі. На території Волині СО налічував 4143 члена (Див додаток Б).

Відповідно до статуту основними цілями ЦВСО були: співпраця з місцевими органами влади під час проведення осадницької акції; вирішення справ, пов'язаних з ім'ям осадників чи організацій; репрезентація, оборона інтересів та прав об'єднань, а також розбудова та підтримка прав та обов'язків поляків; готовність стати до зброї для оборони кордонів Речі Посполитої.

Задля досягнень цієї мети ЦВСО ставив наступні завдання: утворення відділів з числа місцевих осадників; підтримка зв'язку між всіма відділами задля цілісності Союзу, будь-яких інших представництв союзників, постійного контакту за допомогою військових органів, спеціальних циркулярів; надання допомоги безпосередньо чи за посередництвом спеціальних організацій та консультацій своїм членам; утримання свого періодичного органу; утворення секцій, через які здійснювався інтенсивний розвиток своїх членів; культурно-освітній розвиток [176, s. 3].

Дещо відмінними виглядало завдання та мета діяльності *Союзу військових інвалідів Польщі (СВІП)*, який був утворений 12 квітня 1919 р. і затверджений Міністерством внутрішніх справ від 27 листопада 1920 р. Військові інваліди на території Волині були об'єднані в дві організації: СВІП та СЛПВІ. У 1919 р. виникають перші відділи СВІП на Волині, а саме в м. Дубно. Центр Союзу знаходився в м. Луцьк, а сама організація мала сім повітових відділів. 12 лютого 1920 р. був прийнятий статут СВІП. Союз нараховував понад 100 тис. членів, а на території Волині ця цифра склала 3102 особи (Див. додаток В). Згідно нього, головними завданнями СВІП були: нагляд за дотриманням належних прав військових інвалідів та їх родин, а також сімей військових, які загинули; захист їх господарських, моральних

та правових інтересів; догляд над скаліченими та розумово хворими військовими інвалідами; опіка над родинами військових інвалідів, найбільш понівечених чи нездатних до роботи [175, s. 24].

Діяльність Союзу військових інвалідів Польщі передбачало: об'єднання всіх військових інвалідів, членів їх сімей та родин; захист інтересів військових інвалідів, їх родин, чи залишених по смерті, чи загиблих на війні; надання порад, інформації та матеріальної допомоги військовим інвалідам, членам їх родин; збирання, опрацювання та видання матеріалів, які стосуються справ інвалідів Польщі. За статутом Союзу приймалися внески на потреби військових інвалідів та їх родин. У майновому плані це було набуття та розпорядження нерухомістю, капіталом, чи пожертв на користь військових інвалідів, їх родин, чи родин полеглих військових і керівництво тією нерухомістю та капіталом. Звичайно, як і кожен із союзів, одним із головних завдань було надання культурної допомоги військовим інвалідам [264, s. 38]. Відзначимо, що останнє повинно було втілюватися в життя шляхом утворення шкіл, бібліотек, читалень, музеїв; організації навчальних курсів, екскурсій, вистав, тощо. Передбачалося також скликання зібрань, що стосувалися військових інвалідів або їх родин; створення місцевих та загально польських з'їздів делегатів інвалідів; обрання і участь своїх представників для участі у міжнародних з'їздах делегатів інвалідів усіх народів [59; 60; 175, s. 3-4].

Господарська допомога військовим інвалідам і родинам загиблих повинна була відбуватися через організацію членських чи суспільних бірж праці для інвалідів, утворення бюро посередництва праці та безкоштовної юридичної допомоги. У економічному плані СВІП ставив собі за мету утворення магазинів для інвалідів, членських та суспільних фінансових інституцій, а саме створення банку для фінансування членів чи суспільних підприємств інвалідів, затвердження умов з відповідними урядовими інституціями, державними та приватними, а також підприємцями та

працедавцями в залежності їх допомоги в роботі над поліпшенням життя військових інвалідів [167, s. 217].

Крім того, важливими напрямками було: дотримання дружніх відносин з близькими суспільними організаціями, професіональними членами для досягнення програмних інтересів військових інвалідів, членів тих же організацій, союзів, товариств; співпраця з урядовими та муніципальними інституціями, які займаються військовими інвалідами та їх родинами; тривала та всебічна допомога подібним, не об'єднаним суспільним групам, як колишні військові інваліди праці, та тим, хто залишився нездатними для роботи; утворення лікарських союзів інвалідів, «в гірських, водних та морських сферах», співпраця з іноземними організаціями інвалідів заради поліпшення умов польських інвалідів, потреби їх лікування за кордоном [175, s. 6].

Подібну мету мав *Союз легіонерів польських військових інвалідів (СЛПВІ)*, який був утворений у 1925 р., і на території Волині мав лише два відділи – у Рівному та Костополі. СЛПВІ нараховував близько трьох тисяч членів, а на Волині ця цифра складала лише 138 осіб (Див. додаток Д). Статут організації був прийнятий 6 липня 1926 р.. Його головною метою було дотримання всіх прав, наданих інвалідам, їх можливе розширення через ухвалу проекту змін з боку Сейму. Та головним завданням, беззаперечно, було надання допомоги всім інвалідам Польських Військ, захист їх матеріального та правового становища задля того, щоб кожний інвалід міг у належних умовах утримувати себе та родину. У культурно-освітній сфері пріоритетним напрямком було утворення бібліотек, читалень, клубів, організація лекцій та зібрань, проведення різноманітних екскурсій, утримання свого власного періодичного органу, друк різного роду інформаційних матеріалів, які стосувалися суспільних справ інвалідів. Економічний напрямок діяльності передбачав створення підприємницьких компаній, побудова будинків для інвалідів та їх родин, створення гарантійного банку для інвалідів війська Польського з відділами в

найбільших містах Польської держави, а також співпраця з владою, щодо моральної та матеріальної підтримки, оздоровлення членів в державних та приватних лікарських закладах [61; 172, s. 4].

Відмінним від попередніх союзів за своїми завданнями та цілями був *Стрілецький союз (СС)*, що був утворений у Варшаві в 1922 р. Того ж року, 26 липня був прийнятий і статут цієї організації. Перші відділи СС на території Волині були утворені у 1923 р. Загальна чисельність СС складала близько 250 тис. членів, на Волині 10446 членів (Див. додаток Е), а у Рівненському повіті ця цифра складала 1135 осіб (Див. додаток Ж). Основними завданнями цього Союзу було прищеплення громадянського духу в суспільній та освітній роботі своїм членам з точки зору військової справи, без втручання в політику та збільшення чисельності Союзу через моральне та фізичне виховання [178, s. 31].

Основним напрямками роботи Стрілецького союзу було фізичне виховання молоді, базоване на військовій підготовці. Згідно статуту Союзу, передбачалася фізична та військова підготовка, з регламентами та приписами, які були обов’язковими в армії; заняття та поширення спорту, гімнастики задля фізичного виховання; проведення та підтримка спортивних, гімнастичних та легкоатлетичних військово-спортивних, цивільних та молодіжно-шкільних змагань та заходів [147, s. 64].

Окреме місце в діяльності організації відводилось культурно-освітній роботі. Зокрема, планувалося проведення з’їздів, конференцій, виступів, театральних вистав, кінематографічних показів, екскурсій, концертів; створення та підтримка бібліотек, читалень, курсів, видавництво книг. Не залишив поза увагою Стрілецький союз і участь у господарському житті. Зокрема передбачались різного роду кооперативи та каси взаємної допомоги [178, s. 4].

Подібним за своїми завданнями та методами діяльності до Стрілецького союзу був *Союз резервістів (СР)*. До організації резервістів можна віднести: Союз резервістів, Союз офіцерів резерву, Союз підофіцерів

резерву, які мали спільні завдання і мету, що простежувалася у їхніх статутах. Союз резервістів (перша назва – Союз резервістів та колишніх військових Польщі) був заснований у 1926 р., та включав в себе колишніх військових та учасників війни не дивлячись на військові звання, формування та характер служби (призовників чи добровольців). СР нараховував в своєму складі близько 80 тис. осіб, у Рівненському повіті Союз мав 13 відділів та 522 члена (Див. додаток З), а у Костопільському 7 відділів з 481 членом (Див. додаток И). У 1926 р. був прийнятий статут СР, а у 1933 р. він зазнав змін. Згідно статуту 1933 р. основними завданнями Союзу були: співпраця з урядовими організаціями в питаннях оборони Польщі, фізична підготовка своїх членів, виховання серед них обов'язку та відповідальності за публічну та суспільну роботу, пропагування патріотизму та військового духу в ідеологічному руслі Ю. Пілсудського, культурно-освітня робота з врахуванням партійно-політичної діяльності, співпраця з іншими організаціями.

Методи діяльності Союзу резервістів полягали в активній участі у військовій підготовці членів організації, утворення спортивних секцій, проведення змагань та турнірів. У культурно-освітній сфері передбачалось відкриття читалень, бібліотек, організація зборів, курсів, лекцій, як для своїх членів, так і для широкого загалу, організація екскурсій. У сфері охорони здоров'я відбувалося надання знижок на лікарську допомогу з врахуванням чинної військової служби [177, s. 3-4].

Організація, що включала в себе офіцерів резерву Польщі під гаслом «Все для держави – держава понад усе» був *Союз офіцерів резерву* (*СОР*). СОР був утворений у 1922 р., та нараховував близько 15 тис. членів. На території Волині СОР налічував сім відділів із загальною кількістю 452 члени (Див. додаток К).

Союз колишніх військових, що включав підофіцерів резерву був *Союз підофіцерів резерву (СПР)*. СПР був утворений у 1926 р., та нараховував близько 20 тис. членів, на Волині він мав два відділи та 55 членів (Див.

додаток Л). СПР був єдиною організацією, що готувала інструкторські кадри для Комітету фізичного виховання і військової підготовки.

Окрім вже згаданих Стрілецького союзу та Союзу резервістів, подібних до цих союзів, був *Союз ветеранів польської армії у Франції (СВПАФ),* який був утворений у 1929 р. Союз нараховував близько 1500 членів. На території Волині СВПАФ мав 10 відділів, із загальним числом 362 члена (Див. додаток М). Статут СВПАФ було прийнято восьмого квітня 1932 р. Згідно цього документу, основними цілями союзу були: ідейне об'єднання офіцерів резерву на ґрунті приналежності до польської армії, поширення співпраці між армією та суспільством, підтримка суспільної діяльності, задоволення матеріальних благ, організація самодопомоги, культурно-освітня робота, лікарська та правова допомога для членів Союзу.

Для реалізації своїх завдань Союз ветеранів польської армії у Франції займався утримуванням власних локальних товариств, бібліотек, організацією наукових слухань, літературних лекцій, зібрань, дискусій, концертів, проведенням наукових курсів та шкіл, видання часописів та брошур. У військово-фізичному плані СВПАФ клопотався про створення спортивних організацій. Для задоволення економіко-господарських потреб передбачалось утворення магазинів, кооперативів, ведення підприємницької торгівлі та промисловості, отримання концесії. Суспільний напрямок мав на меті утворення інституту опікунства, інтернатів, позичково-ощадних кас, похоронних служб. Охорона здоров'я членів СВПАФ мала здійснюватися через утримання санаторно-лікувальних закладів, кас для допомоги важкохворим, надання своїм членам знижки на лікарську допомогу в санаторіях. Крім цього, організація брала на себе правове забезпечення своїх членів шляхом безкоштовних юридичних консультацій та допомоги в судах [173, s. 3-4; 64-67].

Ще один Союз, що увібрав в себе колишніх військових на Волині був *Союз колишніх легіонерів та пеов'яків* (СКЛП). СПЛП був утворений в 1929 р. мав власних вісім відділів із загальною кількістю 421 члени (Див.

додаток Н). У 1936 р. був прийнятий статут Союзу, завдання і мета діяльності якого, співпадала із СС.

У 1918 р. був утворений *Союз польських харцерів (СПХ)* (Харцери – це польська національна скаутська, піонерська організація, яка діє з перервами з 1909-1910 рр. по сьогоднішній день). СПХ налічував 140 тис. членів, а на території Волині ця цифра складала 6290 осіб (Див. додаток П). У 1921 р. був прийнятий статут цієї організації. Основний наголос у діяльності робився на культурно-освітню роботу, як то утримання клубів, бібліотек, організація всіляких зборів, публічних виступів, звітів, концертів, видання газет, брошур та часописів. Але й мав місце матеріальний аспект підтримки, що здійснювався через пропагування взаємної фінансової допомоги серед членів Союзу, допомога по можливості вдовам та сиротам членів Союзу або непрацездатним членам. Не останнє місце займала популяризація спорту та військово-фізичної підготовки [174, s. 3].

Наймолодшою парамілітарною організацією на Волині був *Легіон волинських повстанців (ЛВП)*, який був утворений у 1930 р. Дана організація діяла на території Волинського і Поліського воєводств. Головними завданнями ЛВП було: охорона кордону держави, співпраця з Союзами резервістів, культурно-освітня робота та допомога матеріальна і моральна своїм членам. На Волині ЛВП налічував 180 членів (Див. додаток Р).

Отже, для всіх Союзів головними цілями та завданнями були: власна репрезентація, оборона інтересів та прав об’єднань, а також розбудова та підтримка прав та обов’язків поляків; готовність стати до зброї для оборони кордонів Речі Посполитої; військово-фізична підготовка своїх членів; матеріальна, медична та юридична допомога, а також культурно-освітня робота.

Окреме місце відводилось регламентації відносин у всіх без винятку організації, члени яких ділились на звичайних, почесних та гонорових. Так, Союз осадників ділив своїх членів на звичайних, надзвичайні та почесних. Звичайним членом міг бути кожен житель Другої Речі Посполитої, який

проживав в осаді, на території діяльності Союзу. Звичайні члени мали право брати участь у голосуванні в усіх зібраннях кіл Союзу, відділів та вільних з'їздах, володіли правом активного та пасивного вибору до усіх органів центрального Союзу, відділів та кіл, до якого належали, могли користуватись усіма правами Союзу, дотримуватись прав та приписів, брати участь у секціях та інституціях, які входили до Союзу.

Надзвичайним членом міг бути кожен громадянин Польщі з хорошими рекомендаціями від п'ятьох звичайних членів у письмовій формі. Такий лист необхідно було подати до управління кола чи відділу. Надзвичайні члени могли брати участь у зібраннях з дорадчим голосом, могли користуватись всіма правами Союзу, однак не мали ні активного, ні пасивного виборчого права.

Почесним членом могла бути особа, яка внесла найбільший вклад для розвитку військового осадництва. Такий статус міг надати лише вільний з'їзд Союз осадників. Почесні члени мали право дорадчого голосу і могли брати участь у всіх зібраннях Союзу, а також були звільнені від всіх стягнень на користь організації. Загальним для віх членів Союзу був обов'язок брати активну участь у розбудові організації, дотримуватись усіх законів, приписів, статуту та сплачувати щорічні внески [176, s. 6-7].

Дещо інший поділ був у Союзі стрільців. Члени цієї організації поділялися на дійсних, підтримуючих та почесних. Дійсні члени сплачували внески та брали активну участь у роботі Союзу. Це були всі ті, хто був придатний до військової служби, брав активну участь у військових та спортивно-гімнастичних змаганнях. Той, хто був нездатний до служби в армії, брав активну участь у іншій роботі Союзу, проте в статуті не зазначається в якій саме. Підтримуючими членами могли бути ті, хто регулярно сплачував внески, однак з урахуванням старості або хвороби не могли брати активної участі в роботі Союзу стрільців. Почесними членами рахувалися ті, хто за свої заслуги для розвитку Союзу отримали титул, ухвалений всезагальним з'їздом делегатів.

Обов’язками членів Стрілецького союзу було: дотримання статуту, правил та рішень Союзу, активна участь у всій роботі організації, підтримка та розповсюдження періодики Союзу, допомога по можливості для інших членів, що включала матеріальну та духовну підтримку. Члени Стрілецького союзу могли користуватися своїм виборчим правом, брати участь у з’їзді делегатів Союзу, мати можливість носити мундир та відзнаки організації, що були затверджені міністерством військових справ [178, s. 4-5].

Відмінним від попередніх організацій був поділ членів у Союзі військових інвалідів Польщі. Члени Союзу поділялись на звичайних, надзвичайних, непостійних та почесних. Звичайним членом Союзу міг бути кожний військовий інвалід, громадянин Польщі. Під поняттям «військовий інвалід», необхідно було розуміти особу, яка під час військової служби стала калікою та ветерани народних повстань. Кожний звичайний член отримував посвідчення, яке засвідчувало право приналежності до Союзу. Звичайний член міг брати участь у всіх зібраннях своєї групи чи свого кола, володів правом голосу у вирішенні важливих завдань Союзу, мав право активного та пасивного обрання делегатів з’їзду окремого регіону, а також загального Союзного з’їзду. Звичайні члени також могли брати участь у всіх закладах, що були утворені та відносились до організації (кооперативні, магазини для інвалідів, фінансові інститути), користуватись всіма медичними закладами, безкоштовно отримувати правову допомогу, а в окремих випадках і матеріальну. В обов’язок звичайного члена Союзу військових інвалідів Польщі входило сплатити вступний внесок, регулярно сплачувати членські внески, підписка на пресу Союзу. До цього додавалося сумлінне виконання своєї роботи, поширення у суспільстві духу обов’язку та допомоги своїм товаришам. Право припинення звичайного членства відбувалося внаслідок смерті, добровільного виходу, виключення виконавчим відділом, вироку товариського суду, а також за кримінальні злочини [175, s. 6-7; 274, s. 109].

Надзвичайними членами могли бути дружина, родичі, діти, родичі загиблого чи того, хто став калікою. Вдовою вважалася та жінка, яка жила в

шлюбі до смерті військового інваліда. Особа не вважалася вдовою у тому випадку, якщо жила роздільно з чоловіком, чи була розведена з ним. Кожен надзвичайний член отримував посвідчення, що різнилося від посвідчення звичайного члена організації. Надзвичайні члени мали право брати участь у всіх зібраннях своєї групи та свого кола, обирати з серед надзвичайних експертів (спеціалістів), якщо буде потребувати управління кола чи виконавчий відділ. Вони також володіли правом користуватись кооперативами та магазинами, що належали до Союзу, безкоштовною юридичною консультацією, у виняткових випадках могли вимагати фінансової допомоги та лікування. Надзвичайний член міг бути виключений з організації у таких випадках: добровільний вихід, виключення за кримінальні злочини, а також за дії, що зганьбили Союз [187, s. 4; 288, s. 390].

Непостійними членами могли бути військові чи члени його сім'ї або родини, які жили з воєнним інвалідом, інваліди праці та члени родини інваліда праці, а також представники сім'ї інваліда, які служили в армії. Непостійні члени мали право брати участь у всіх зібраннях групи чи кола, до якого належали, тільки з дорадчим голосом, могли користуватися правовою допомогою, отримувати товари у всіх кооперативах та магазинах, що належали даному Союзу. Добровільний вихід або виключення за кримінальний злочин, могли бути причиною виходу з організації не постійного члена [287, s. 26].

Почесні члени Союзу затверджувались рішенням з'їзду делегатів Союзу військових інвалідів Польщі. Кількість голосів мало становити ¾ від усіх голосів. Особа, яка називалась почесним членом, отримувала з рук керівників виконавчого відділу диплом почесного члена, в якому вказувалась причина надання такого звання, дата надання такої ухвали, а також приписи з статуту, що стосувалось почесних членів. Почесні члени мали право брати участь у загальних з'їздах делегатів та навіть могли бути обрані керівниками тих з'їздів з дорадчим голосом. Участь почесних членів у Союзі військових

інвалідів Польщі припинялось внаслідок смерті, чи відмови від диплому почесного члена організації [175, s. 8].

Щодо включення чи виключення членів з організацій, то в статутах описувалася як умови вступу, так і умови виходу з Союзів. Так, у статуті Союзу осадників, передбачалось наступні випадки: добровільний вихід, виключення та смерть. Вихід з Союзу мав право кожен член за письмовою згодою з повітовим колом організації. Члени, які бажали вийти з Союзу, не були зобов'язані надавати причини виходу. Виключення членів мало право управління кола, відділу, у випадках не сплати членських внесків протягом трьох місяців, дискредитація Союзу словом, ділом та листом, невиконання прийнятих на себе обов'язків. Виключення члена кола мало бути підтверджено правлінням повітового відділу, а також верховною радою Союзу осадників [176, s. 8].

Окреме місце в статутах всіх організацій займало фінансове питання. Фінансування відбувалось за рахунок членських внесків, кредитів від урядових та суспільних інституцій, пожертв, подарунків, доходів з підприємств, цінних паперів, рухомого та нерухомого майна, прибутків з лекцій, виступів, спектаклів, театральних концертів та вистав, а також надходжень з Гарантійного Банку Легіону інвалідів польських військ. Але були і винятки. Так, зокрема, Союз легіонерів польських військових інвалідів виключав можливість збору пожертв на вулицях, театрах, кафе та в інших відвідуваних публічних місцях [172; 173; 174; 175; 176; 177; 178].

Як випливає з статуту, кожна організація мала резервний, допоміжний та оборотній фонди. Так, наприклад, у Союзі військових інвалідів Польщі резервний фонд служив виключно на цілі розвитку союзу. Він утворювавсь з ¼ частини надлишків, які по закінченні кожного року перераховувалися. Допоміжний фонд утворювавсь з четвертої частини надлишкових, які по закінченні календарного року до нього приєднувались з надзвичайних доходів, записів та подарунків. Оборотній фонд утворювавсь з різноманітних

квот до резервного та допоміжного фондів, кошти якого йшли на видатки адміністрації та на розповсюдження ідей Союзу [175, s. 6].

Дещо відмінним союзний фонд був у Союзі легіонерів польських військових інвалідів, який поділявся на оборотній, резервний та спеціальний капітал. Оборотній складався зі вступних внесків, надісланих місцевими колами до каси головного управління, з доходів місцевих кіл, відрахування під час з'їздів делегатів, з вирахування субвенцій, пожертв, подарунків та з рухомого майна. Резервний складався з процентів від капіталу та з нерухомості. Ці видатки могли бути ухвалені на засіданні з'їзду делегатів та центрального уряду (при умові наявності 2/3 голосів). Спеціальний капітал міг складатись із пожертв на спеціальні цілі [172, s. 19-22].

Кожен Союз створював органи управління організацією. У переважній більшості ці органи були однаковими як за назвами, так і за правовим статусом для всіх Союзів. Так Союз осадників мав такі органи управління: вільний з'їзд делегатів (від 1936 року – один делегат на 50 членів), головне управління, Верховна Рада, ревізійна комісія. На нижчих щаблях осадницькі представництва уособлювали воєводські та повітові відділи, а також мирові (полюбовні) суди [176, s. 9] (Див. додаток С).

Вільний з'їзд міг бути звичайним та надзвичайним. Звичайний вільний з'їзд складався з делегатів, обраних всіма колами та відділами в пропорції 1:50, та скликався в лютому місяці кожного року. Відкривав звичайний вільний з'їзд голова головного управління. Голова обирався президією з'їзду. Надзвичайний вільний з'їзд скликало головне управління в разі важливої та необхідної потреби, згідно ухвали Верховної Ради, а також за письмовою згодою 1/5 чисельності від загальної кількості усіх делегатів Центрального союзу осадників військових. До компетенції вільного з'їзду належало вибір керівництва Союзу, затвердження бюджету, ухвалення змін до статуту, ліквідація Союзу, регулювання всіх справ, які не належали до компетенції нижчих органів організації. До Вільного з'їзду делегатів, на який прибувало близько 350 осіб, належав вибір головного управління та ревізійної комісії,

затвердження та зміни статуту, ліквідація організації, регулювання всіх справ Союзу осадників [206, с. 253; 230, с. 42].

Верховна Рада була наглядовим органом, що мала функції посередника між головним управлінням та вільним з'їздом делегатів. Вона збиралась 2-3 рази на рік в залежності від потреби. Цей орган міг вводити до складу управління нових кандидатів, вносити зміни в ухвалений бюджет. У склад Верховної Ради входили по одному представникові від повітових відділів Союзу, представляючи принаймні 50 звичайних членів Центрального союзу осадників військових. Відділи та кола створювали групи для вибору спільного делегата до Верховної Ради. На зібраннях ради була дискусія що до актуальних проблем та спроби їх вирішення.

До компетенції головного управління належало управління Союзом та його майном, а також представлення осадництва у зовнішньому світі. В склад управління входило 10 осіб, з яких складалася президія управління (керівник, два віце-керівники та секретар) [176, s. 11].

Контролюючим органом Центрального союзу осадників військових була ревізійна комісія, яка здійснювала нагляд над тим, як витрачаються кошти організації. Ревізійна комісія складалась з трьох заступників, які обиралися на один рік під час вільного з'їзду.

Делегації, які прибували на вільний з'їзд, та члени Верховної Ради могли вимагати повернення їм коштів за дорогу, якщо така виплата могла передбачатися в бюджеті тих відділів, від яких вони були делеговані. Члени управління отримували сталі виплати з каси Центрального союзу осадників [251, s. 117].

Відповідно до нового статуту Центрального союзу військових осадників, що був прийнятий у 1925 р., змінювалася назва організації, яка тепер називалась Центральний союз осадників. Згідно положень цього документа був утворений новий орган управління, який мав назву воєводська рада Центрального союзу осадників. Вона здійснювала зв'язок та координацію діяльності повітових відділів Центрального союзу осадників.

На території Воєводства рада керувала виконанням спеціальних акцій, виступала інформатором головного управління про ступінь виконання директив управління, а також захищала права та інтереси своїх членів. Ухвала ради для всіх відділів була обов'язковою [349, s. 78].

Воєводська рада складалася з керівників управлінь повітових відділів, керівників наглядових рад тих відділів, а також двох делегатів головного управління Центрального союзу осадників. У разі неможливості прибуття керівників, делегували заступників. Обиралася також президія ради строком повноважень на один рік. Вона складалася з керівника, віце-керівника та секретаря. Рада воєводства могла скликати президію на підставі власної ухвали, на вимогу головного управління Союзу чи двох повітових відділів. Ухвали ради набирали силу, коли за неї проголосувало щонайменш 1/3 голосів, які представляли половину повітових відділів. Протокол зібрання ради підписували керівник та секретар [176, s. 12].

Нижчою організаційною ланкою органів управління в переважній більшості всіх Союзів були відділи та кола. Так, зокрема, найнижчою одиницею Центрального союзу осадників було коло осадників, яке налічувало не менше 10 членів, які мешкали в одній осаді. Коло утворювало управління, яке було подібним до управління організацією і складалося з 3 членів. Найвищим органом стало вільне зібрання членів кола, утворене подібно вільному з'їзду Центрального союзу осадників. Кола, які мали більше 50 членів, могли обрати крім управління, ще й наглядову раду в складі 7 осіб. Вони мали повноваження, подібні до Верховної Ради Союзу [192, с. 87].

Відділи Центрального союзу осадників утворювались переважно в повітових містах. За своєю побудовою вони створювались аналогічно до організації кіл. Але замість вільного зібрання міг відбутись з'їзд делегатів у пропорції 1:15. Крім цього, могла бути утворена наглядова рада, яка складалась подібно Верховній Раді Союзу з делегатів усіх кіл у пропорції 1 делегат до 15 членів кола. Причому кола, які мали більше 50 членів, могли

вислати 1 (з 1925 р. – 2 делегатів), якщо понад 100 членів – 3 делегати. Відділи утворювались з ініціатив управлінь кола та повітового відділу. Всілякі ухвали органів кіл та відділів мали затверджуватись головним управлінням [281, s. 213].

Дещо відмінною була структура СС. В адміністративно-територіальному плані він поділявся на відділи, області та округи. Всі відділи, області та округи організації, утворені на території Польщі, підлягали верховній владі Стрілецького союзу.

Для адміністративних цілей декілька відділів об'єднувались в області, що охоплювали територію від одного до чотирьох повітів, або міста з чисельністю населення в 100 тис. чол. Поділи на області та встановлення її центру приймалося рішенням управлінням округу та затверджувалося головним управлінням. Основою влади в областях були з'їзд обласних делегатів, обласне управління та ревізійна обласна комісія [178, s. 7].

Будь-які відділи, утворені на території області, підлягали обласній владі. Всі справи та вся робота обласної влади підлягала контролю окружній та центральній владі. Звичайний обласний з'їзд делегатів скликався обласним управлінням раз на рік, та не пізніше, ніж на два тижні перед початком окружного з'їзду. Організаційний з'їзд обласних делегатів мав за завдання - вибори обласного управління.

Надзвичайний обласний з'їзд делегатів скликався обласним управлінням у таких випадках: на вимогу власної ухвали; на письмову вимогу 1/3 голосів членів відділів; на письмову вимогу принаймні 3 членів ревізійної комісії; на вимогу головного управління. Обласний з'їзд утворювавсь з делегацій відділів даної області, з членів обласного управління та з комендантів відділів [157, s. 20].

З'їзд вважався дійсним, якщо на ньому була присутня більшість делегатів від усіх відділів. У разі, якщо з'їзд не відбувся, наступний мав відбутись не пізніше, ніж в 30-денний термін від першого. Він вважався правовим, навіть не дивлячись на кількість членів. Термін з'їзду делегатів

разом з порядком денним подавався до відомості обласного та окружного управління принаймні за 15 днів перед початком. Ухвала з'їзду повинна була набрати більшість голосів, а у разі рівності їх, все вирішував голос керівника.

До компетенції обласного з'їзду належало прийняття звітів діяльності управління та ревізійної комісії, вибори обласного управління, вибори ревізійної комісії, бюджет обласного управління, встановлення оплат та членських внесків. Крім всього вище перерахованого, обласний з'їзд міг бути скликаний для інформаційних, культурно-освітніх, гімнастичних та спортивних цілей [178, s. 12].

Обласне управління складалось з керівника та десять членів, обраних на обласному з'їзді делегатів на один рік, які мешкали постійно в обласному центрі, обласного коменданта та керівників відділів. Коменданти відділів входили в склад управління з дорадчим голосом. Обласними справами керував спільно з обласним управлінням і виконавчий відділ, який складався з п'яти членів управління. До його складу входили керівник, секретар, комендант, скарбник та керівник культурно-освітньої роботи. Виконавчий відділ збирався раз на тиждень. Для того, аби рішення вступило в дію, необхідний був підпис трьох членів відділу. Обласне управління збиралось раз на місяць, рішення набувало чинності 1/3 кількістю голосів. До компетенції обласного управління належало керівництво роботою у відділах, нагляд за дотриманням статуту, рішень та ухвал, розпорядженням майном області, прийняття добровільних пожертв та внесків, прийняття фінансових звітів, укладання бюджету, що направлявся для прийняття обласним з'їздом [159, s. 10].

Внутрішня робота управління та виконавчого відділу, обов'язки та права їх членів регламентувалося рішенням, затвердженим вільним з'їздом делегатів. Обласна ревізійна комісія складалась з трьох членів та двох заступників, обраних на один рік на обласному з'їзді делегатів. В її обов'язки входило: нагляд за майном обласного управління та складання звітів, які зачитувались на обласному з'їзді делегатів. Ревізійна комісія збиралась у

випадках вимоги власної ухвали, на рішення органу вищої інстанції, за пропозицією обласного управління та обласного з'їзду делегатів.

За діяльність, яка порушувала статут, управління округу мало право за згодою головного управління розпустити роботу обласного управління та визначити тимчасового керівника області, який скликав би обласний з'їзд, метою якого було б обрання нового обласного управління [178, s. 15].

Територія Другої Речі Посполитої поділялась на стрілецькі округи. По мірі розвитку організації поділ її вирішувався головним управлінням. Усі відділи, утворені на території округу, підпорядковувались областям, а останні, в свою чергу підпорядковувались окружній адміністрації. Окружні органи влади складались з окружного з'їзду делегатів, окружного управління та окружної ревізійної комісії. Звичайний окружний вільний з'їзд делегатів скликався управлінням раз на рік, та не пізніше, ніж за два тижні перед початком вільного з'їзду делегатів Стрілецького союзу. Окружний з'їзд делегатів відділів даного округу мав на меті: обрання управління даного округу та скликання головного управління Союзу. Надзвичайний окружний з'їзд делегатів скликав окружне управління у випадках вимоги власної ухвали, письмового звернення 1/3 кількості підписаних відділів, які знаходились на території округу, письмової вимоги принаймні трьох членів ревізійної комісії та рішенням головного управління [304, s. 41].

Окружний з'їзд скликався з делегацій відділів даного округу, членів окружного управління та окружних комендантів. До компетенції окружного з'їзду належало прийняття звітів з діяльності управління та окружної ревізійної комісії, вибори окружного управління, ревізійної комісії, гонорового суду, встановлення бюджету, оплат, окружних внесків, внески на загальний з'їзд делегатів. Окрім вище сказаного, окружний з'їзд міг скликатись для інформаційних та культурно-освітніх цілей.

Окружне управління складалось з керівника та десяти членів, обраних окружним з'їздом строком на один рік. Справами округу керував з дозволу окружного управління виконавчий відділ, який складався з п'яти членів. До

його складу входив керівник управління, секретар, керівник культурно-освітнього відділу, скарбник, комендант та п’яти заступників, які у разі хвороби чи інших причин заміняли склад виконавчого відділу. У зібраннях окружного управління брав участь представник від командування окружного корпусу.

Окружне управління збиралось раз на місяць. До його компетенції належало: нагляд за господарським майном, яке знаходилось в розпорядженні відділів, областей, що входили до складу округу, прийом пожертв, а також видатків, стосовно затвердженого бюджету, підготовка звітів з фінансової та бюджетної діяльності та надання їх для затвердження окружним з’їздом. Окружна ревізійна комісія складалась з трьох членів та двох заступників, які обиралися на один рік на окружному з’їзді делегатів. Ревізійна комісія вела нагляд за майном та фінансами окружного управління та складала на з’їзді делегатів звіт про свою діяльність. Цей орган збирався для виконання своїх обов’язків, рішенням вищої інстанції Союзу, пропозицією окружного управління та окружного з’їзду делегатів [178, s. 17-18].

За протиправну діяльність, згідно статуту Союзу, головне управління мало право усунути окружне управління, визначити тимчасового керівника, який скликав окружний вільний з’їзд делегатів, щоб обрати нове управління [229, с. 338]. Орган, який вирішував можливі спори між членами Союзу, переважно між відділами та колами, був мировий суд. Так, мировий суд Центрального союзу осадників, складався з трьох членів та трьох заступників, обраних Верховною Радою Союзу. При необхідності рада могла обрати подвійний чи потрійний склад суду. Це залежало від кількості справ, які направлялись до суду для їх вирішення. Вищому мировому суду підпорядковувались суди при відділах та колах. Діяльність судів були регульовані регламентом, який затверджувався Верховною Радою. Ці суди діяли згідно з приписами цивільного законодавства. Ті члени, які не виконували рішень мирових судів, підлягали швидкому виключенню з

членства Центрального союзу осадників. Рішення, оголошені судом кола, можна було оскаржити в судах відділів та вищому суді, який залишався останньою інстанцією [255, s. 9].

У 1927 р. була утворена *Федерація польських союзів оборонців вітчизни(ФПСОВ)*, головною метою, якої було об'єднання всіх парамілітарних організацій та союзів в єдине ціле. До складу Федерації входили 37 союзів та об'єднань. На Волині ФПСОВ діяла у таких повітах та містах : Рівному, Луцьку, Костополі, Володимирі, Ковелі, Здолбунові. Станом на 1930 р. у Волинському воєводстві ФПСОВ увібрала в себе Союз офіцерів резерву, Союз польських легіонерів, Союз резервістів, Союз осадників, Союз військових інвалідів Польщі, Легіон військових інвалідів Польщі, Легіон волинських повстанців, Союз підофіцерів резерву, Союз ветеранів польської армії у Франції [331, s. 135].

Гаслом Федерації було: «Все для держави, її розвитку, безпеки та великодержав'я, поширення братського духу та використання його для подальшого мирного розвитку» Федерація ставила собі за завдання координувати роботу всіх об'єднань та членів на здійснення, розробку типових обов'язків громадянина, солдата, готового пожертвувати на справу держави свій час, працю, майно, здоров'я і життя [331, s. 105-107].

Висновок до розділу 2

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що після включення Волині до складу відродженої Польської держави, відбулось внаслідок підписання 18 березня 1921 р. У лютому 1921 р. було утворено Волинське воєводство з центром у Луцьку.

Польський Сейм 17 грудня 1920 р. прийняв закон «Про осадництво», відповідно до нього осадники мали отримати 400 000 тис. га землі. Більшість осадників отримали землю безкоштовно, крім того, держава обіцяла їм також допомогу у веденні господарства. Польський уряд прагнув за допомогою військових осадників досягти декілька важливих завдань: сформувати єдину

систему національної економіки на територіях, що до цього перебували у складі трьох різних держав: Російської імперії, Німеччини, Австро-Угорщини; розв'язати проблему малоземелля у центральних воєводствах держави; заохотити призовників до сумлінної служби у польській армії; контролювати новостворений кордон з Радянською Україною; використовувати військовий потенціал осадників у випадку збройної агресії з боку радянської влади.

В 1921-1939 рр. у Волинському воєводстві діяло одинадцять польських парамілітарних організацій, однак лише вісім організацій відігравали помітну роль у житті краю: Союз осадників, Союз військових інвалідів Польщі, Стрілецький союз, Союз легіонерів польських військових інвалідів, Союз резервістів, Союз офіцерів резерву, Союз підофіцерів резерву та Союз польських харцерів.

До найбільш чисельніших польських парамілітарних організацій, що діяли на Волині, можна віднести: Союз осадників, який мав дев'ять відділів та 4143 члени; Союз військових інвалідів Польщі – сім відділів та 3102 члени; Союз польських харцерів – одинадцять відділів та 6290 членів; Стрілецький союз – одинадцять відділів та 10446 членів.

Вся регламентація діяльності кожної парамілітарної організації була прописана у їхніх статутах. Для більшості організацій за зразок брався статут Союзу осадників, тому статути всіх інших Союзів були схожими між собою. Статут кожного Союзу складався із таких розділів: мета та завдання діяльності; поділ членів; права та обов'язки членів; майнові фонди; органи управління; адміністративні поділи; вихід з організації та ліквідація Союзу.

Головними завданнями Союзів були репрезентація, оборона інтересів, прав об'єднань, розбудова і підтримка прав та обов'язків поляків, готовність стати до зброї в оборону кордонів Речі Посполитої, військово-фізична підготовка своїх членів, матеріальна, медична та юридична допомога, а також культурно-освітня робота.

Щодо особового складу Союзів, то в переважній більшості для всіх організацій був характерний поділ своїх членів з їх правами та обов'язками на звичайних, надзвичайних та почесних. Звичайним членом міг бути кожен житель Другої Речі Посполитої, який проживав в осаді, на території діяльності Союзу, або ж військовий інвалід, який брав участь у Першій світовій війні та війні 1920-1921 рр. Надзвичайним членом для всіх Союзів могли бути родичі осадників чи військових інвалідів. Надзвичайним членом могла бути особа, яка зробила великий внесок для розвитку тої чи іншої організації.

Відмічаючи фінансовий аспект роботи Союзів, слід відзначити, що наповнення бюджету організацій відбувалося за рахунок членських внесків, кредитів від урядових та суспільних інституцій, пожертв, подарунків, доходів з підприємств, цінних паперів, рухомого та нерухомого майна, прибутків з лекцій, виступів, спектаклів, театральних концертів та вистав, прибутків з Гарантійного Банку Легіону інвалідів польських військ. Гроші прибували з резервного, допоміжного та оборотного фондів.

Щодо управлінської структури, то всі Союзи мали вищі та нижчі органи управління організацією. До вищих органів належали вільний з'їзд делегатів, головне управління, Верховна Рада, ревізійна комісія. Нижчі щаблі представляли, повітові відділи, воєводські, а також мирові (полюбовні) суди.

РОЗДІЛ 3 ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА

3.1 Напрямки військово-фізичної підготовки

Одним із пріоритетних напрямів діяльності цих організацій на території Волині була військово-фізична підготовка молодого покоління. У статутах, усіх без виключення організацій, положення про це займало перший пункт. Зокрема, передбачалася підготовка членів організації шляхом фізичного та військового виховання, відповідно до регламентів та приписів, які були обов'язковими в армії. Реалізація цього завдання втілювалося в життя постійними тренуваннями членів організацій, участь найкращих з них у гімнастичних та легкоатлетичних турнірах, стрілецьких змаганнях, мотопробігах тощо. Разом з тим, члени організацій не лише брали у них участь, а й виступали ініціаторами проведення спортивних змагань різного рівня – військово-спортивних, молодіжно-шкільних та цивільних [364, s. 174].

У січні 1922 р. Міністерство військових справ ухвалило «Програму фізичного виховання та військової підготовки у військових організаціях», у якому керівник Генерального Штабу генерал Сікорський стверджував, що «впровадження військових програм та методів формальної стройової підготовки, робота зі зброєю, паради, вивчення внутрішньо військових правил (статутів) було найголовнішим завданням для всіх військових організацій». Впровадження цих засад у своїй роботі було обов'язковим для всіх без винятку організацій, що займалися фізичною та військовою підготовкою молоді. Крім того, програма підготовки мала включати в себе: проведення літніх та зимових табірних зборів, краєзнавчих екскурсій та стрілецької підготовки. Разом з тим, у документі підкреслювалось, що на парамілітарні організації покладалося завдання підготовки молоді до служби у війську, а не створення ще одного [164, s. 195].

Програму військової підготовки складало головне командування Стрілецького союзу. Так, на 1924 р. пріоритетними напрямками військової

підготовки став розвиток стрілецького спорту, а також його популяризація. У другому випадку акцент робився на організацію інструкторських курсів та проведення табірних зборів і курсів. Перший включав у себе проведення різних стрілецьких змагань, а також будівництво власних баз, тирів. На думку керівництва організації, спорт необхідно було популяризувати шляхом проведення змагань, інструкторських курсів та туристичних походів [319, s. 190].

Починаючи з 1926 р., Стрілецький союз був зачислений до невеликої кількості організацій, яким було надано право проведення армією військової підготовки. У другій половині 30-их рр. Союз отримав дозвіл на військову підготовку допризовників, що здійснювалася під керівництвом КФВВП [367, s. 57]. У реалізації завдань стрільці співпрацювали з іншими організаціями та союзами. Певну співпрацю було налагоджено з вчителями, які працювали на селі. Також було налагоджено домовленість між керівниками Стрілецького союзу та Союзом польських вчителів як у справі військової підготовки, так і подолання неписемності серед населення [162, s. 5].

Стрілецький союз до 1926 р. ставив собі за мету «не тільки підготовку, здатних до боротьби солдат, але й і свідомих жителів краю». Ставка робилася на навчання та виховання патріотизму до держави з боку молодого покоління. Військова підготовка членів трактувалась як реалізація ідеї «населення у бойовій готовності» (naród pod bronią), що здійснювалась Стрілецьким союзом та була пріоритетним до другої половини 20-их рр. [11, арк. 9].

Підготовка у Стрілецькому союзі проходила в рамках шкільного року та розпочиналась традиційно в жовтні і тривала до липня. Усі члени ділились на групи: ті, які у війську не служили; військовозобов’язані, резервісти, та ті, які щойно відбули строкову службу в армії. У період перших трьох місяців члени здобували теоретичні основи. По їх закінченні у січні місяці кандидати мали право складати стрілецькі іспити [261, s. 33].

У 1927 р. був утворений Комітет фізичного виховання та військової підготовки. Головними цілями його було: координація роботи державних органів влади та місцевого самоврядування у царині фізичного виховання та військової підготовки; пропаганда ідей підготовки молоді для оборони країни від нападу ворогів [233, с. 349].

Для управління роботою Комітету був створений державний уряд, до складу якого входило до 40 осіб, які представляли різні міністерства і відомства. Зокрема, це були представники військового міністерства, міністерств релігійних вірувань, праці та соціальної опіки та внутрішніх справ, Генеральної дирекції охорони здоров'я. Крім того, до державного уряду входили по одному представникові від воєводських комітетів [331, s. 102-103].

Свої завдання КФВВП реалізовував через цілу низку організацій, в першу чергу парамілітарних. У кожному воєводстві існував Комітет. До його завдань належало: опіка у справі фізичного виховання і військової підготовки на даній території, впровадження директив повітовим комітетам, що діяли на території воєводства, а також нагляд за їхньою роботою. Окрім того, надання Головній раді фізичного виховання і військової підготовки різних звітів зі своєї роботи, а також становище фізичного виховання у даному воєводстві. До складу воєводського КФВВП входили: по одному делегату, що призначались воєводою, куратору шкільного округу та командування окружного корпусу, на території якого знаходилась столиця воєводства. Сюди ж входили працівники охорони здоров'я та керівник управління за станом шкільної гігієни і фізичного виховання при інспекторові шкільного округу [337, s. 64].

Керівника воєводського КФВВП визначала президія ГРФВВП. Воєводський комітет мав у своєму складі президію та відділи, склад та повноваження яких були аналогічними членів комітету та тривали три роки [369, s. 234-235].

Воєводський Комітет створював відповідно повітові та міські комітети, завданням яких була співпраця з державними, громадськими організаціями з питань фізичної культури, надання КВФВП різних звітів зі своєї роботи, а також звіту про загальний стан фізичного виховання і військової підготовки в даному повіті [266, s. 49].

До складу повітового (міського) комітету входили: шкільний інспектор, командир гарнізону, чи інший представник від армії, староста, чи президент міста, по одній особі з педагогічного колективу, середніх, профспілкових та початкових шкіл, офіцер – інструктор, повітовий лікар, а також три представники повітового сеймику чи міської ради.

Керівника повітового КФВВП та його заступника обирала президія воєводського комітету. Повноваження членів комітету тривали три роки. Повітовий комітет обирав також президію та виконавчий відділ. Повітові КФВВП могли створювати місцеві ґмінні комітети [331, s. 105].

13 грудня 1927 р. в дію була впроваджена “Інструкція з вишколу відділів військової підготовки”. Головним завданням цього документу була підготовка до військової служби населення поза рамками служби в армії та охоплювала військове, фізичне виховання та підготовку [272, s. 12].

Військова підготовка залежала від віку та приналежності до військової служби. Відповідно до цих критеріїв, підготовка ділилась на військову підготовку шкільної молоді, студентів, позашкільної молоді, резервістів, окреме місце відводилося військовій підготовці жінок [298, s. 26].

В інструкції були окреслені умови роботи, відповідно вона ділилась на «суспільне виховання», військове виховання, фізичне виховання та військова підготовка. «Суспільне виховання» передбачало виховання державного та національного патріотизму серед членів відділів військової підготовки [321, s. 77]. Військове виховання ставило за мету: вироблення в учасників моральних та психологічних якостей, почуття відповідальності, які були потрібні для солдата. Фізичне виховання ставило за мету: спортивну

підготовку учасників відділів військової підготовки. Військова підготовка передбачала підготовку населення до оборони кордонів держави [366, s. 95].

Окрім цієї інструкції, були підготовлені та впровадженні у життя ціляй ряд інструкцій, що стосувалися «авіаційної військової підготовки», «військової підготовки радіотелеграфістів», «загальної військової підготовки», «лижної військової підготовки» та «кінної військової підготовки» [183, s. 4]. Головною причиною появи інструкцій стала проблема набору військовослужбовців у польську армію. У першій половині двадцятих років призивні комісії відрахували близько половини всіх новобранців через незадовільний стан здоров'я [262, s. 291].

З метою охоплення військовою підготовкою якнайбільшої кількості молоді, в школах створювались спеціальні підрозділи КФВВП, т. зв. шкільні підрозділи. Кожен з членів підрозділу мав право безкоштовно користуватись амуніцією, озброєнням та носити військову форму. В разі нещасного випадку під час військових навчань або змагань, юнак міг скористатись безкоштовним лікуванням у військовому шпиталі. Крім того, надавалися знижки на залізничні квитки для проїзду на змагання або на навчання в літніх таборах чи курсах, а також право на безкоштовну освіту в установах. По закінченні другого ступеня навчання в КФВВП, юнаки мали право на скорочення терміну служби в армії та мали пільги при вступі до школи підофіцерів [75, арк. 5; 290, s. 300].

На кінець 1920-их рр. з'явились нові погляди на стан військової підготовки у державі, зокрема, йшлося про те, що існуюча форма була уже не актуальною і потребувала зміни до неї. Як наслідок, було запропоновано кілька концепцій, за якими мала відбуватись масова підготовка населення до заняття спортом та фізичним вихованням. З цим пов'язували армію і комітет фізичного виховання та військової підготовки (КФВВП), а також, функціонуванням територіальних цивільних організацій з військовим нахилом [295, s. 118]. Стрілецький союз відстоював проведення одної доктрини військової підготовки. Організація надавала велику увагу

популяризації своєї діяльності серед населення. Це відображалось у різних формах та методах. У 30-их рр. проходив «тиждень пропаганди Стрілецького союзу», такий захід проходив кожного року у вересні-жовтні. У період цих днів проводилася велика кількість змагань, концертів та ігор [78, арк. 35].

Уже під кінець 20-их рр. головне командування Стрілецького союзу розпочало підготовку своїх членів у дуже важливих для армії спеціальностей. Вони мали утворити спеціальні відділи у формі таких підрозділів: кулеметників, авіаційної артилерії, кавалерії, саперів, військових моряків та інших. Під цей проект йшла підготовка стрільців, як водіїв, а також для спеціальних відділів – велосипедистів та лижників. У співпраці з Лігою протипожежної та протигазової атаки (LOOP) були організовані курси інструкторів з підготовки населення у разі газової атаки. Спеціальна підготовка була впроваджена Стрілецьким союзом тільки у 30-их рр. Вона проходила у клубах та секціях планерного, мотоциклетного, радіотехнічного та водного видів спорту. Найбільшу популярність набули планерні курси та курси мотоциклетного спорту, менше – водний спорт, а найменше бажаючих було відвідувати радіотехнічні курси [369, s. 181].

При малій кількості офіцерів у армії необхідно було проводити систематичну підготовку офіцерів резерву. Інструктори в армії організовували маневри гарнізону за участю кадрових діючих офіцерів, а також офіцерами резерву задля підтримки дружніх контактів. Ця практика мала за мету: збільшити престиж офіцерів серед цивільного населення. Офіцери резерву мали стати вчителями оборонних цілей та завдань у своєму колективі. З їх діяльністю пов’язано великі надії на зміну відношення польського населення до армії та захисту держави, які у переконані Ю. Пілсудського були незадовільними. «Як ви добре бачите, – звертався Маршалок до офіцерів резерву в Кракові 18 червня 1927 р., – що між цивільним та військовим станом завжди існують розбіжності та взаємна неприязнь […]. Щодо мене, як Голова Ради Міністрів (від 2 жовтня 1926 р. до 27 червня 1928 р.), – постійно працюю над тим, аби взаємовідносини між

військовими та цивільними йшли на користь Польській державі […]. Військо є у нас чимось загальним, незнаним і ніби непотрібним» [270, s. 67].

На початку 30-х рр. ініціатива проекту спеціальної підготовки новобранців, а пізніше і підтримання спортивних та військових навичок резервістів виходила з армії, а самою реалізацією займався Комітет фізичного виховання і військової підготовки через організації. Головне завдання вбачали у розвантаженні польської армії від дорогої підготовки спеціалістів для технічних військ, а також авіації, в меншій мірі – для флоту [148, s. 108].

Окрім того, власну програму підготовки молоді мала кожна організація. Так, програма офіцерських занять Союзу резервістів передбачала вивчення наступних предметів: краєзнавство, орієнтування на місцевості за сонцем, зорями та картою, а також складання карт місцевості з нанесенням на неї всіх даних. Майбутні офіцери також вивчали історію, організацію збройних сил Польщі, військову історію світу. Однак, головна увага акцентувалась на науці про зброю [3, арк. 103].

Фізичне виховання у Союзі польських харцерів реалізовувалося шляхом підготовки з конкретних спортивних дисциплін у літніх та зимових таборах та організацію екскурсій.

У 1933 р. була впроваджена рішенням командувача харцерів «Інструкція з фізичного виховання», в якій за мету було поставлено: «підтримка здоров’я, виховання відповідних навиків гігієни».

При Головному Штабі СПХ було утворено відділи КФВВП, до якого входили такі підрозділи: загальний, фізичного виховання, планерного спорту, стрілецький, харцерський спортивний клуб зимових видів спорту [12, арк. 38].

Реєстрації підлягали всі харцери, яким виповнилось 17 р., та були придатні до військової служби, хоча ще не підлягали по віку до військової служби в армії. Реєстрації підлягали також харцерки, яким виповнилось 17 р., і яких готували переважно до медичної служби.

На інструкторській конференції СПХ у 1933 р. було порушене питання, щодо підготовки дівчат до оборони держави. Дівчина повинна була бути фізично сильною, витривалою, що пройшла табірні збори та готова була жити в полі, навіть у самих найгірших умовах [361, s. 111].

Починаючи з 1933 р., підготовча робота у Стрілецькому союзі проходила у таких напрямках: підготовка комендантських кадрів Союзу з фізичного виховання та військової підготовки; підготовка спеціалістів, інструкторів для КФВВП з стрільби та по роботі з населенням; підготовка резервістів та новобранців.

З другої половини 30-их рр. окремі напрямки зазнали змін і включали: військову підготовку; патріотичне та фізичне виховання; спеціальну підготовку (авіаційну, кінну, водну, моторизовану, радіотехнічну тощо) [364, s. 304].

Так, програма навчання Стрілецького союзу в Любліні 1935-1936 рр. включала стройову, стрілецьку та військову підготовку. Військова підготовка мала за мету навчити юнаків для служби в польській армії. Навчання включало в себе знання обов’язків солдата та офіцерів, вивчення служби в гарнізоні та особливості внутрішньої служби, безпеку і порядок [36, арк. 35].

Зміни у засадах військової підготовки відбувалися і у другій половині 1938 р., в основному вони стосувалися підготовки кадрів, військової підготовки стрільців, стрільчинь. Зміни проходили у формах та методах підготовки для студентських відділів. Їх головною метою мала стати підготовка комендантів та інструкторів для Союзу [294, s. 451].

Крім військової та фізичної підготовки, студенти проходили курси інструкторів, могли пройти співбесіду по вихованню населення, організацію життя у клубах, проведення стрілецьких та спортивних змагань, уміння працювати з канцелярською роботою [130, арк. 15].

Стрілецький союз у військовій підготовці ставив перед собою наступні завдання: фізичну, моральну та технічну підготовку населення до війни. Реалізація першого завдання передбачалась шляхом об’єднання населення в

організації, що займалися військовою підготовкою, в тому числі і Стрілецький союз. Фізична підготовка мала відбуватись через залучення населення до спорту. Моральна підготовка – це психологічна підготовка солдата до бою, яка мала реалізовуватись шляхом патріотичного виховання. Технічна підготовка мала поєднуватись з військовою [131, арк. 25].

Фізичне виховання від самого початку діяльності Стрілецького союзу трактувалось, як основа для військової підготовки. У 1921 р. було утворено головне командування спортивними секціями. Крім обов'язкових програм, що входили до навчання стрільців, було визнано зміцнити їх позицію через популяризацію різних спортивних дисциплін, а в вчасності оборонного спорту. Спорт був впроваджений у Стрілецькому союзі, як «підготовча складова солдата, бо здоров'я та фізична вправність були важливими елементами підготовки населення до військової служби». Члени Союзу мали серед спортивних дисциплін спочатку футбол, легкоатлетику, станом на 1922 р. [372, s. 172].

У спортивній роботі станом на 1929 р. щодо основних, з яких проводилася підготовка, були: гімнастика, спортивні рухомі ігри, стрільба, легка атлетика, водні види спорту, лижі та бокс. Увесь тягар спортивної роботи лягав на низові структури. При цьому на першому місці стояла командна підготовка, а не індивідуальна [144, s. 78].

Кількість учасників, які брали участь у спортивних змаганнях, з кожним роком росло. Так, у 1931 р. було проведено 1588 змагань, в яких взяло участь 22 953 учасників, а у 1935 р. – 7641 змагання та 79 945 учасників [278, s. 289].

Крім різних курсів, щодо школярів проводились змагання з підготовки по захисту від хімічної атаки, а також охорона цивільного населення. Такі змагання проводили КФВВП з лігою протипожежної та протигазової атаки. У таких змаганнях брали участь як чоловічі, так і жіночі команди (одна чи дві), що виставлялись КФВВП в складі 1+3. Прикладом таких змагань були змагання, що проходили 20 жовтня 1935 р. у м. Костопіль [24, арк. 40].

Одним із пріоритетних напрямків спортивної підготовки в цих парамілітарних організаціях було навчання основ стрілецької справи.

Чи не найважливішу роботу в цьому напрямку проводив Стрілецький союз. Зокрема, на території Волині було створено стрілецькі кола та секції, де: «як сама назва вказувала Стрілецький союз є організація, що навчала стрільбі. Тобто, стрілецтво у всіх його проявах: стрілецька підготовка, військова стрільба з малокаліберної зброї, з пістолетів мусила бути ґрунтовною у програмі роботи кожного відділу». Не допускалась можливість існування відділу, якщо Союз стрільців не займався стрілецьким спортом [79, арк. 6].

У 1923 р. Стрілецький союз визнав стрілецьку підготовку «як одне з головних завдань своєї роботи». Починаючи з 1924 р., у кожному воєводстві кожного року проходили стрілецькі змагання. Рішенням III вільного з'їзду делегатів Стрілецького союзу було зобов'язано керівників організацій підготувати до поїздки на Паризьку олімпіаду 1924 р. стрілецької команди [26, арк. 3].

Чи не найважливішим завданням у стрілецькій підготовці було визнано стрільбу на влучність. У зв'язку з цим, намагались знаходити методи, що виробляли певні підсвідомі реакції, що зводило до автоматизації навиків, але також вимагало волі, наполегливості та старанності зі сторони учня [289, s. 90].

Разом з тим, обмеженим був доступ до зброї, набоїв та тирів. Так, відповідно даних шкільного року 1925/1926, можна зробити висновок, що на 15 908 членів припадало 3983 гвинтівки. В рамках літніх таборів відбувалися навчання у школах стрільця. Ця школа займалась як теоретичною підготовкою, так і навчанням стрільбі [82, арк. 13].

З ініціативи керівництва Союзу та під його опікою організовувалися та проводилися загально польські змагання, такі як Народні стрілецькі змагання, турніри мисливців та лучників [228, с. 339].

Уже на початку 30-их рр. була підтримана пропозиція управління Стрілецького союзу про заснування стрілецької відзнаки. У 1932 р. був прийнятий статут стрілецької відзнаки та затверджений директором КФВВП. Головними завданнями якого було: пропагування стрілецького спорту, як спорту, що боронив населення; поділ на класи, що навчались стрілецькому спорту; нагляд за своїми членами та удосконалення їх стрільби та роботи над собою [9, арк. 3].

Було запроваджено 3 ступені відзнаки: обирались I, II та III ступені, а також були виписані вимоги, щодо призначення тих ступенів. У 1931 р. стрілецьких виборних відзнак нараховувалось: I класу – 384, II – 2935, III – 26 396, відповідно роком пізніше – 1443, 34 000 та 139 тис. Станом на 1932 р. командування Стрілецького союзу у підокрузі Волинь у Луцьку відзнаку отримало II класу – 79, а III класу – 95 учасників.

Для впровадження в життя спортивної підготовки КФВВП приділяв багато уваги матеріально-технічній базі. Так, у 1928 р. завдяки комітету у Костополі був утворений сучасний боксерський ринг, а у 1929 р. міський КФВВП у м. Рівне збудував для школярів малокаліберний тир [82, арк. 6]. У 1933 р. був утворений комітет будівництва критого тиру головного командування Стрілецького союзу у Варшаві. На середину 30-х рр., завдяки зусиллям командування підокругу Стрілецького союзу Волинь, було побудовано два нових тири у Торчині та Рожищі [17, арк. 85]. Станом на 1936-1937 рр. Союз резервістів спільно з КФВВП у Костопільському повіті мав власних чотири стадіони, а на 1937 р. КФВВП у цьому ж повіті мав збудованих 24 тири та ще 17 були запроектованими і почали будуватись [40, арк. 2].

У 1936 р. в Рівному пройшла загально-Волинська спортивна конференція, що була організована воєводським комітетом КФВВП. На ній виступали представники всіх спортивних та військових організацій, де головною проблемою був розвиток фізичного спорту у воєводстві. У результаті цієї конференції були поставлені наступні завдання: утворення

широкої мережі стадіонів та ігрових майданчиків, створення в Олександрії оздоровчого табірного центру та інші [5, арк. 41].

З ініціативи Союзу у 1934 р. був утворений Польський союз спортивного стрілецтва, який спільно зі Стрілецьким союзом очолювали воєводські та повітові управління, а також підпорядковували собі секції [285, s. 174].

Так, зокрема, у 1935 р. Стрілецький союз організував стрілецькі змагання в школах. Головними завданнями змагань було розширення стрілецького спорту у шкільних підрозділах. Переможці отримували дипломи. Разом з тим, для перекриття видатків, пов'язаних із проведенням змагань (набої, дипломи та нагороди), з кожного учасника брався внесок, що не перевищував 50 грош. Імена переможців та результати вивішувались у школах на почесному місці і залишалися аж до наступних змагань [292, s. 57].

Як правило, стрілецькі турніри організовувались щорічно восени. Змагання проходили у наступних категоріях: стрільба на дистанцію 50 метрів у лежачому положенні, на коліні та стоячи. Учасниками могли бути усі бажаючі. Ці змагання проходили під егідою командування Стрілецького союзу у Луцьку з 1928 р. Стрілецький союз тільки у Луцьку у 1932 р. провів 15 стрілецьких турнірів [23, арк. 36].

Інколи такі змагання проходили у спеціально облаштованих тирах, як це зокрема, відбулося у Луцьку у 1934 р., де було проведено стрілецько-лучні змагання. В них взяли участь члени шкільних підрозділів КФВВП, а також підрозділи Союзу офіцерів резерву, які були визначені повітовим комендантом КФВВП.

Як правило, вимоги до проведення змагань, суддів та учасників були спільними для всіх стрілецьких турнірів. Програма передбачала наступні види змагань: стрільба з військової та спортивної гвинтівки, з військового пістолета та із лука місцевого та закордонного виробництва. До складу суддівської комісії входили повітовий комендант КФВВП, директор

шкільного педагогічного підрозділу, а також вчитель, який був делегований дирекцією школи. Команда повинна складатись з 8 юнаків. Найкраща стрілецька команда нагороджувалась перехідними нагородами [14, арк. 87]. Подібні змагання Союз офіцерів резерву провів у Костополі у 1935 р. [29, арк. 59].

Змагання місцевого значення були своєрідним відбором на престижні загальнодержавні стрілецькі турніри. Так, з 24 вересня по 4 листопада 1936 р. у м. Вільно відбувались одинадцяті стрілецькі змагання під протекторатом президента Польщі Ігнатія Мосціцького. Вони проводилися з двох видів програм: стрільби з гвинтівок та пістолетів. Кожен вид змагання передбачав стрільбу на нагороду міністра військових справ, першого та другого віце-міністра військових справ, міністра закордонних справ та інших [23, арк. 60].

Кожного року проводилися підокругові військові стрілецькі змагання Союзу резервістів. Змагання відбувалося, як правило, у вересні. У парні роки вони проходили в Луцьку, а в непарні – у Любліні. Змагання проводилося у двох програмах: у стрільбі з військової та спортивної зброї [111, арк. 41].

З 1936 р. у структурі Союзу резервістів була утворена підсекція спортивної стрільби. До кінця 1937 р. були утворені по всій території Польщі повітові управління підсекцій спортивної стрільби. До цієї підсекції могли належати тільки члени Союзу резервістів.

У 1936 р. управління Волинського підокругу Союзу резервістів у Луцьку провело окружні стрілецькі змагання. На даний захід прибуло близько 2000 учасників. Видатки на ці змагання покривав Союз резервістів, а загальна сума витрат сягнула 2500 злотих. Ще одні стрілецькі змагання Союз провів у Сарнах у 1939 р. [41, арк. 5].

У більшості стрілецьких змагань призами виступали перехідні нагороди. Перехідна нагорода за чоловічу стрільбу була статуетка з бронзи, що відтворювала солдата, який приготувався до пострілу. Так, наприклад, на нагороді, заснованій вчителями початкових шкіл Костопільського повіту в 1931 р., був надпис: «Перехідна нагорода за стрільбу в чоловічих змаганнях -

подарунок вчителів початкових класів». Нагороду здобував той відділ КФВВП, чий колектив набрав найбільшу кількість балів зі стрільби з малокаліберної зброї на змаганнях. Перехідна нагорода переходила у власність того відділу, який здобув перемогу три рази поспіль, чи п’ять перемог з перервами [23, арк. 46].

Перехідною нагородою за жіночу стрільбу була статуетка з бронзи з вставним годинником, на якому був вміщений орел з розкритими крилами. З боку на статуетці був напис: «Перехідна нагорода за колективну жіночу стрільбу, подарунок корпусу офіцерів батальйону «Березне». Нагороду було засновано в 1931 р. [27, арк. 209].

Великого значення польськими парамілітарними організаціями надавалося підготовці з легкої атлетики. Так, міський КФВВП у Рівному запрошував на «Народний біг навипередки», що відбувся у 1935 р. з нагоди Дня Конституції на дистанцію 5 кілометрів. Змагання було пропагандою з нагоди свята 3 травня і відбувалося одночасно по всіх містах Польщі [82, арк. 48].

У змаганнях з легкої атлетики непогані результати показував спортивний клуб «Стрілець» з Янової Долини, що діяв на базі Стрілецького союзу. Так, під час бігу на дистанцію 4000 метрів, що відбувався в Рівному 18 квітня 1937 р., в якому взяли участь 70 спортсменів, представник зазначеного спортивного клубу Фелікс Вербицький зайняв друге місце. У Луцьку 25 квітня того ж року у бігу на дистанцію 5000 метрів цей спортсмен зайняв п’яте місце. В змаганнях, які проходили 3 травня 1933 р. в Костополі на дистанції три кілометри, перемогла команда з Янової Долини, яка показала найкращий час – 15 хвилин та 18 секунд. Переможець був нагороджений срібним кубком [22, арк. 7].

3 травня 1937 р. клопотанням спортивного клубу «Стрілець» відбулися змагання з бігу на дистанцію в три км., у Яновій Долині. Умови бігу були наступними. Перше місце та наступні місця здобувала та команда, яка пробігла всю трасу з найкращим результатом. Старт та фініш відбувався в

Костополі. Нагорода вручалася команді, яка зайняла перше місце та отримувала кубок, подарований польським шкільним союзом [82, арк. 50-52].

У таких змаганнях брали участь не лише юнаки, а й дівчата. Так, Стрілецький союз організовував легкоатлетичні змагання для стрільчинь свого союзу в період від 17 травня до 17 червня 1935 р. [27, арк. 9].

Показовими виглядають змагання у відборі кандидатів на олімпіаду в Берлін 1936 р., які проходили у Варшаві у 1934 р. Їх головними цілями поряд з пропагуванням спорту серед широких верств суспільства (особливо молоді), був пошук спортивних талантів у віддалених місцевостях. Змагання ці носили назву «Шукаємо олімпійців». Програма таких змагань передбачала загальні види спорту, в тому числі з легкої та важкої атлетики [27, арк. 242].

Дещо по іншому виглядали змагання з бігу, які передбачали вручення перехідних нагород від коменданта КФВВП, а також корпусу офіцерів батальйону «Березне». Пробіг відбувся 14 травня 1939 р. в місті Сарни. Найкращих 15 учасників відправляли на загально польські змагання, що відбувалися у Варшаві.

Передбачалось, що з кожного повіту мали взяти участь у змаганні 10 учасників. Довжина траси пробігу складала 6 кілометрів. Призові місця передбачали нагороди. Так, нагородою корпусу офіцерів батальйону, була бронзова статуетка спортсмена, розміщеного на мармуровій підставці. Перехідною нагородою був срібно-металевий кубок. Подібну преференцію у цих змаганнях мала легка атлетика, яка була представлена у 2500 відділах стрілецького Союзу. У 1937 р. було проведено близько тисячі змагань за участю 15 тис. учасників [41, арк. 4-7].

Одним з видів спорту, який пропагували польські парамілітарні організації на Волині, був бокс. Зокрема, стараннями керівництва боксерської секції спортивного клубу «Стрілець», що належав до Стрілецького союзу, вдалося провести в першій половині травня 1937 р. перші боксерські змагання в Яновій Долині [22, арк. 7].

Загалом, бокс у Стрілецькому союзі був представлений у 769 відділах. У 1937 р. у Польщі було проведено 300 змагань, в яких взяло участь близько 2 тис. учасників [150, s. 12].

Особливе місце у військово-спортивній підготовці молоді займали зимові види спорту. Найбільшої популярності набули лижні перегони. Так, головне командування Стрілецького союзу влаштовувало в січні 1935 р. два лижні пробіги (рейди), а саме: Карпатський (вздовж Карпат) та вздовж «східних кресі»”. Траса «вздовж східних кресів» складала 1271 км. та зібрала 697 учасників. Маршрут рейду розпочинався від литовського кордону та проходив територією підокругу Волинь та Тернопіль і закінчувався на румунському кордоні. Довжина траси рейду складала 985 км, за участю 531 учасника.

Маршрут пробігу, як і райони проходження змагань, змінювалися, залежно від кліматичних умов. Головною їх метою була розбудова лижного спорту, налагодження зв’язків між різними відділами Стрілецького союзу, а також пропаганда діяльності Союзу [27, арк. 223].

Лижний пробіг територією Костопільського повіту планував повітовий комендант Стрілецького союзу. Одними з найбільших команд були команди з Костополя та Сарн. 20 січня 1935 р. ці команди прибули до відправного пункту естафети, що знаходилась в Гуті Степанській. 23 січня лижні змагання проходили в Яновій Долині. Змагання передбачало лижний спринт на дистанцію 12 кілометрів [31, арк. 2-2 зв.].

Станом на 1937 р. у Стрілецькому союзі існувало 130 лижних секцій, лише 25 з них належали до Польського лижного союзу. Це свідчило про концентрацію уваги на масовості лижного спорту серед Союзу [171, s. 182].

Окреме місце у військовій підготовці відводилося кінному спорту кракусів. Ця група була невеликою і підготовка їх здійснювалася лише Стрілецьким союзом. Ініціатива підготовки крокусів йшла безпосередньо від армії. Необхідно умовою було мати свого власного коня з усім належним

реманентом, тому цим спортом займалися лише старші члени організації, для молоді це було не по кишені [24, арк. 101].

Популярним та елітарним видами спорту серед парамілітарних організацій були водні види. При головному командуванні Стрілецького союзу, 15 листопада 1928 р. був утворений сектор водних справ, який своїм головним завданням ставив – підготовку «професійних солдат для служби у польському флоті», а перші такі секції були утворені вже наприкінці 1928 р. [165, s. 104]. Станом на 1935 р. водний спорт Союзу був представлений у 64 секціях та клубах, що укомплектовувались 37 плаваючими одиницями, з власними центрами в Аугустові [19, арк. 109]. Так, Стрілецький союз з підокругу Вільно в 1936 р. організовував перший загальнопольський заплив на байдарках Жилів – Вільно. Головною метою запливу було вдосконалення майстерності плавання на байдарках, а також популяризація водного туризму. Заплив носив індивідуальний характер. Організаторами та керівниками запливу було головне командування Стрілецького союзу та безпосередньо комендант підокругу Вільно [156, s. 10].

Спочатку найбільшої популярності набула секція байдарок, що нараховувала 333, з них 75 належали до Польського союзу байдарок. Загалом, усіх спортивних водних секцій було 948 [189, s. 22; 246, s. 388].

У 1929 р. харцери з шкільного Крем’янецького підрозділу пропливли на власноручно виготовленому парусному човні, з Луцька по маршруту Стир – Прип’ять – Буг – Вісла до Гданська [166, s. 209].

У 1930 р. при Головному Штабі Союзу польських харцерів був утворений морський відділ, до якого увійшли 27 морських навігаційних команд, що увібрали в себе 843 харцери та 84 човни [263, s. 309].

Були організовані запливи на байдарках, що охоплювали такі маршрути: Дунаєм на злет до Годолло в Угорщині, з території Волині через Полісся до Аугустова через Нароч до Вільна, а також заплив Дністром та Серетем до Заліщик [361, s. 824].

У 1933 р. у СПХ плаванням займалось 2556 харцерок, веслярським спортом – 929, байдарками – 304, морським навігаційним спортом – 60 860 [361, s. 864].

Станом на 1933 р. було 23 758 харцерів, які уміли плавати, що становило близько 40% від загальної кількості харцерів. Цей процент був оцінений «як малий». У 1934 р. відбувся інструкторський курс плавання, що проходив у Варшаві, а у 1935 р. кількість харцерів, які уміли плавати, складала вже 34 607 членів, що становило 55%.

Окрім цих змагань, проводились навігаційні змагання на байдарках для школярів, які проходили головними водними артеріями Волині. Такі змагання проводила туристична воєводська комісія спільно з польським краєзнавчо-туристичним товариством волинського округу. Маршрути проходили по річці Турія – Ковельського повіту, Іква – Крем'янецького повіту, Горинь – Костопільського та Сарненського повітів [129, арк. 11].

Одним із наймолодших видів спорту, який набув широкої популярності у військових організаціях, був велосипедний спорт. Так, 26 квітня 1936 р. Стрілецький союз організовував велосипедні перегони на кубок державних каменоломень в Яновій Долині під протекторатом директора Леонарда Шутковського. Траса проходила за маршрутом: Злазне – Головин – Янкевичі – Перемінка – Костопіль [27, арк. 198]. Загалом велосипедних секцій та клубів у Стрілецькому союзі нараховувалось 769 [291, s. 97].

Союз польських харцерів активно популяризував серед своїх членів велосипедний спорт. У 1935 р. в Рівному Союз провів велосипедну естафету, що проходила по маршруту: Острог-Здолбунів-Рівне-Кременець-Дубно-Горохів-Луцьк-Ковель. У 1936 р. зусиллям Союзу польських харцерів були проведені дві велосипедні гонки. З 1 по 3 травня проходила велосипедна естафета по всій території Польщі. В цій естафеті взяло участь 500 учасників, вік яких був від 13 до 19 р. У 1936 р. на Волині проведено естафетний біг, в якому взяли участь 85 піших команд, велосипедних, кінних та на мотоциклах [2, арк. 84].

Одним із найперспективніших видів спорту у парамілітарних організаціях був планеризм. Так, 6 квітня 1935 р. з м. Рівне відправлялись у Кременець командири відділень СПХ на новоутворені курси нового виду спорту – планеризму (планерних курсів). Відзначалось, що планерний спорт на Волині не відігравав важливої ролі [3, арк. 157]. У 1936 р. в Яновій Долині був утворений планерний клуб, президентом якого був Урбанович Фелекс, віце-президентом – Моковський Болеслав, секретарем – Пружинський Болеслав та бухгалтер – Озьомек Владислав [30, арк. 19]. У 1939 р. з Янової Долини та Костополя відправлялись на планерні курси до Варшави Батор Ян, Сальва Харіян та Качуровський Юзеф [22, арк. 2].

На Вільному Зібранні кола планерів СПХ, що проходило у місті Луцьк, відзначалось, що підготовка одного пілота, що літав на моторних літаках без планерного курсу коштувало для скарбниці Польщі близько 5000 злотих. Перепідготовка пілота, що літав на планерах на пілота, що літатиме на моторних апаратах, коштувала тільки 300 злотих [361, s. 962].

Окрім підготовки майбутніх пілотів, у Союзі польських харцерів робота проводилась також на проектування майбутніх моделей літаків (транспортних та військових). У Куликові (Кременецького кола на Волині СПХ мав власну планерну школу [7, арк. 63].

У 1937 р. у СПХ було 43 пілоти, що управляли літаками, 6 пілотів планерів, 50 пілотів категорії «С», 600 пілотів категорії «А» та «В», 10 жінок пілотів планеристів.

До початку Другої світової війни СПХ навчив на своїх курсах близько 1000 пілотів літати та стрибати з парашутів. Більшість з них під час війни служила у польській військовій авіації. З харцерства вийшов відомий на весь світ конструктор літаків Станіслав Вігура [361, s. 965].

У 1934 р. у Стрілецькому союзі функціонувала секція планерів у Радомі (місто у Мазовецькому воєводстві) та комплектувалась одним планером, авіаційний відділ у Бидогощі (адміністративний центр Куявсько-Поморського воєводства) з двома літаками та планерна секція у Лодзі. Уже

станом на 1935 р. у Союзі функціонувало 17 планерних секцій та клубів, а під кінець 1937 р. підготовкою планеристів займалося 26 секцій та клубів, що мали у своєму розпорядженні 52 планери та три літаки, а кількість учасників складала 1400 членів [9, арк. 15].

Широкого захоплення у польських парамілітарних організаціях набувала робота з механізованою технікою, а саме з мотоциклами. В 1935 р. на початку серпня з ініціативи головного командування Стрілецького союзу відбувся заїзд клубу мотоциклістів. Він мав характер естафети, що проходив довкола кордонів Польщі та носив назву «З усіх земель на могилу першого маршалка Польщі Юзефа Пілсудського». Участь у ньому брав клуб мотоциклістів Стрілецького союзу із міст Луцька та Тернополя [10, арк. 5].

Волинсько-Подільська група, до складу якої входили мотоциклісти Тернополя та Луцька, стартувала в змаганнях 6 серпня 1935 р. Головною метою цього заїзду була популяризація мотоспорту серед всіх союзів. До складу учасників входили члени Стрілецького союзу та клубів мотоциклістів (мотогонщиків). Волинсько-подільська частина пробігу включала маршрут Рівне – Дубно – Кременець – Збараж – Тернопіль – Зборів – Золочів – Львів, дистанція якого складала 357 кілометрів [51, арк. 184-193].

У 1937 р. моторизований клуб Стрілецького союзу з Луцька організував наступні курси: 6-9 травня 1937 р. відбувся сьомий рейд Сілезією, в якому взяли участь 3 машини; 8 серпня – з’їзд моторизованих клубів у Варшаві, з Луцька прибуло 3 мотоцикли, 22 серпня – загально польський з’їзд Гв’яздичі – Луцьк. У цьому ж році Стрілецьким союзом у Яновій Долині була утворена моторизована секція. А у 1939 р. проходило гран-прі Польщі – 12 міжнародний рейд автомобілістів Польщі під протекторатом президента країни. Маршрут пробігу проходив і територією Волинського воєводства, через Дубно, Луцьк, Ковель та Ратне [11, арк. 25].

У першій половині 30-их рр. значної динаміки набула підготовка мотористів. Стрільці об’єднувалися у спеціальних клубах «моторових та мотоциклових». У 1934 р. Стрілецький союз мав 9 клубів моторових та 10

мотоциклових, до складу яких входило 850 членів із своїм власним транспортом. Підготовка цих спеціалістів була дуже важливою для потреб армії та подальшої їх служби в автомобільних підрозділах. Моторний спорт під кінець 30-их рр. проводивсь у Стрілецькому союзі у 48 секціях та клубах, що були укомплектовані 924 мотоциклами та 98 автомобілями, а кількість учасників складала 1750 членів [71, арк. 39].

На 1938 р. моторизований клуб Стрілецького союзу у Луцьку нараховував два автомобілі та 17 мотоциклів. У цей же час у Ковелі союз мав 18 мотоциклів [16, арк. 111].

У 1936 р. почав діяти у Володимирі, що на Волині, харцерський відділ короткохвильової станції, головними цілями якого була підготовка кадрів для радіотелеграфістів. У роботі відділу могла брати участь також молодь, що не належала до СПХ [1, арк. 104].

У 1938 р. на Волині СПХ була утворена короткохвильова станція в Сарнах, а в Луцьку – секція короткочастотних хвиль [361, s. 1004].

Певний успіх мав Стрілецький союз у підготовці фахівців у короткохвильовій роботі. Таких фахівців готували у Львові, а згодом і на округах: Варшавський, Поморський, а також і в підокругах: Віленському, Тернопільському, Сілезькому та Кілецькому. Але цей рух не мав масового характеру [155, s. 8].

У 1930 р. було введено програму «стрілецької відзнаки СПХ» та «відзнаки Військової Підготовки Харцерів». У грудні 1930 р. вийшла в життя “інструкція харцерських команд протигазової оборони” [374, s. 284].

Велике значення для популяризації фізичного виховання та спорту мало встановлення рішення міністра військових справ від 15 грудня 1930 р. Державну спортивну відзнаку мав право носити кожний, хто належав до КФВВП, а також тих організацій, які входили до КФВВП [139, s. 2]. Задля більшого зацікавлення шкільної молоді фізичним вихованням було і введено «Державну спортивну відзнаку». У 1933 р. у Стрілецькому союзі було надано 47 182 відзнаки стрільцям, а у 1934 р. аж 84 057. У наступних роках ця

кількість почала спадати, так: у 1935 р. –71 182, 1936 р. – 47 388, 1937 р. – 41 230 і у 1938 р. – 20 тис. відзнак [277, s. 52]. Оцінюючи кількість здобутих відзнак до кількості членів у всіх округах та підокругах Стрілецького союзу станом на 1936 р., перше місце займав округ Познань – 41, 88%; друге місце – підокруг Волинь з 24,81%, Сілезія (Śląski) – 20,7%. Нищі результати показали: Тернопіль – 8,87% та Львів – 5,78%. Станом на 1936 р. державну спортивну відзнаку здобуло 47 388 стрільців, що становило 61% від загальної кількості відзнак у цивільній групі [361, s. 380; 342, s. 88].

У Волинському воєводстві Державну спортивну відзнаку серед чоловіків здобули у 1931 р. – 76 членів, 1932 р. – 1881, 1933 р. – 4372, 1934 році – 7609, а у 1935 р. – 6635 членів. А в Тернопільському воєводстві ці цифри становили відповідно: 51, 821, 2789, 5330, 3839. А жінки станом на 1934 р. отримали – 6635 [27, арк. 15].

У 1936 р. Державну спортивну відзнаку отримало 12 608 харцерів. З них, 11 919 становили бронзові, 610 срібних та 49 золотих медалей [245, s. 388].

Особливо помітною була робота спортивного клубу «Стрілець» з Янової Долини, що входив до складу Стрілецького союзу (заснований в 1934 році), який посідав призові місця у таких видах спорту: чемпіон Волині з хокею на льоду 1934 – 1935 рр., віце-чемпіон з футболу 1934, 1935, 1936 рр., чемпіон Волині з боксу 1936 [22, арк. 7].

Отже, одним із пріоритетних напрямів діяльності польських парамілітарних організацій на Волині була військово-фізична підготовка молоді. Основним завданням цих організацій було фізичне виховання молоді, базоване на військовій підготовці. Згідно статутів союзів, передбачалася військова підготовка членів через фізичне виховання, що відповідало регламентам і приписам та було обов’язковим в армії. Це втілювалося в життя шляхом проведення та участі в змаганнях, спортивних, гімнастичних чи легкоатлетичних турнірах, створенні та підтримці закладів, які

пропагують гімнастику та спорт, допомога в організації військово-спортивних, цивільних та молодіжно-шкільних турнірів.

У 1927 р. був утворений комітет фізичного виховання та військової підготовки. Головними цілями його було згуртування всіх спортивних союзів, військових організацій, метою яких була підготовка молоді для оборони країни від нападу ворогів та до солдатської дисципліни, підтримка здоров’я та сил юнаків, піднесення солдатського духу.

Окрім військової підготовки, у парамілітарних організаціях активно впроваджувалася фізична підготовка юнаків. До фізичної підготовки відносилось: впровадження конкретних спортивних дисциплін, проведення літніх та зимових табірних зборів, організацію екскурсій, що мали за мету підтримку здоров’я своїх членів.

3.2 Комендантський, інструкторський та тренерський склад

Для реалізації програми військово-фізичної підготовки молоді та резервістів необхідна була велика кількість кваліфікованих інструкторів та комендантів відділів. Тому цілком зрозуміло було те, що польські військові організації самостійно намагалися вирішити цю проблему.

Найбільшу кількість інструкторів та комендантів потребував Стрілецький союз. Перші курси з підготовки комендантів було розпочато вже з другої половини 20-х рр., проте в той час це не були чітко окреслені засади підготовки та їх завдання. Певні зміни настали у 1928 р., коли головне командування Стрілецького союзу спільно з КФВВП, вирішило підвищувати кваліфікацію комендантів у спортивно-гімнастичних вправах [280, s. 82].

У 1929 р. проблему підвищення кваліфікації комендантських кадрів було визнано як одне з двох пріоритетних завдань Стрілецького союзу «мусимо надати всі умови для фахової підготовки комендантів, що дозволило б їм самостійно керувати та вести підготовку відділ» [356, s. 206]. Було організовано на базі стрілецьких округів курси для комендантів жіночих відділів. З 1932 р. відбувалися загально польські тритижневі курси, що проходили у Спале (осада у Лодзькому воєводстві), програма яких охоплювала військову підготовку та здібності організаційної роботи, що включала організацію святкових заходів, планування з обов’язковим урахуванням проблем виховання: педагогіки, психології. Протягом лише 1932 р. в рамках цієї програми підготовку пройшло 120 комендантів різних рівнів [25, арк. 81].

На 1933 р. план заходів був затверджений та включав: підготовку офіцерів Стрілецького союзу у Варшаві; трьох тижневі курси комендантів у літніх таборах у Спале; реорганізацію існуючих студентських відділів

Стрілецького союзу у школу курсантів з двотижневим навчанням [164, s. 207].

Головне командування Стрілецького союзу підготовило проект створення Офіцерської школи для призовників, яка складалась переважно з вчительського колективу. Ця школа готувала кандидатів на комендантів середньої ланки структур союзу [364, s. 208].

Згідно офіційної статистики, протягом 1933 р. по всій державі Стрілецький союз нараховував 1325 офіцерів резерву, інструкторських та комендантських кадрів, 1001 – курсантів, 4813 – підофіцерів резерву. Разом ця цифра складала 7139 комендантів та інструкторів. У порівнянні з 1932 р. відбувся приріст на 1210 стрільців (20%) [369, s. 245].

Згідно планів, реальним стало утворення у 1934 р. у Варшаві – Центру Підготовки Стрілецького союзу, в рамках якого відбувались всі курси офіцерів Союзу, а в тому числі і повітових інструкторських кадрів. Потреба підготовки повітових комендантів була зумовлена браком професійних кадрів у великій кількості повітів. Центр організовував три види курсів для стрілецьких офіцерів: інформаційні – для старших офіцерів та членів правління Союзу; підготовки стрілецьких офіцерів, кандидатів на посаду комендантів усіх організаційних ланок; спеціальні – для інструкторів – спеціалістів [32, арк. 10].

Тільки у 1934 р. у варшавському центрі на двомісячних курсах пройшли підготовку 58 повітових комендантів, а також 67 офіцерів та інструкторів, що пройшли окремі двотижневі курси [284, s. 387].

У сформованій концепції «населення у бойовій готовності», військовою підготовкою мало займатись все населення. Для системи оборони країни та армії найважливішими елементами була військова підготовка призовників, а також підтримка бойових навичок резервістів. Тож по закінченню війни та перехід на мирний спосіб життя, структура війська, з уваги на велику кількість резервістів, була важливою справою для керівництва збройними силами. Необхідно було створити для них

можливість підтримувати готовність та навики, отримані під час військової служби [148, s. 109].

Для Стрілецького союзу на початку 20-х рр. надавалось право підготовки молоді до обов'язкової служби в армії. Ситуація змінилась на діаметрально протилежну після 1927 р. з утворенням КФВВП. Підготовка новобранців (призовників) трактувалась, як найголовніше завдання у діяльності армії. Комітетом фізичного виховання і військової підготовки було впроваджено центральну програму навчання, що мала I та II ступінь підготовки. Річна програма військової підготовки без фізичного виховання передбачала 100 год. Сюди ж також відносилась участь у літніх та зимових табірних зборах [331, s. 108].

У другій половині 30-х рр. на цей тип підготовки КФВВП передбачалось від 320 до 100 годин занять. Заняття з військової підготовки охоплювали 139 годин для юнаків та 226 годин для призовників (новобранців) [365, s. 184].

На початковому етапі армія сама намагалась керувати системою підготовки резервістів. Стрілецький союз не мав власного плану військової підготовки резервістів. Головну увагу тут було сконцентровано, перш за все, на виховання резервістів у дусі патріотизму та любові до власної держави. До 1932 р. підготовка резервістів проходила відповідно до розробленої програми КФВВП. Так, у 1932 р. пройшло на таких курсах 18 604 новобранців, що становило 32% загальної кількості навчених резервістів у системі військової підготовки. Це був спад у процентних цифрах, до 1931 р. ця цифра становила 36% - резервістів, що пройшли курс навчання [34, арк. 34].

Найважливішими елементами підготовки стрілецьких відділів були польові та табірні збори, а також військові маневри. Так, у липні 1935 р. відбулася підготовка школярів у літніх таборах на Волині, що тривала два тижні. Табір був утворений в Яновій Долині Костопільського повіту. Він був розрахований на 75 учасників, які складались з шкільних підрозділів

КФВВП. У програмі роботи мали місце вправи з фізичної підготовки, що складали п’ять годин щоденно [24, арк. 34].

Крім військової підготовки, що проходила в рамках внутрішньої діяльності у Стрілецькому союзі, невеликий відсоток бажаючих міг пройти зимові курси, що тривали 4-6 днів та проходили при обласних відділах військової підготовки. По закінченню навчання та отримання II ступеня, новобранці мали пільги під час строкової служби в армії. Прикладом зимових курсів може служити лижний курс, що проходив у Костополі в 1936 р. Для фахівців лижного спорту цей курс тривав – 14 днів, а для початківців – чотири – п’ять [24, арк. 50].

Такі зимові курси були організовані КФВВП у Вигодзі у 1939 р.. Цей курс тривав 20 днів. Із Волинського воєводства на них було делеговано Квятковського Гната з Гощі, Кулаковського Володимира – з Костопільського повіту. Дані курси проходили в два етапи. Перший – у період з 16 січня до 4 лютого 1939 р., наступний тривав з шостого лютого по 20 лютого 1939 р. [23, арк. 3].

Підготовка новобранців на початку 30-х рр. відбувались за програмою КФВВП і співпадала з програмою Стрілецького союзу. Станом на 1932 р. кількість стрільців, що навчались на II ступені військової підготовки, складала 28 439 членів, на рік пізніше ця цифра виросла і склала 40 018 (приріст склав 41%). У другій половині 30-их рр. військовою підготовкою займалось близько 250 тис. стрільців. Така підготовка проходила у 10 центральних військових таборах для молоді та в 30 окружних таборах [35, арк. 31].

Популярною формою підвищення військової кваліфікації була участь стрільців у навчаннях, які проходили при армійських підрозділах. У 1927 р. у військових маневрах та навчаннях взяло участь 20 716 членів «Стрільця». Велику увагу у Стрілецькому союзі надавалось навчанню точній стрільбі, за що отримували стрілецькі відзнаки: I, II та III ступеня. Про значення стрілецької відзнаки свідчило те, що у 1930 р. її отримало 274 члени, у

1931р.– 29 663; 1932 р. – 111 341, 1933 р. – 273 114, 1934 р. – 304 342 осіб, то у 1935 р. – 371 331 осіб. Стрілецький союз мав монополію на ведення стрілецького спорту по всій території Польщі [304, s. 76].

У 30-ті рр. рішенням КФВВП Стрілецький союз був позбавлений можливості військової підготовки шкільної молоді, яка відбувалась у рамках обов'язкових шкільних занять та шкільних підрозділів. Від 1937 р. це рішення торкнулось і вищих шкіл. Подібну організацію було застосовано при підготовці резервістів, де, крім армії, відповідальність за цю підготовку мала Федерація польських союзів оборонців вітчизни. Та свої завдання ФПСОВ переклала на Союз резервістів. У таких умовах, головним завданням Стрілецького союзу була підготовка сільської молоді, що не мала змоги навчатись у середній школі. Крім того, Союз мав завдання – підготовку населення до можливої війни. Свідченням цього був кількісний підхід. Отож, станом на 1 червня 1937 р. на загальну кількість 445 тис. стрільців, зокрема тих, хто навчався в рамках військової підготовки, було 262 273 осіб, з них, 27 420 стрільців [212, с. 18].

Брак власних інструкторських кадрів був найбільшою перешкодою у проведенні Стрілецьким союз військової підготовки. Участь частини членів у проведених армійськими підрозділами табірних зборів надавало їм основи для підготовки інструкторів [72, арк. 30].

У той же час армія організувала та впровадила в життя проведення літніх таборів для всіх членів організацій та Союзів, що мали суспільно – оборонний характер. Програма цих таборів охоплювала методику та практику фізичного виховання, а також елементи військової підготовки [340, s. 387]. Станом на 1922 р. на території усіх КОК (Командування Окружних Корпусів) було утворено 68 таких таборів. У більшості вони були об'єднані в групи. З цієї кількості 39 – це табори для шкільної молоді; 14 – для позашкільної молоді; вісім – інструкторських для харцерів; три – для керівників шкільних підрозділів та по два жіночих табори. Кількість учасників у цих таборах становила п'ять тисяч [260, s. 23].

Так, з 30 травня – по 8 червня 1935 р. пройшли табірні збори юнаків з військової підготовки для одержання II ступеня. Даний табір був розташований в с. Доротичі, що біля Сарн. Головна ціль табірного збору – можливість закінчення II ступеня військової підготовки. З Сарненського повіту на цей курс було відправлено 90 юнаків; з Костопільського – 80. Всього, у цьому зборі брали участь понад 400 юнаків [22, арк. 53]. Протягом 1935 р. табірні збори та курси з військової підготовки для одержання II ступеня пройшли також в Острозі та Мізочі Здолбунівького повіту. Організатором цих курсів був КФВВП [24, арк. 58].

Окрім військової підготовки, в літніх таборах проводилась фізична підготовка. Її проводили спільно КФВВП та польські військові організації. Так, зокрема, у 1935 р. в Рацькому Бору пройшов курс плавання, в якому взяли участь з Костопільського повіту – один учасник, Століна – два та Лунінця – один [24, арк. 25]. У цьому році у м. Луцьк пройшли трьохтижневі табірні збори з планерного виду спорту [29, арк. 28]. А у Тернополі відбувся боксерський курс для командування підокругу Стрілецького союзу [128, арк. 2]. У 1936 р. керівник уряду КФВВП провів туристичні курси для юнаків та стрільчиків. З повіту Сарни взяли участь чотири інструктори, вісім юнаків та чотири стрільці; з Костополя – відповідно 2, 14 і 5, Століна – 4, 10, 4, Лунінця – 3, 16 та 3 [24, арк. 1].

Перша група власних стрілецьких літніх таборів та підготовки молодших інструкторів було утворено у 1923 р. у Загоржанах, Кобилянці у Малопольщі [24, арк. 43].

Для Стрілецького союзу надважливими були табори, в яких готували інструкторів з військової підготовки. Щороку кількість інструкторів зростала. Так, до 1925 р. Стрілецький союз здійснив підготовку 992 інструкторів, з яких 664 закінчили I ступінь, 267 – II та 61 – III ступінь [38, арк. 104; 330, s. 390]. Від 1926 р. інструкторів для Стрілецького союзу мала готувати армія на центральних курсах фізичного виховання стрільців –

офіцерів резерву та при полках, малося на увазі підготовку підофіцерів Союзу, комендантів відділів [40, арк. 13].

Згідно статистики, за 1927 р. пройшли підготовку у формі виховання доброго громадянина своєї країни 4939 інструкторів та помічників. У наступному році на центральному рівні було проведено 2 курси інструкторів для офіцерських чоловічих кадрів, в яких взяло участь 50 стрільців. Такі курси часто проходили при полках піхоти. Курс стрілецьких підофіцерів у Тернополі, проходив у 1928 р. при 54 полку для округу Стрілецького союзу Львова. Цей курс закінчило 60 випускників [131, арк. 21].

До 1932 р. табори та курси підвищення кваліфікації стрілецьких кадрів відбувались постійно і мали чіткий територіальний поділ на округи та підокруги. Головне командування Стрілецького союзу, починаючи з 1932 р. центральний табір підготовки інструкторів розмістило у місті Спале. Саме від цього року, щороку такі табори проходили у Спале, Розев'ю (місто на узбережжі Балтійського моря) та у Козеніцах (місто у Мазовецькому воєводстві). На ці табори та курси відправляли інструкторів з усіх відділів, як військових, так і цивільних. Це були переважно офіцери резерву, яких готували до роботи інструкторами у повітах та і у відділах. Станом на 1932 р. на цих курсах пройшло близько 3 тис. інструкторів з військової підготовки, в яких, крім військової підготовки, навчались також за програмами суспільної підготовки та організації діяльності Союзу. Згідно із звітів головного управління Стрілецького союзу, у 1932 р. – 111; 1933 р. – 217 та у 1934 р. – 316 інструкторів, що пройшли ці курси [23, арк. 53].

Часто союзи та організації укладали договір найму цивільних інструкторів (інструкторок) КФВВП. Ті кандидати, які погодилися на посаду інструкторів КФВВП, мали подати свої дані до відповідних військових органів КФВВП. Так, у 1935 р. у Мізочі Здолбунівського повіту пройшов курс військової підготовки для інструкторів, які нещодавно заключили контракт із Стрілецьким союзом та КФВВП [27, арк. 83].

У 1934 р. у Варшаві був утворений Центр Підготовки Стрілецького союзу на чолі з комендантом, який безпосередньо підлягав головному комендантові Стрілецького союзу. Інтернат був розрахований на 50 осіб з усіма соціальними об'єктами. Тут знаходився чоловічий та жіночий інструкторський персонал. У ньому ж проводились різні форми виховання. Центр також виконував роль інституту Стрілецького союзу, що напрацьовував методику та програми організаційної роботи, підготовку та впровадження дидактичних матеріалів та інструкцій. Кількість курсантів, які навчалися у цьому Центрі, були різними. У 1934-1936 рр. тільки інструкторів Стрілецьким союзом було підготовлено 177 [28, арк. 75].

Цікавим виглядає питання підготовки у Стрілецькому союзі жіночих інструкторських кадрів. Так, у 1935 р. відбувся центральний табір по підготовці жінок на посаду комендантoк відділів Стрілецького союзу в м. Грандзічах, що знаходились біля Гродно. В цей табір приймалися ті кандидатки, які закінчили загальновійськовий курс з оцінкою "відмінно" та «добре», в іншому випадку обов'язковим був екзамен для вступу, та ті, які працювали в Стрілецькому союзі щонайменше шість місяців і пройшли кандидатській відбір і склали стрілецьку присягу. Кандидатки повинні були закінчити щонайменше сім класів початкової школи та сплатити 15 злотих внеску [268, s. 389; 306, s. 207].

У період з жовтня 1935 р. і по червень 1936 р. головне командування Стрілецького союзу організовувало заочні жіночі курси під назвою «Виховання жителів», що призначались для повітових та окружних відділів інструкторів Союзу. Повний курс охоплював вісім зошитів, з яких кожен був присвячений різним питанням. Цей курс включав у себе проблеми програмно-методичні, організаційні, психологічні та інші. Кожна учасниця отримувала щомісяця зошит, який був схожий на реферат, що охоплював кілька тем [24, арк. 35].

Неодноразово Стрілецький союз проводив спільні курси різного спрямування з КФВВП. Так, у 1935 р. Стрілецький союз разом з КФВВП, а

також з Корпусом Офіцерів Батальйону «Полісся» провели дванадцятиденний дошкільний курс в Сарнах для комендантoк жіночих відділів Стрілецького союзу. Головними цілями якого було: поглиблення відомостей про інструкторську роботу, навчання спортивної гри, вміння проводити гімнастичні уроки та вправи, а також підготовка до роботи в стрілецьких клубах. З кожного повіту були відправлені по вісім – десять учасниць [24, арк. 50].

Ще одні жіночі табори Стрілецького союзу відбулися в Рацькому-Боррі у 1935 р. У табір приймалися тільки ті кандидатки, які закінчили загальновійськовий курс з оцінками не нижче чим «відмінно», чи «добре». Грошові внески на користь головного командування Стрілецького союзу складали 20 злотих від однієї особи. Згодом плата зменшилась до 15 злотих, кандидатки повинні були закінчити 6 класів середньої школи, а у виняткових випадках сім класів початкової школи, а також два роки роботи у Союзі. У 1936 р. у Костополі пройшов курс для дівчат та жінок з пошиття та крою [27, арк. 136].

Рішенням міністра військових справ від 3 лютого 1939 р. «Про добровільний набір жінок-інструкторів для військової підготовки та проходження військової служби в армії», інструкторки, які погодилися на військову підготовку, подавали до 15 березня 1939 р. в оригіналі свідоцтво про народження (виписку з акту про народження), паспорт. Якщо особа, яка погодилася на військову службу, була неповнолітньою, то необхідний був дозвіл батька, чи представника військової комісії у формі письмового акту, який був затверджений нотаріально. Окрім того, подавався також шкільний атестат, свідоцтво про інструкторську підготовку, видане КФВВП та стан інструкторської роботи [332, s. 387].

За військову підготовку резервістів відповідати мала Федерація польських союзів оборонців вітчизни. Лише в кінці 20-х на початку 30-х рр. рівно, як і КФВВП, так і ФПСОВ не подавали значних досягнень у підготовці резервістів. ФПСОВ безпосередньо працювала над оцінкою діяльності

резервістів, а саму підготовку здійснював Союз резервістів, натомість діяльність у підготовці підофіцерів та офіцерів резерву мали займатись Союз підофіцерів резерву та Союз офіцерів резерву [12, арк. 118].

Так, Союз резервістів провів курс повітових комендантів для своїх членів у центральному інституті КФВВП. Умови вступу на цей курс були наступними: коменданти округів та підокругів повідомляли повітових комендантів союзу резервістів про початок курсів, з-поміж тих, хто погодився на курс, коменданти округів обирали найкращих кандидатів за ідеологічним поглядом, а також за фізично-спортивною підготовкою [111, арк. 18-19].

Союз резервістів вів також підготовку кракусів-резервістів (кінних відділів). Шкільний рік у них розпочинався з 1 вересня та закінчувався 15 липня. Навчання тривало п’ять – сім днів на тиждень. Так, наприклад, Союз резервістів спільно з КОК у 1935 р. в Сарнах провели кінний курс. У цьому ж курсі взяли участь представники з таких повітів: Сарни – 20 інструкторів, Костополя – 8, Століна – 8, Лунінця – 5 [148, s. 109].

Союз резервістів проводив курс інструкторів для підофіцерів своєї організації. Такий курс відбувся з 19 по 28 лютого 1935 р. при 45 піхотному полку в Рівному. Кількість учасників склала 20 чоловік. Так, з території Березного – 3 учасники, Деражного – 2, Янової Долини – 5, Костополя – 5, Людвиполя – 2, Омелянки – 1, Степаня – 2. В цьому ж році у Луцьку при 24 піхотному полку пройшов курс для інструкторів з фізичного виховання [29, арк. 8].

Був проведений трьохтижневий курс з фізичного виховання для офіцерів та підофіцерів резерву Союзу резервістів в Сіракові (місто у Великопольському воєводстві), на території округу Познань 1935 р. Волинське воєводство представляли такі міста: Здолбунів – 1 учасник, Кременець – 1, Луцьк, Дубно, Сарни, Любомль – по 1 кандидату. Курс тривав від 4 серпня аж до 17 серпня 1935 р [21, арк. 18].

Ще одним із союзів, що вів підготовку комендантів та інструкторів, був Союз польських харцерів. На початку 20-х рр. у СПХ функціонувала трьохступенева система інструкторських спеціальностей. Перший ступінь був ступінь відмінника. У 1924 р. умови набуття ступеня відмінника були наступними: два роки роботи в команді, колективі, з того-півроку обіймати посаду командира відділення; провести в табірних зборах щонайменше 14 днів для двох заступників під наглядом старшого інструктора чи опікуна; екскурсія чи туристичні збори колективу з 6-8 хлопців, щонайменше 7 днів.

Наступний ступінь у Союзі польських харцерів був ступінь чемпіона. Щоб отримати цей ступінь, необхідно було відповідати наступним вимогам: кандидат мав бути стійким і не вживати алкоголю та тютюну; до екзамену допускались тільки ті, хто вже отримав й ступінь харцера, скаута I класу.

Ще один ступінь інструкторський – це ступінь лідера. Лідером могла бути особа, що мала достатній рівень життя та брала активну участь у суспільному житті краю, це могли бути вчителі, працівники промисловості, фабрики, сільського господарства та з віковим цензом не менше 21 р [361, s. 306].

У 1921-1922 рр. командири відділень складали письмову присягу, в якій присягались старанно виконувати свої організаційні обов’язки. Аналогічну письмову присягу складали також опікуни шкільних підрозділів, а саме: вчителі та директори шкіл [247, s. 115].

Загальним правилом, що практикувалось у Союзі польських харцерів, було те, що кожний кандидат на посаду командира відділення чи кандидата на посаду інструктора, повинен був пройти так звані проби, що показували відповідну підготовку кожного кандидата. Проба мала чітко вказані правила подання на вступ, наприклад, віковий ценз [174, s. 17].

Програма підбору командирів відділення складалася з двох частин: організаційної та методичної. У 1936 р. вимоги на проби на посаду командира відділення були наступними: жити згідно харцерських ідеалів, що включало в себе: активну участь кожного члена у житті колективу;

внутрішню та зовнішню дисципліну; почуття відповідальності за свою роботу та спільну відповідальність за колектив, в якому живе. Сюди ж також відносилось вироблення державного та суспільного значення, почуття патріотизму; достатній рівень культури, а саме: культури мови, культури співіснування з природою, співпраці з людьми та внутрішньої культури. Окрім того, підкреслювалось розуміння важливості функції виховання у харцерській роботі та знання про скаутський рух та харцерства [333, s. 92].

Більшість обов'язків командирів відділень з часом все більше розширювалось і вже у 1938 р. у «інструкції командирів відділень харцерів та скаутів» наголошувалось: нагляд за фізичним та моральним здоров'ям молоді, дотримання всіх організаційних обов'язків, підготовка рапортів, сплати членських внесків. До обов'язків командирів відділень входив нагляд за майном шкільного підрозділу, відповідальність за фінансову та господарську діяльність свого відділення [7, арк. 64].

У 1934 р. був опрацьований проект проб спеціальностей інструкторів: санітарної, освітньої, артистичної, польової, господарської та промислової у школі інструкторів, що знаходилась у Бучі. У 1936 р. у звітах можна знайти інформацію про наступні спеціальності інструкторів: Ліги протипожежної та протигазової атаки (LOPP) I, II та III категорій рятівників та санітарок, спортивних ігор, плавання та навігації, військової підготовки та підготовки до оборони краю, стрілецтва та стрільби з лука. Допускались на посаду командира відділення також жінки чи дівчата [19, арк. 101].

У 1937 р. КФВВП організував велику кількість різних напрямків літніх таборів. Головними цілями яких було: поширення фізичної культури, суспільна підготовка (жіночі відділення) КФВВП. Учасникам безкоштовно гарантувалося проживання та утримання. Суспільна підготовка молоді була оцінена по закінченні табірних зборів спеціальною виставою [36, арк. 82].

У Костополі в 1935 р. завдяки зусиллям КФВВП вдалося провести домашній курс з виготовлення лиж, який тривав з 7 по 12 січня [31, арк. 8-9].

У Польщі існувала також школа підофіцерів піхоти для неповнолітніх. Умови зарахування у школу бути наступними: зараховувались всі юнаки, яким виповнилося 15-17 рр. станом на 1 вересня, фізично здорові та придатні до військової служби. Юнаки мали закінчити щонайменше п’ять класів початкової школи.

На підставі рішення міністерства військових справ, а також департаменту піхоти з 17 травня 1935 р. розпочинався набір до школи підофіцерів. Після закінчення відбору, кандидати 10 серпня в Ніску (місто у Підкарпатському воєводстві) складали вступний іспит. Іспит тривав два дні [30, арк. 2].

Станом на 1936/37 рр. кількість кандидатів, яку встановив департамент піхоти, складала 36 чоловік. Вісімнадцять чоловік зараховувались до школи першого типу та вісімнадцять – до школи другого типу.

Керівники бригад склали наступну кількість кандидатів: до шкіл першого та другого типів від Полісся – 3 та 3, від Волині – 3 та 3, Поділля – 2 та по 2 учасники. Від Волинського воєводства були направлені: Хорамичкевський Владислав, Камінський Ян, Гроньковський Станіслав.

У 1936/37 рр. школа підофіцерів для неповнолітніх була реорганізована, а саме: були утворені два типи шкіл, відмінних у програмі навчання та різних умов зарахування кандидатів.

Школа підофіцерів для неповнолітніх №1 знаходилась у Конині (місто у Великопольському воєводстві) та школа №3 – в Ніску. На підставі статуту школи готували кандидатів професійних підофіцерів у період трьох років. До школи могли вступити юнаки віком від 15 р., яким виповнилося на 1 вересня даного шкільного року, до 17 р., та які закінчили п’ять класів початкової школи.

Школа типу №2 знаходилась у Сремії. До цієї школи могли вступити юнаки з усієї Польщі, віком від 17 до 19 р., які закінчили сім класів початкової школи (початкова школа третього ступеня). До цієї школи з

Волинського воєводства були зараховані Грибовський Фелікс, Кульшпіль Станіслав, Чарнецький Валентин.

Школа підофіцерів піхоти для неповнолітніх другого типу готувала кандидатів професійних підофіцерів у період трьох років та тих які вивчали суто військові предмети. Зарахування кандидатів до школи були однаковими для всіх двох типів [35, арк. 1-3].

Висновки до розділу 3

Отже, в сформованій концепції «населення у бойовій готовності», військовою підготовкою мало займатись все населення. Для системи оборони країни та армії найважливішими елементами була військова підготовка призовників, а також підтримка бойових навичок резервістів.

Тож, по закінченні війни та перехід на мирний спосіб життя, структура війська, з уваги на велику кількість резервістів, була важливою справою для керівництва збройними силами, необхідно було створити для них можливість підтримувати готовність та навики, отримані під час військової служби.

Для проведення військово-фізичної підготовки юнаків, резервістів необхідна була велика кількість кваліфікованих інструкторів та комендантів відділів та областей.

Брак власних інструкторських кадрів був найбільшою перешкодою у проведенні польськими парамілітарними організаціями військової підготовки. Участь частини членів у проведених армійськими підрозділами табірних зборів надавало їм основи для підготовки інструкторів.

У той же час армія організувала та впровадила в життя літні табори для усіх членів організацій та Союзів, що мали суспільно – оборонний характер. Програма цих таборів охоплювала методику та практику фізичного виховання, а також елементи військової підготовки.

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНА ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ

4.1 Господарсько-економічна діяльність

Одним із пріоритетних напрямів діяльності польських парамілітарних організацій на Волині була господарська діяльність, яка включала в себе ведення сільського господарства та торгівлю товарами, які перебували під державною монополією (спиртні напої та цигарки). Яскравим прикладом цього вектору є робота Союзу осадників, яка офіційно закріплювала у їхньому статуті. Зокрема, у цьому документі СО в переліку пріоритетних напрямків діяльності (культурно-освітній, військовий) є економічна складова.

Свій початок польське військове та цивільне осадництво бере із закону «Про осадництво», який був прийнятий 17 грудня 1920 р. польським Сеймом [141, s. 4]. Осадники – це колишні військовослужбовці, ветерани Польського війська, що брали участь у війні за незалежність Польщі 1917 – 1920 рр. Передбачалось, що осадники мали отримати 400 тис. гектарів землі на території «східних кресів». Однак до початку 1923 р. у користування осадникам було надано лише близько 57 тис. гектарів, яке було поділено на 8732 господарств (осад), з яких 3548 припадало на Волинське воєводство [145, s. 105]. В економічному відношенні в особі осадників польський уряд сподівався репрезентувати «представників вищої сільськогосподарської культури», плекав надію створити «зразкові господарства» і тим самим довести вищість польської економіки в цілому та аграрному секторі зокрема [224, с. 109; 352, s. 320].

Згідно закону від 17 грудня 1920 р., польський уряд планував забезпечити одного колоніста-осадника (після демобілізації), однією парою коней з упряжжю та возом, 80 кубічних метрів дерева та іншими

необхідними матеріалами для розбудови господарства, а також фінансово підтримати кредитом у розмірі 50 тис. марок для облаштування [253, s. 207].

Основною метою, до якої прагнув уряд Другої Речі Посполитої під час проведення аграрної реформи на території Волинського воєводства, було відродження, знищеної війною, головної гілки польської економіки – сільського господарства. Польський уряд планував з допомогою військових осадників досягти декількох важливих цілей: 1) заохотити призовників до служби у польській армії (військовослужбовці мали право отримати наділ землі після відбуття терміну служби в армії); 2) сформувати єдину систему національної економіки, до складу якої входили території, які до недавнього часу перебували у складі трьох різних держав: Російської імперії, Німеччини та Австро-Угорщини; 3) контролювати новостворений кордон з Радянською Україною; 4) використовувати військовий потенціал осадників у випадку збройної агресії з боку радянської влади; 5) розв’язати проблему малоземелля та безземелля у центральних воєводствах держави [192, с. 11; 195, с. 105].

Кожна з родин осадників отримували землю безкоштовно. Крім того, держава обіцяла їм допомогу у веденні господарства шляхом купівлі худоби, інвентаря та матеріалів для будівництва. Зрозуміло, що такі вигідні умови від держави призвели до того, що сільським господарством почали займатися люди, які дуже часто не мали досвіду господарювання і не були готові до щоденної роботи на землі [193, с. 164]. Тому лише 5557 господарств осіли на постійне місце, решта покинула господарювання або повернули наділи для держави. Невелика кількість осадників прагнула отримати власну вигоду, продавши ці наділи, або здавши їх в оренду. Ті з осадників, котрі залишились, належали до активного господарського елементу. Вони брали активну участь у громадсько-політичному житті краю та вписалися в управлінську модель [259, s. 11].

Фонд, з якого осадникам наділялась земля, головним чином складався з державної власності, а саме: з частини конфіскованих царським урядом після

повстання 1863 – 1864 рр. поміщицьких господарств (переважно поміщиків не польської національностей, які до 1 квітня 1921 р. не повернулись у свої маєтки) та земель православного духовенства [160, s. 146 ;260, s. 10].

У травні 1923 р. Сейм ухвалив закон, ініційований депутатами з ПСЛ «П'яст» «Про надання 50 – мільярдного кредиту для військових осадників на східних землях» [198, с. 160].

Землі, що були надані під військові осади, станом на 1931 р. становили 125 тис. га, з яких на Волинське воєводство припадало 46 тис. га., на Полісся – 26 тис. га., на Віленщину – 14 тис га [181, s. 225]. Саме на цій землі було утворено 7 тис. 198 осадницьких господарств, з яких 3 тис. 278 припадало на Волинське воєводство. В залежності від якості ґрунту, земельний наділ військових осадників у середньому становив 17 га. У Волинському воєводстві середня величина становила 14 га. [161, s. 214].

Переважна більшість осадників самостійно господарювала на своїй землі (81%), частині осадникам допомагала господарювати родина (12%). Заледве 7% здавало землю в оренду. Такий малий відсоток осадників, які здавали землю в оренду іншим особам, пояснюється земельною політикою держави та Союзу осадників, суть якої полягала в тому, що кожен осадник повинен осісти на своїй земельній ділянці [353, s. 55].

Характеризуючи діяльність осадників у перші роки колонізації, варто відмітити труднощі у веденні господарства. Земля, що надавалась осадникові, була вироблена або запущена. На ній не було будинків для проживання, необхідного реманенту для ведення господарства. Державна допомога була мізерною в порівнянні з тим, скільки потрібно було колоністу на облаштування, а та яка, надавалась, приходила з запізненням. Як наслідок, осадник, аби допомогти собі та своїй родині, змушений був шукати іншого заробітку [226, с. 71]. До цього варто додати відсутність належної комунікації, віддаленість від центрів товарного обміну та ринків промислової продукції, погані шляхи сполучення, відсталість та слабкий розвиток міст та містечок. Всі ці причини не давали можливість навіть тому осаднику, який

прагнув вести на належному рівні своє господарство, ефективно працювати [276, s. 304].

З другої половини 20-х рр. XX ст. господарство осадників почало розвиватися швидшими темпами. Така ситуація з одного боку пояснювалася загальним розвитком господарства, а з іншого – стабільним позитивним відношенням держави та її органів влади усіх рівнів до осадників. Більшість осадників утворили родини, «пустили коріння» на наданій землі, перетворились з колишніх солдат на господарів [281, s. 217].

Перспективи розвитку осадницьких господарств виглядали оптимістично, хоча вони були обтяжені боргами за кредити, які були надані ще на початку осадницької акції на покриття коштів забудови та інших видатків, пов’язаних з купівлею сільськогосподарського інвентаря. Підстави для оптимізму давав зростаючий попит на продукцію сільського господарства та на промислове виробництво, що породжувало збільшення закупівлі штучних добрив, сільськогосподарської техніки та інше. У результаті цього зростала господарська продуктивність та прибутковість осадницьких господарств [231, с. 109]. Окрім того, держава, починаючи з 1930 р. почала проводити Волинські торги в Рівному. Саме на цих торгах осадники могли продавати у великій кількості свою продукцію, яка йшла навіть за межі держави [299, s. 146].

З встановленням осадницьких господарств, залежно від їх ведення, у кожній осаді поступово поглиблювалось економічне розшарування. Яскравим прикладом такого явища був розмір боргу та стан господарства осадників. Так, окрема, група осадників прекрасно господарювали на своїй землі без жодних додаткових заробіток і при цьому мали невеликі борги. Але й були осадники, які переважно через своє недбальство, ледве зводили кінці з кінцями у своїх господарствах. Найчисельнішу група становили осадники з середніми статками, які мали 2–3 господарські приміщення, вчасно сплачували внески по кредиту та вводили інноваційні методи ведення господарства [286, s. 50].

З другої половини 1927 р. військові осадники могли користуватися фондом допомоги та пільговими кредитами, що надавались для отримання землі з парцеляції на підставі закону «Про виконання земельної реформи від 28 грудня 1925 р.» [146, s. 282]. Осадникам надавались довготривалі кредити під 4% річних на 15 років. Заборгованість осадників по позичках з фонду допомоги та пільгових кредитів становило на 1 січня 1931 р. 17 054 235 злотих. Якщо підрахувати, то в середньому на одного осадника припадало до 2204 злотих боргу [346, s. 41].

Натомість, якщо дивитись на якість землі та вартість продукції, виробленої осадниками, то вони мали дуже хороші показники. 64% території Волинського воєводства займали орні землі, 18% - луки які, переважно не вимагали меліорації та 3, 5% - були пасовиська [203, с. 38].

Найбільшу кількість обробленої землі в господарствах осадників на «східних кресах» займало жито – 31%, за ним йшов овес – 15% та картопля – 10%. Перевага жита над іншими культурами пояснювалась якістю землі. Південна частина земель воєводства відводилась під пшеницю, інша, північна частина, мусила задовольняти себе житом, вівсом та картоплею. Пшениця та ячмінь у господарствах осадників займали 7%, стручкові – 7,5%. Гречка складала 5%, але поступалась з року в рік іншим культурам під час інтенсифікації господарств. Збільшувалася площа під конюшину, яка складала 4%, майже 8% займав люпин. Серед промислових рослин велику площу займали буряки [368, s. 178].

У 1931 р. під час неврожаю, коли деяким осадникам забракло збіжжя на посів, Союз осадників Рівненського та Костопільського повітів ініціювали акцію братської допомоги. Всі члени Союзу, які знаходилися в економічно вигідній ситуації, надали допомогу насінням для тих «побратимів», хто її потребував. Ця акція була добре організована та поширилися на інші повіти Волинського воєводства. На території Рівненського та Костопільського повітів був утворений торговельно-сільськогосподарський кооператив осадників, під назвою «Збут», який при фінансовій допомозі Міністерства

сільського господарства та земельних реформ, збудував у Рівному склад-магазин, завдяки якому в 1934 – 1935 рр. осадники могли закупити та продати на експорт 200 вагонів збіжжя. Крім того, осадниками було отримано дозвіл на доставку фуражу для війська. Це була перша такого типу інвестиція держави у Волинському воєводстві, яка започаткувала будівництво на цій території сучасних кооперативних елеваторів. По закінченню будівництва елеватора в Рівному магазин було замінено на крупорушку [349, s. 165].

Вартість майна, яке перебувало у власності осадників, було оцінене у 87 мільйонів злотих. З них, 37 мільйонів становили будинки, 20 мільйонів – посіви, решта – сільськогосподарський інвентар. Майно це було отримане за допомогою держави та інших зобов'язань квотою в 25 мільйонів злотих. Таким чином, доробок осадників складав 61 мільйон злотих [368, s. 182].

Осадники самі мусили проходити всі труднощі, що були пов'язані з перетворенням запустілої ділянки поля в прибуткове господарство. У першу чергу проблема полягала у побудові приміщень. Було побудовано 4 747 будинків, 2 656 господарських приміщень разом з тимчасовим помешканням, 4 600 кошар та хлівів, 5 365 сіновалів, 356 амбарів, 256 погребів, 32 промислових будівель та 310 іншого значення [363, s. 156].

Дерево становило головний матеріал для будівництва в господарствах осадників. 92% всіх помешкань та 86% всіх господарських приміщень було побудовано з дерева. Натомість з вогнетривкої цегли житлові приміщення займали 22, 5%, в господарських будівлях цей відсоток сягав 12%, в амбрах – 12% та в конюшнях – 11%. Загальна вартість будинків осадників складала близько 37 мільйонів злотих [362, s. 25].

Часто осадникам не вистачало господарських приміщень. У той час рідко хто міг собі дозволити купівлю готового матеріалу для будівництва, а також наймати майстрів. Тому держава намагалася компенсувати витрати, надавши допомогу військовим колоністам. Яскравим прикладом цього були ініціативи Союзу польських фабрик цементу, який у 1932 р. безкоштовно

висилав осадникам по пошті популярний часопис «Бетон», де пояснювалось застосування бетону у будівництві. Окрім того, при умові наявності не менше 50 слухачів, осадники проходили курси будівництва із бетону. А найголовніше – це було надання в тимчасове безкоштовне користування машини для виробництва пустотілої цегли та черепиці із цементу. Таким чином, держава підтримувала осадників у їх розбудові власних господарств [115, арк. 2].

Іншим прикладом непростого облаштування господарств осадників, переважно у Волинському воєводстві, була проблема колодязів. У зв'язку з височиною. Ґрунтові води тут знадяться глибоко, відповідно копання колодязів осадникам «влітало в копійку». Загальна чисельність колодязів, що належали членам Союзу осадників, становила 5 453 одиниць. З них, 255 були середньої глибини – 26 м., найглибша сягала – 73 м.; 2. 411 були зроблені з дерева, з середньою глибиною – 6 м., найглибша сягала – 31 м. Глибина мурованих колодязів сягала – 9 та – 48 м., відповідно [334, s. 79].

Про розвиток тваринництва в осадницькому господарстві свідчать нижче наведені показники. Осадники у Волинському воєводстві володіли 24 тис. голів свиней, 4 тис. овець, 125 тис. курей, 7 тис. качок, 6 тис. індиків, 2 600 тис. кролів та 4 тис. голубів. Ці цифри вказують на ступінь інтенсифікації та умови ведення господарства на осадах. На одного коня припадало близько 6 га орної землі. Зростання чисельності поголів'я худоби залежало також і від умови збуту продукції молока та м'яса [252, s. 120; 355, s. 12].

Такі достатньо невисокі показники пояснювалося з одної сторони не сталим веденням осадницьких господарств, нестачею господарських приміщень та, врешті, специфічними умовами «східних кресів». Саме у Волинському воєводстві вирощування свиней, яке посідало одне із перших місць у розвитку господарств осадників. Але в 1928 – 1929 рр. відбувся світовий спад цін на сільськогосподарську продукцію. У цих умовах почало скорочуватися поголів'я свиней та великої рогатої худоби. Птахівництво не

відігравало важливої ролі в продукції господарств осадників, ним переважно займалася інтелігенція на селі та жінки осадників [254, s. 35].

Військові осадники почали впроваджувати раціональні методи господарювання. Період світової кризи породив додатковий стимул економічного мислення. Передчуття банкрутства змушувало осадників до пошуку найкращих та найприбутковіших методів вирощування рослинної та тваринної продукції. Це втілювалося в пошуках нових ідей в удосконаленні технології годівлі тварин, а також виведенні нових порід [357, s. 88]. Це стосується свинарства. Осадники почали розводити нові породи свиней, а саме: польської червоної та англійської м'ясної. Дружини осадників у птахівництві також зробили ставку на нові породи курей, таких, як Суссекс та Кармазин. У Рівненському повіті набувало великої популярності вирощування породистих кролів для виробництва хутра. Осадники, серед яких було багато кавалеристів, займаючись конярством, готували коней для війська [93, арк. 372].

Важливе місце у структурі ведення господарства осадників займало питання кооперації. Станом на 1931 р. молочні кооперативи становили одну з найкращих форм організації збуту продукції тваринництва. З 207 кооперативів з переробки сільськогосподарської продукції, 88 було організовано власними силами осадників, а в організації 32 кооперативів вони брали безпосередню участь. Якщо у 1922 р. існувало заледве п'ять кооперативів з переробки сільськогосподарської продукції, що були утворені без участі осадників, то станом на 1925 – 1926 рр. за сприяння останніх утворювались кооперативи із збуту та виробництва молока [259, s. 10].

Кожен осадник, як правило, у своєму господарстві мав три – чотири корови, тому вони потребували утворення нових кооперативів із збуту молочної продукції. У 1937 р. у Волинському воєводстві функціонували 22 молочних кооперативи [149, s. 49]. На території Волинського воєводства у спільних осадах Шволезарів та Рокитнянка були утворені молочні кооперативи та споживчий магазин. В осаді Галлерово також був споживчий

магазин, а ще молочарня та пекарня. В осаді Креховецькій – молочарня, пункт збору яєць, квашеної капусти, насіннєвий магазин, споживчий магазин та водне товариство. У 1933 р. Союз осадників у Рівному затвердив проект плану побудови насіннєвого магазину в місті на «Грабнику» [103, арк. 3].

Одним з головних питань для кожного осадника, що мав своє господарство, було забезпечення всім необхідним інвентарем. На 1000 осад у господарствах осадників було 132 плуги, 214 борін, 56 культиваторів, відчувалася нестача сівалок, яких нараховувалось лише 417 одиниць. Зате була достатня кількість жниварок та косарок – 605 одиниць. У більшості господарств осадників моторизована техніка заміняла працю людей. Така техніка полегшувала роботу під час посадки та збору картоплі, а також для збору та молотьби зернових. Щодо останніх, то як свідчить статистика, на 2194 жниварок припадало 1745 кінних і 45 моторних. Віялок та млинків нараховувалось 1524 одиниці, січкарень – 45, 1038 теплиць [359, s. 19].

Моторизована техніка коштувала значно дорожче за кінну, тому купівля такої техніки для осадника становила значні витрати. Важливою складовою для осадницьких господарств була сусідська допомога. Завдяки їй, одною машиною користувалися кілька осадників, які утворювали так звані механізовані спілки (кооперативи) [349, s. 167].

Ще одним ключовим питанням у веденні господарств осадників, було питання використання штучних добрив. У 1924 р. осадники у своїх господарствах використовували 51% фосфорних добрив, 26% азотних та 19% калійних. У 1928 р. показники використання фосфорних та азотних добрив зменшилися (19% азотних та близько 12% фосфорних), натомість до 24% через удобрення лук та пасовищ виросло використання калійних. Якщо порівнювати цифри в тонах, то можна прослідкувати динаміку зростання вживання добрив у сільському господарстві осадниками. Так, наприклад азотних добрив в 1924 – 65 т., в 1928 – 460 т; фосфорних в 1924 – 206 т., 1928 – 1889 т; калійних 76 та 905 відповідно, вапна 14 та 307 т. [368, s. 187].

Центральний Союз осадників спільно із Земельним Союзом східних земель отримували безкоштовні штучні добрива для польових досліджень (експериментів) на східних кордонах держави. На осінній сезон проектувалось утворення в кожному повіті принаймні десяти пунктів дослідження за процесом удобрення озимини. На кожен експеримент відводилося шість невеликих ділянок, розміром по 100 м², на вдобрення яких виділялось 9 кг. суперфосфату, 6 кг. – калійної солі та 45 кг. азотних добрив [115, арк. 7].

Великою популярністю серед осадників на «східних кресах» було садівництво. У 70% осад на цій території займали сади. Перше місце кількісно та відсотково по садівництву займала Волинь – 57% від загальної кількості дерев на осадах, у порівнянні з 15% у Новогрудському воєводстві, стільки ж у Поліському, 7% у Білостоцькому та 6% у Віленському [55, арк. 144].

В осаді Басовий Кут під Рівнем у військового осадника був великий розсадник дерев, у якого купували саджанці всі землероби. В 1937 р. в осаді Язловецькій в Рівненському повіті був утворений овочевий кооператив, який доставляв яблука до Гдині. Перша у Волинському воєводстві сучасна (як на той час) камера для зберігання овочів була зроблена в осаді Креховецькій Рівненського повіту осадником, який володів трьома гектарами саду.

Бджільництво було також представлено в осадницьких господарствах на території Волинського воєводства. Зокрема, тут нараховувалось близько 1800 вуликів. Менше було на Поліссі – 1590, в Новогрудському – 525, Віленському – 176 та Білостоцькому повітах – 130 вуликів [349, s. 168].

Великим здобутком осадників було налагодження економічного життя Волинського воєводства. Джерелами надходження прибутків у польських парамілітарних організацій Волині були членські внески, кредити від урядових та громадських інституцій, пожертви, подарунки, доходи з підприємств, цінних паперів, рухомого та нерухомого майна, прибутки з лекцій, виступів, спектаклів, театральних концертів і вистав та прибутків з

Гарантійного Банку Легіону інвалідів польських військ [172; 173; 174; 175; 176; 177; 178].

У той час, коли суто господарська складова діяльності польських парамілітарних організацій на Волині була представлена лише Союзом осадників, що, власне, є природно, зважаючи на характер самої організації, торгівельна сторона економічного доробку польських військових організацій, крім зазначених осадників, репрезентована ще Союзом військових інвалідів Польщі та Союзом польських легіонерів. Торгівельним напрямом, який становив надходження до польських військових організацій були магазини та різноманітні гуртовні.

Союз військових інвалідів Польщі спеціалізувався на продажі алкогольних напоїв, тютюнових виробів та солі. Збут цієї продукції відбувався як через невеличкі магазини, так і через спеціалізовані фірми місцевого масштабу. Так, наприклад, 24 лютого 1933 р. було зареєстровано підприємство (магазин) Групи Союзу військових інвалідів Польщі, що спеціалізувалася на торгівлі алкогольними напоями та сигаретами в Могилянах ґміни Сіянці. Уповноваженим від цієї групи був Ребчук Якір. Даний магазин проіснував з 1933 по 1934 рр. Причиною такого короткого існування магазину було те, що прибутки від продажу алкогольних напоїв та сигарет були мізерними. Останній дохід магазину склав 12000 злотих [92, арк. 2].

Соляний «бізнес» активно просувався в Кременецькому повіті. У 1923 р. було дозволено Союзу військових інвалідів Польщі в Кременці на гуртову торгівлю сіллю у повіті. Умови надання дозволу були наступними. Учасники повинні були запустити в дію гуртовий склад солі в указаному місці даного повіту, на який був виданий дозвіл, не пізніше як через місяць з моменту його одержання. Сіль мала відповідати якості, встановленій бюро з продажу солі та мати у своїй гуртівні не менше як три вагони продукції солі. Ціна продажу узгоджувалися з місцевим старостою та інспектором з надання акцизу. Крім того, свідоцтво на продаж солі не повинно було передаватись

іншим особам без дозволу торгівельної палати. У разі ліквідації гуртовні дозвільний документ повинен повернутися до торгівельної палати. Дана гуртовня проіснувала до 1935 р. [88, арк. 3].

У 1923 р. Союз Військових інвалідів Польщі у Кременці отримав дозвіл на гуртову продажу солі. Фірма мала назву «Коло Союзу військових інвалідів Польщі у Кременці, Х. Райзман та Товариство». Скорочено ця фірма мала назву «Сіль». Про характер існування цієї торгівельної організації вказує її статут. Згідно з ним, для реєстрації гуртовні учасники товариства надіслали 1 мільйон марок. Головний офіс компанії був у місті Кременець, капітал підприємства складався з 25 мільйонів марок. «Глава компанії» Райзман, капітал якого у фірмі становив 17 млн. марок, надавав також свій дім у Кременці для головного офісу та складу. Коло СВІП вкладало 1 мільйон марок. У товаристві був ще третій партнер – Штейнер, частка якого становила 4 мільйони марок. Це товариство проіснувало до 11 лютого 1924 р. [87, арк. 2-4].

У 1927 р. Союз військових інвалідів Польщі створив у Рівному магазин, що спеціалізувався на продажі алкогольних напоїв під назвою «Магазин повітового кола СВІП в Рівному». Горілчаний магазин СВІП був утворений у м. Рівне з дозволу торгово-промислової палати та займався продажем алкогольних напоїв, Рівненській ґміні та повіті. Управителем магазину, якого на цю посаду уповноважив СВІП, був Цала Тейтельбаум. Цей магазин проіснував до 20 січня 1939 р. [85, арк. 3].

Крім Рівного, у березні 1927 р. був відкритий гуртовий склад з продажу горілки у м. Дубно, що належав місцевому Колу Союзу військових інвалідів Польщі. Мабуть, через незначний попит на продукцію, ця гуртівня проіснувала недовго – до червня 1927 р. [86, арк. 2]

Торгуючи головним чином товарами, які входили до державної монополії, 13 квітня 1939 р. Союз військових інвалідів Польщі утворив об’єднання привілейованих продавців з виробів державної монополії – секцію професіоналів – господарників при СВІП. Географія діяльності цієї

секції поширювалась на всю територію Польщі. Головними цілями такого об'єднання були: підготовка фахових купців, винайм членів з обов'язковими приписами на ґрунті торгівлі виробами державної монополії; поглиблення знань про торгівельну діяльність серед членів; робота над вдосконаленням системи продажу виробів державної монополії; охорона матеріальних прав членів та покращення їх матеріального побуту. Головними завданнями об'єднання було: утворення безпроцентних позичкових кас, магазинів чи кредитних, господарських, торгівельних та інших товариств, надання членам правової поради у господарських справах та професійно-фахової з питань техніки ведення продажу виробів польських державних монополій. Ще одним із завдань стало зібрання коштів на досягнення цілей об'єднання та опрацювання статистичних та інших матеріалів, що стосувались торгівлі виробами, державних монополій, лекції, видавництво періодичних та неперіодичних матеріалів [86, арк. 3-4].

Союз польських легіонерів займався оптовою торгівлею і спеціалізувався на продажі алкогольних напоїв, а конкретніше – спирту. Зокрема, у період з 1935 – 1938 рр. у м. Рівне існував склад монополії спирту Союзу польських легіонерів. При реєстрації СПЛ зобов'язувався продавати по гуртовій ціні горілчану продукцію на території цілого Рівненського повіту. Окрім зазначеного регіону, продаж алкоголю було дозволено в Здолунівському повіті, а саме в селах Новій Мощаниці та в Ступні з ґміною Будераж. Дозвіл поширювався на Костопільський повіт, за винятком села Кричильськ з ґмінами Степань. Крім цих повітів, алкогольна продукція СПЛ розповсюджувалася в Дубенському (с. Сатиїв, з ґмінами Варковичі), та у Луцькому повіті (с. Ліпно) [89, арк. 3-5].

Частково продажею алкогольних напоїв поповнював свій бюджет також і Союз осадників. Так, у 1926 р. ця організація володіла магазином алкогольної продукції у с. Обарів Рівненської ґміни. Згодом він був перенесений до Ковеля [91, арк. 2]. Центральний Союз осадників 22 січня

1928 р. відкрив у містечку Клевань Рівненського повіту Волинського воєводства магазин пива, який проіснував до 31 січня 1939 р. [90, арк. 3].

Ще однією польською парамілітарною організацією, що займалася продажем спиртних напоїв та тютюнових виробів на території Волині, був Союз підофіцерів резерву (СПР). У 1929 р. управлінню кола цієї організації у Здолбунові був наданий дозвіл на гуртову продажу алкогольних напоїв з правом роздрібної торгівлі у буфеті с. Здовбиця [109, арк. 4-6].

Одним із засобів поповнення казни даних організацій були земельні відчуження від приватних осіб. Так, 17 травня 1938 р. в осаді Антонівці, що у Сарнах, ділянка площею 1002 м² була подарована Стрілецькому союзові Камілом Поурбайксом. Подарована земельна площа була звільнена від будь-яких боргів, зобов’язань, застав, оренди, описів та суперечок [100, арк. 20].

Ще одним джерелом прибутку цих організацій було проведення різного роду лотерей. У 1938 р. відбувся всезагальний Польський з’їзд Федерації союзів оборонців вітчизни у Варшаві, на якому вирішувалося питання подальшої долі товарів, які залишилися після ліквідації магазинів даної організації. На той час у всіх Союзах оборонців вітчизни нараховувалось близько 65 тис. товарів різного найменування. Тому було вирішено організувати на територіях, де діяли Союзи розіграші лотерей. Захід, який був широко висвітлений у пресі та добре організований, дав 100% чистого прибутку. Проведення такої лотереї велося власними силами членів різних Союзів [112, арк. 8-9].

Крім Союзу оборони вітчизни, лотерейним «бізнесом» займалася Ліга протипожежної та протигазової атаки. Зокрема, ця організація у 1937 р. провела лотерею з розіграшу подарунків у міському парку м. Здолбунова. Чистий прибуток з цього заходу склав 297 зл. 15 гр. [107, арк. 73].

Розповсюдження значків було ще одним «засобом для існування» парамілітарних організацій. У такий спосіб, зокрема, поповнював свій бюджет Союз військових інваліді Польщі у Здолбунові. У 1939 р. Здолбунівський осередок цієї організації отримав дозвіл на розповсюдження

значків на побудову будинку для інвалідів у Здолбунові. Значки розповсюджувались наступним чином: 300 шт. по ціні 1 зл., 1000 шт. за ціною 50 гр., 2000 шт. по ціні 20 гр. Разом 4300 шт. у квоті 1300 зл. [105, арк. 14].

Важливим джерелом прибутку для Союзу осадників були різного роду концесії. Так, у лютому 1936 р. осадники з військової осади Стрельче Велике Здолбунівської ґміни, Здолбунівського повіту звертались до закладу тютюнових виробів у Кременці з проханням про надання концесії на право вирощування тютюну на землях осадників площею 2000 м². Осадники засвідчували, що мали у своїх господарствах все необхідне для вирощування тютюну, а саме шопи та стодоли. У випадку надання концесії, осадники були готові побудувати сучасні сушарні для тютюну [118, арк. 28].

У 1936 р. з такими ж вимогами звертались військові осадники Хорова Здолбунівської ґміни. Це прохання мотивувалось тим, що військові осадники мали велику заборгованість у Державному земельному банку за надання їм позик на облаштування їхніх земельних ділянок. Враховуючи низькі ціни на продукти сільського господарства та не в змозі виплати боргів, єдине, що могло дати рентабельність, – це вирощування тютюну. За допомогою цього вони могли поправити важке матеріальне становище та виплату своїх боргів з урахуванням земельного господарства. У разі надання їм дозволу, вони зобов’язувались вирощувати тютюн першого сорту, але просили надати їм концесії по 2000 м² всім без винятку [118, арк. 30].

Осадникам надавалось також право купівлі дерева для будівництва за пільговими цінами. Крім них, у 1925 р. отримав таке право Союз військових інвалідів Польщі. Для того, аби отримати такі пільги, їм необхідно було зробити подання староствам, а саме: посвідчення інвалідів, що було видане СВІП. Після одержання такого прохання староством, воно направлялось на перевірку до ґміни та до поліції. Це мало на меті: взнати майновий стан кожного патенту, з кількістю вказаної землі, будинків та «живого інвентарю»

(худоби); родинний стан, з у відомостями про всіх членів родини та їх прибутками; істотної потреби патентів на дерево та їх потреби [101, арк. 10].

Одним із елементів економічної діяльності осадників становили різного роду кредити. Воєводська рада Союзу осадників повідомляла, що з-поміж інших кредитів, переважну більшість з них складали короткотермінові кредити, з яких осадники могли скористатись для «хмелярні» (вирощування хмелю) у сумі 2000 зл., який надавався на три роки. Кредит на вирощування люпину і корму для худоби та землі, що не оброблялась, становив до 20 зл. за гектар, і мав термін 9 місяців. Кредити на розведення худоби були такими ж, що й до вирощування люпину. Кредит на власну станцію для очистки насіння могло отримати Земельне Кулко. Він був довготерміновим та видавався у порядку іпотеки [115, арк. 11].

4.2 Освітня діяльність

Поряд з матеріальною підтримкою польських ветеранів одним з пріоритетних завдань польських парамілітарних організацій на Волині була культурно-освітня та суспільна діяльність, яка регулювалася їхніми статутами. В міру «можливостей» військових організацій (матеріальних, кадрових тощо), кожен польський парамілітарний «союз» популяризував її по-своєму. Тому варто охарактеризувати, як та чи інша організація втілювала в життя освітню, культурну та господарську програму. Це дасть відповідь на питання: наскільки ці організації за своєю сутністю було суто військовими і яке місце відводили суспільному, культурному та освітньому вихованню молоді.

Характеризуючи освітню діяльність польських парамілітарних організацій на Волині в міжвоєнний період, варто зазначити, що ми оперуємо лише двома військовими об’єднаннями – певною мірою Союзом польських харцерів (СПХ), де маємо окремі дані про організацію ними початкової освіти, та Союзом осадників (СО) – організацією, яка чи не найбільше клопоталася освітнім рівнем своїх дітей.

Надзвичайно великою перешкодою втілювати в життя культурно-освітню програму, осадникам заважала майже тотальна неграмотність, як родин членів організації, так і місцевого населення. Тут варто відмітити, що територія «східних кресів» Речі Посполитої ще за царських часів у культурному плані була дуже занедбана [215, с. 183; 216, с. 219]. Це відображалося, зокрема, на відсутності поштових станцій. Поштові відділення були відкриті лише в містах, натомість села залишалися без зв’язку. Тому й селяни не виписували газет, часописів тощо, що відкладало свій відбиток на їхньому культурно-освітньому і суспільному мисленні. Все, що отримував селянин засобом поштового зв’язку, були повістки до суду, або листи (наприклад, від родичів чи сусідів, що емігрували за океан). Та й то, через далеку дорогу, яка проходила через місцеві ґміни та солтиси, кореспонденцію доводилося чекати дуже довго [235, с. 93].

Великою перешкодою осадникам для налагодження культурно-освітнього життя було вороже ставлення місцевого населення, яке вважало їх загарбниками своїх земель, а також окремими польськими партіями, котрі називали осадництво «недозрілим експериментом» [182, s. 64; 193, с. 161]. До цього варто додати важке економічне становище самих членів СО, які переважну частину коштів вкладали в розвиток власних господарств, відвівши культурно-освітньому напряму другорядну роль. Однак, попри це, осадники всіляко намагалися надати своїм дітям початкову освіту, активно співпрацювали з місцевою владою в плані побудови колективних і приватних шкіл, допомагаючи матеріально та організаційно [219, с. 113].

Після закінчення війни та встановлення Другої Речі Посполитої виникають нові школи, утворені старанням суспільних організацій, як, наприклад, Польська Матір Шкільна. На 1922 р. існувало 658 шкіл, серед яких 395 польських та 233 українських. До шкіл ходило 27 885 учнів [222, с. 100]. У шкільному навчальному році 1923/1924 діяло вже 1086 державних початкових шкіл (672 польських та 289 українських). У той самий час понад 68% мешканців воєводства не вміло ні писати, ні читати [223, с. 69].

Неграмотність та нестача освітніх закладів були основною проблемою для родин військових організацій й осадників зокрема. Щоб якось вирішити проблему, головне управління СО у 1922 – 1936 рр. асигнувало на освітню діяльність близько 200 тис. злотих, побудувавши понад 50 шкіл та Народних Будинків [315, s. 12]. З ініціативи організації були організовані курси перепідготовки для дорослих осіб у сільськогосподарських та кооперативних питаннях, які закінчило близько тисячі осіб. У той же період близько 500 юнаків та дівчат були слухачами кількамісячних сільськогосподарських курсів та підготовки до суспільної роботи, яка переважно здійснювалася у Народних Будинках [244, s. 391; 316, s. 12].

Першочерговим завданням парамілітарних організацій на Волині було утворення початкових шкіл, які надали б елементарні освітні знання. Такі школи почали утворюватись уже з початком двадцятих років. Зокрема,

стараннями членів СПХ через створення навчальних закладів, початкова освіта втілювалася на теренах Рівненщини. Завдяки цій парамілітарній організації була утворення початкова школа № 1 в м. Здолбунів – дружини харцерів (1924 р.), яку очолював Бар Станіслав, де навчалося 30 учнів. Крім Здолбунова, початкові школи харцерів були утворені в Мізочі (1930 р.), якою керував Пайда Йозеф, чисельність якої становила 26 чоловік, та Дермані (1935 р.), директором якої був Расік Антоній, чисельністю 19 учнів [106, арк. 66].

Комплексно до розбудови власної освітньої програми підійшов СО. Зокрема, було організовано початкові школи (для отримання початкової освіти), бурси (середньої освіти) та гімназія у м. Рівне [252, s. 130].

Першочерговим завданням СО, як власне і інших польських парамілітарних організацій на Волині, було утворення початкових шкіл, які могли б надати елементарні знання. Такі школи вже почали утворюватися з початком 20-х рр. Як результат, станом на 1930-31 рр. лише в Рівненському та Костопільському повітах осадники мали власні чотири початкові школи [313, s. 41]. Однак детальної інформації про їхнє функціонування через обмеженість джерельної бази ми не маємо.

Про діяльність бурс, де учні здобували середню освіту, дізнаємося зі статуту бурси СО у Рівному, який був затверджений в 1935 р. Важливість цього джерела полягає в тому, що він подає достовірну інформацію про функціонування цього типу навчального закладу. Саме за допомогою статуту дізнаємося про особливості прийому до бурси, чисельний склад учнів, їх розпорядок дня, ідеологічне підґрунтя виховання в бурсі і т. д [80, арк. 15].

Згідно статуту, до бурси зараховувалися діти чоловічої статі військових і цивільних осадників, які входили до складу СО, віком від 14 до 18 років, які мали за плечима освіту в початковій школі. В окремих випадках до освітнього закладу зараховувалися діти осіб, які не були осадниками. Це відбувалося у тому випадку, якщо школяр показував хороші результати в

іншій школі та наявністю вільних місць у бурсі. Не останню роль в цьому грала підтримка СО батьків дітей, які не входили до організації.

До числа учнів бурси зараховувалися лише хлопці. Щоб бути зарахованим до цього навчального закладу, абітурієнт повинен був подати автобіографію та дві фотокартки. Навчання було платне. Сума платні залежала від того, чи належали батьки або родичі учня до складу СО. Зокрема, діти осадників за освіту платили 35 злотих, всім іншим плата становила 40 злотих. Своєчасна оплата, яка проводилася до десятого числа кожного місяця, була одним з головних критеріїв навчання в бурсі.

Вихованець цього навчального закладу міг покинути навчання за рішенням родичів або опікуна. Учень міг бути виключений з бурси у разі порушення правил внутрішнього розпорядку або через незадовільні результати в навчанні. В разі виключення з числа учнів бурси, батьки (опікуни) або родичі зобов’язувалися забрати хлопця із цього закладу освіти.

Бурса цілковито знаходилася на державному забезпеченні. Цей навчальний заклад відповідав за перебування учнів під час навчання, а також опікувався ними в період позашкільних годин. Ідеологічним підґрунтям навчання було: підготовка з учнів активних послідовників польської культури та традиції на «східних кресах», виховання в них почуття поваги та обов’язку до батьків і держави.

Головним органом управління бурси був СО. Саме цей військовий союз призначав керівника цього навчального закладу, який знаходився у повному підпорядкуванні управління осадників. Саме керівник здійснював всю адміністративну і виховну роботу в бурсі, а також був очільником всього персоналу [80, арк. 17-19].

Учні бурси, крім успішного навчання, зобов’язувалися брати активну участь в культурно-масових програмах (проведення різного роду свят, культурних заходів), неухильно дотримуватися правил внутрішнього розпорядку та санітарних норм. Всі вихованці бурси мали рівні права і обов’язки.

Перебуваючи в підпорядкуванні такої парамілітарної організації, як СО, сувора дисципліна та вишкіл були однією з головних вимог адміністрації бурси до своїх вихованців. Щоб цього досягнути, була ведена сувора регламентація доби для учнів бурси. Залежно від дня в тижні, розклад поділявся на святковий та буденний. Згідно повсякденного регламенту, ранок в учнів починався о 6 год. ранку із ранішньої гігієни і застилання ліжка та тривав до семи години. Далі учням надавалося 15 хвилин на молитву і сніданок. Продовжувало будній день навчання, яке тривало до першої години. Після цього в учнів було чотири години, які необхідно було використати на обід, суспільно-освітню роботу, заняття спортом. З п’ятої по восьму годину вечора відводилося на обов’язкове виконання домашніх завдань. По завершенні півгодинної вечері, учні до 21.40 читали книги, газети та часописи. Завершувався день о десятій вечора двадцятихвилинним вечірнім туалетом та сном [370, s. 417].

Інший розклад дня був у недільні та святкові дні. Зокрема, ранок в учнів починався о 7 годині і тривав до 8.30. Цей час було відведено на вмивання, застилання ліжка, молитву, вбирання та сніданок. До десятої ранку було обов’язкове відвідування церковного богослужіння. З десятої до першої години проводилася культурно-освітня робота, читання книг, газет та часописів, а з першої по другу годину – перерва на обід. З обіду до восьмої вечора в учнів був вільний час на заняття спортом. Після півгодинної вечері, день завершувався о десятій вечора вечірнім туалетом та сном. Після 20.00 учням суворо заборонялося покидати заклад без дозволу вихователів. Для покращення порядку щодня з середовища учнів призначалися чергові, які пильнували над дисципліною серед ровесників [80, арк. 20].

Як бачимо з даних розпорядків дня, бурса СО була орієнтована на всебічне виховання своїх учнів. Поряд з вивченням традиційних предметів, від вихованців вимагалося бути ерудованими в усіх напрямках культурно-освітнього та суспільно-політичного життя. Це втілювалося через читання книг, а також газет та журналів. Зважаючи на той факт, що левову частку

учнів закладу складали діти польських ветеранів, а сам заклад був “дітищем” військової організації, одним з ключових напрямків навчання була фізична підготовка вихованців. Це видно з того, скільки годин на добу учні витрачали на заняття спортом.

За здоров’я та гігієною учнів наглядав лікар, який перебував у закладі, та навчальний персонал. Щоб попередити розповсюдження хвороб та епідемій, учні щонайменше один раз на тиждень милися в гарячому душі [350, s. 44].

Максимальна кількість учнів у бурсі Союзу осадників у Рівному складала 30 чоловік. У середньому ж чисельність вихованців була близько 25 чоловік. Зокрема, збереглися статистичні дані родинного стану та вікового цензу учнів рівненської бурси за 1935 р. Так, серед дітей, які здобували освіту в цьому навчальному закладі, з 24 учнів було двоє сиріт та троє напівсиріт, інші 19 були під опікою обох батьків. З цих же 24 дітей було троє, вік яких становив від 7 до 14 років, шестеро від 14 до 16 років, п’ятеро від 16 до 18 років, четверо від 18 до 21 року, шестеро від 21 до 24 років. Варто додати, що бурса була установою, де навчалися виключно хлопці [80, арк. 59].

З огляду на статут Рівненської бурси, який позиціонував цей освітній заклад, як носія середньої освіти на базі вже набутої початкової, а також вік учнів (14 – 18 років), з вище наведених даних можемо констатувати, що він носив умовний характер. Наявність дітей в бурсі віком від 7 до 24 років спростовує інформацію про навчання дітей лише з обмеженим віковим цензом (14 – 18 років), який регламентувався статутом бурси 1935 р. Аналогічне твердження можемо зазначити і про освіту, яку статут констатував як середню. Наявність же в бурсі дітей віком від 7 до 14 років, засвідчує факт наявності початкової освіти в цьому навчальному закладі. Погодьмося, мало ймовірним видається той факт, що учні 7 та 24 років могли навчатися в одному класі і набувати середню освіту.

Окрім бурси «осадницька» молодь отримувала середню освіту в гімназіях. Єдиним таким начальним закладом, утвореним СО у 1937 – 38 рр., була гімназія у м. Рівне. На відміну від бурси, навчальний заклад цього типу був приватний, хоча був наділений певними правами, які мали державні школи. Крім того, тут на навчання приймали дівчат. Знаходилася вона на Грабнику, у власно збудованому приміщенні. Гімназія ділила будову з бурсою, яка розташовувалася на другому поверсі. У цьому вищому навчальному закладі були облаштовані класи, лікарський кабінет, просторий коридор, що тимчасово використовувався для гімнастичних занять, вправ та різноманітних ігор. У середній частині гімназії знаходилися господарські приміщення та велика зала. В лівому крилі, яке хоч і числилося у віданні бурси, проживали дівчата. На початку навчання воно перебувало ще в стані добудови, і тому дівчата ще певний час мешкали поза територією гімназії на Сухарівці, поблизу залізничної станції [349, s. 234].

Кожен клас у гімназії мав три відділи з приблизно однаковою кількістю учнів (32 – 36 чоловік). Студенти були згруповані у відділи за національною та регіональною ознаками. Так, зокрема, відділ «А» складала осадницька молодь, діти членів СО. Відділ «Б» становили місцеві студенти, які проживали у м. Рівне. Останній відділ – «В» поповнювали мешканці передмістя Рівного, яка походила головним чином із Здолбунова. Цей освітній заклад був досить популярний на Рівненщині, про що свідчить, зокрема, той факт, що в перший рік навчання було сформовано три рівноцінні за чисельністю класи. Така традиція продовжувала до початку 1940 р. [345, s. 52].

Навчанням та виховною складовою процесу в гімназії займалися вчителі-інструктори, які за національною ознакою були, як правило, поляками. В хлопців це були чоловіки, в дівчат – жінки. Кількість інструкторів була невеликою: двоє для хлопців, стільки ж для дівчат. Обов’язком інструкторів була позашкільна робота над молоддю, нагляд над виконанням домашнього завдання учнів, а також реалізація виховної

програми роботи школи та гімназії, проведення гімнастичних вправ, хору та організацію ігор. Директором гімназії був Лукаш Гай, який також очолював бурсу. Існувала також посада секретаря, яким був Владислав Якубовський. До прерогатив останнього, крім освітнього напрямку роботи, входили також господарські функції [370, s. 418; 376, s. 38].

Характеризуючи регіональний склад студентів гімназії, який в основному був з Рівного та його околиць, варто відзначити, що частина молоді в цьому освітньому закладі походила не з Рівненської повіту. Мова йде про потомків польських дисидентів, які були на засланні в Росії, що мешкали поблизу озера Байкал. Завдяки старанням організації Червоного Хреста, група польських дітей сиріт, середній вік яких становив 10 – 15 років, через Японію була вивезена з території східного сусіда і після 1920 р. була переправлена до Польщі. Цими дітьми, які не мали родичів на батьківщині, опікувалися приватні особи та організації. Серед останніх був СО, який піклувався про їхню освіту та працевлаштовував їх в осадницькому союзі [350, s. 46].

Як вже зазначалося, гімназія була приватним освітнім закладом. Студенти кожні півроку повинні були оплачувати за своє навчання. Крім грошей, існувала оплата продуктами харчування, такими як картопля, борошно тощо. Однак, незважаючи на це, далеко не всі мали змогу оплатити освіту. Тому, щоб не зменшити чисельність учнів і дати змогу отримати всім знання, керівництвом в 1937 р. було прийнято рішення: звільнити студентів від оплати в тому разі, якщо вони показують хороші результати в навчанні, а також у випадку погіршення матеріального становища родини.

Окрім плати за навчання, існував так званий фонд літніх таборів, на рахунок якого додатково потрібно було сплатити ще один злотий. Проте це стосувалося лише дітей осадників. Цей фонд та дотації з боку СО надавали осадницькій молоді право безкоштовно перебувати на літньому відпочинку в таборі.

Навчальний персонал бурси і гімназії та учні з студентами були однією великою родиною. Крім навчання, ними організовувалася дуже цікава розважальна програма. Щороку відбувалися карнавали, танці та різноманітні молодіжні ігри. Діти осадників під час святкування Різдва Христового могли дозволити собі користуватися відомчою туристичною базою СО на Кукулі (поблизу Ворохти), займаючись лижним спортом. Як вже було зазначено, на час канікул осадникам організовувалися літні табори, окремо для дівчат та хлопців. Тут молодь плавала на байдарках, подорожувала по всій Польщі, займалася альпінізмом. Програма табірних зборів складалася спільно інструкторами з учнями і включала в себе орієнтування на місцевості, першу медичну допомогу тощо. Вихованці рівненської гімназії брали участь у різноманітних туристичних змаганнях, які проходили по всій Польщі. Зокрема, шістнадцять рівненських дівчат взяли участь у змаганнях з гірського туризму, який проходив у 1939 р. в Кракові [370, s. 419].

Рівненська гімназія осадників припинила своє існування після приєднання Західної України до Радянського Союзу. Не обмежившись забороною вивчати польську історію та переведенням навчального закладу в інше приміщення у вересні 1939 р., радянська влада займаючись насильницькою депортацією родин осадників в глиб Союзу, врешті-решт 10 лютого 1940 р. закрила цей освітній заклад [349, s. 235].

Варто відмітити той факт, що СО для покращення матеріального забезпечення своїх учнів та студентів оплати їхнього навчання та заохочення до нього, активно залучав державні стипендії. Одним з таких «грантів» була стипендія Польського Союзу експортерів бекону та тваринної продукції (ПСЕБТП). У 1936 р. ця організація для вшанування пам’яті маршалка Юзефа Пілсудського утворила стипендіальний фонд для молоді, що навчалася у ліцеях та гімназіях. Надання стипендії здійснював президіум ПСЕБТП за поданням СО. Стипендія надавалась лише вихованцям бурс та гімназій осадників. Окремою статтею передбачалося покриття коштів для утримання навчальних закладів. Стипендію могли отримати всі діти

осадників та сільських громадських діячів, які брали активну участь у війні за незалежність та вели суспільну роботу на своїй території. Стипендіальна програма діяла протягом одного навчального року, однак у випадку погіршення матеріального становища, виплати стипендій могли бути продовжені, геть до повного закінчення навчання [114, арк. 49].

Крім того, освітній напрямок роботи СО втілювався через університет для сільського населення на Віленщині, який був створений у 1925 р. за сприяння парамілітарної організації осадників. Це була перша, подібного роду установа для дітей селян. Його п’ятимісячний курс нараховував 40 слухачів. Для покращення навчання молоді у середніх та вищих школах СО утворив спілку інтернатів: по два у Варшаві та Вільно, а також по одному у Бресті, Гродному та Рівному, в яких одночасно могло перебувати близько 500 осіб [254, s. 24].

Таким чином, можемо констатувати, що для СО виховання освічених і всесторонньо розвинених молодих членів було одним з пріоритетних завдань. Важливе місце в ході навчання покладалося на фізичний розвиток особистості, що втілювалося через фізичні вправи та спортивні ігри. Не менше уваги осадниками виділялося на проведення дозвілля своїх учнів та студентів. Така увага на виховання фізично здорової та освіченої особистості доволі зрозуміла, якщо зважити на мілітарний характер організації СО, для якої не байдужою була мета: виховати майбутнього воїна, захисника вітчизни, при цьому обов’язково добре освіченого і всесторонньо розвиненого. І хоча освіта в навчальних закладах осадників була платною, проте гнучка система оплати, а також наявність стипендій, дозволяло навіть найбіднішим верствам населення дати гідну освіту своїм дітям Всі ці фактори робили освітню програму осадників, бути чи не найбільш прогресивною на той час.

4.3 Культурно-виховний напрям роботи

Характеризуючи цей напрямок військових організацій Другій Речі Посполитої на території Волинського воєводства, варто відмітити, що надзвичайно активними в цьому контексті були СО, Стрілецький союз (СС) та частково СПХ.

Важливо відмітити, що освітній напрям роботи СО не лише втілювався в життя через вище зазначені заклади освіти. Не менш важливою була діяльність культурно-освітньої секції СО у м. Рівне. Вона з'явилася на початку 1932 р. на Вільному З'їзді СО, а 19 червня 1932 р. була офіційно затверджена Головним З'їздом СО у Варшаві. Повна назва її була «Культурно-освітня секція при повітовому відділі Союзу осадників Рівненського та Костопільського повітів з центром у Рівному» [328, s. 387].

Головними напрямами роботи культурно-освітньої секції СО були освітня та суспільна робота, військова підготовка, організація дозвілля тощо. Освітній напрям втілювався через проведення загальноосвітніх та освітніх курсів, практикумів по гігієні, співпраця з головним управлінням в освітніх справах. Культурно-освітня секція брала на себе організацію бібліотек, облаштувала через закупівлю гардеробів та декорацій народні театри, співпрацювала з іншими аналогічними організаціями та Союзами. Не останнє місце займала опіка над батьками та дітьми-сиротами. Звичайно ж, зважаючи на військовий характер СО, секція не могла не обійти і військову складову підготовки осадників. Цей напрям вона втілювала через організацію серед населення протигазової оборони.

Членом культурно-освітньої секції був кожен, хто входив до складу СО. Секція фінансувалася за рахунок членських внесків в розмірі одного злотого, державних або громадських кредитів та субвенцій, з пожертв, дарувань, державних та приватних легатів, доходів, які приносили секції організовані нею ж заходи дозвілля (театри, концерти, різноманітні урочисті події). Культурно-освітня секція підпорядковувалась повітовому управлінню СО за участі трьох обраних делегатів на Вільному З'їзді [349, s. 233].

Великим досягненням осадників була культурна та суспільна робота, яка ставила за мету виховання освіченої людини. Вона втілювалася через створення бібліотек, читалень, клубів, організацію лекцій та зібрань, проведення різноманітних екскурсій, з'їздів, конференцій, виступів, театральних вистав і п'єс, кінематографічних показів, концертів. Неабияку роль при цьому відігравала наявність власного друкованого часопису, публікація різноманітних інформаційних матеріалів, які стосувалися союзних та суспільних справ [69, арк. 68].

Польські парамілітарні організації робили все для того, аби кожний відділ, округ, область мали власний культурний центр, клуб, бібліотеку з читальнею, а також по можливості аматорську сцену, оркестр та хор. Саме таким чином, вони намагалися «пристрастити» населення до культурно-ціннісних орієнтирів. Важливим чинником, який координував би культурно-просвітницьку роботу, був власний культурний центр. У СО це був Народний Дім, у СС – клуб [354, s. 37].

Саме на території клубу СС цементувалося життя кожного члена організації. Тут кожен міг знайти роботу, яка відповідала б його здібностям чи потребам. В аматорських колективах вчили правильно читати, навчали театральній майстерності, співам, щоб кожен присутній міг задовольнити свої культурні потреби. У розумінні членів СС, клуб був колективним центром виховання та методом роботи, який впливав на молодь через індивідуальну працю та можливості молоді постійно перебувати в культурному житті організації та держави. Через мережу клубів Союз підкреслював свою культурну діяльність, що втілювалася через суспільно-виховний характер [8, арк. 86; 375, s. 36].

Справа функціонування стрілецьких клубів була важливою з огляду на той факт, що більша частина членів СС становила молодь з сіл та сім'ї робітників, яким умови роботи та життя не дозволяли на проведення культурного та освітнього розвитку. У цій ситуації клуб ставав для них часто

єдиною можливістю познайомитись з наукою, мистецтвом та розвагами, щоб поглиблювати їх державну свідомість [257, s. 42].

Від початку існування СС побудова клубів стала пріоритетним завданням. І хоча справа з організацією цих культурних установ ніби зрушила з місця, однак проблему з їх розміщенням було вирішити набагато складніше. Згідно статистичних даних на 1922 р., приміщення під клуб мали лише 17% відділу, інші – 83% були без будівлі [157, s. 22]. Впроваджене з 1923 р. керівництвом Союзу на шпальтах «Стрільця» гасло: «Утворити власні стрілецькі клуби» було неможливим через важкий стан у країні. Широкого розмаху розбудова та діяльність клубів набула лише з 1927 р. Культурно-освітній доповідач при головному командуванні СС доповідав, що більша частина відділів підтримували гасла «без клубу немає відділу», та оголосив у 1928 р. конкурс на найкращий стрілецький клуб. У цьому конкурсі могли брати участь усі відділи, що мали клуб [369, s. 133].

На кінець 20-х рр. XX ст. проблема приміщень для клубів СС частково вирішилася. У 1929 р. на 2536 діючих клубів тільки 832 знаходились у своїх власних будинках, а 1319 – у школах, а 385 – у спільних приміщеннях з іншими організаціями. Хоча проблема з приміщеннями для клубів залишалася однією з ключових для СС, вона почала вирішуватися шляхом винаймання в шкільних закладах освіти та «сусідства» з іншими спорідненими організаціями [74, арк. 8].

Станом на 1935 р. СС у своєму розпорядженні мав 7866 клубів. Половина округів та підокругів у 1931-1937 рр. характеризувалася стабільним зростанням кількості цих культурних закладів. Найбільша динаміка росту проглядалася в таких округах, як «Варшава», «Познань», «Перемишль» та підокруг «Тернопіль». Для порівняння, в окрузі (підокрузі) «Луцьк”» з 1931 по 1937 рр. кількісне зростання клубів складало: 1931-32 рр. – 111, 1932-33 рр. – 130, 1936-37 рр. – 236 [132, арк. 16]. У підокрузі «Тернопіль» відповідно 340, 434 та 547 (Див. додаток Т). Станом на 1 липня 1938 р. стрілецьких будинків у Луцьку було: закінчених 13; у процесі

будівництва перебувало 20. У підокрузі «Тернопіль»: закінчених – 14 та у будівництві перебували – 13 [369, s. 135].

Збереглися дані будівельних характеристик та начиння стрілецького клубу. На прикладі цього культурного закладу, який був споруджений в 1937р. в Любомирці, дізнаємося, що дана будівля задовольняла архітектурні вимоги, які висував СС. Зокрема, клуб відповідав відведеним розмірам 16×8м., збудований з дерев'яних брусів на кам'яному фундаменті, покритий гонтом або дранками. В середині клуб мав розміри 8×8, де розташовувалася сцена із кулісами. Земля, на якій стояв будинок, займала площу у півгектара і була власністю князя Любомирського, знаходилась у оренді СС. Територія була огороджена парканом з дощок три метри висоти. У дальній частині приміщення знаходився викопаний у землі малокаліберний тир 50 м. З правої сторони клубу була спортивна площадка для гри у волейбол.

З начиння в клубі, крім портрету президента, радіо, державного прапора, знаходилися також музичні інструменти (мандоліна, балалайка, скрипка, гітара і барабан). Тобто, клуб був не лише місцем, де прививалися культурно-ціннісні орієнтири, а також і закладом дозвілля [73, арк. 21-22].

Коли в СС культурно-освітнім закладом був клуб, у їхніх «колег» осадників таку роль відіграв Народний будинок. Для розбудови Народних будинків СО було утворено Товариство Народного Дому. До його прерогатив входило сплата членських внесків членів Товариства на будівництво Народних будинків та участь останніх безпосередньо в самих будівельних роботах. Товариство брало на себе банківські позички, які також йшли на облаштування культурно-освітніх закладів. Крім цього, його члени докладали зусиль щодо залучення через фінансові дотації адміністративні та військові органи, а також закликали до робіт по створенню Народних будинків давніх однополчан і приятелів з інших осад. Кароль Шаласний з осади Шволезарів на Волині писав у своїх спогадах, що на початку тридцятих років майже кожен член Союзу осадників брав участь у будівництві Народного будинку в його осаді. Крім того, кожний з членів був

зобов’язаний допомагати у зборі матеріалів на будівництво. Загальний кошторис цього об’єкту становив 42 тис. зл., кошти на будівництво якого бралися з банківських кредитів, а також майбутньої оренди каси Стефчика, кооперативів та магазинів [251, s. 128].

У 1933 р. кількість Народних будинків, які належали до Союзу осадників, нараховувалась 48. Частина з них знаходилась у відремонтованих через осадників старих будинках, які розміщувалися на осаді. Союз Осадників брав участь у фінансуванні 22 будинків, перерахувавши на цю ціль 168920 зл., що становило близько 35% всього кошторису, побудови та ремонту усіх діючих там культурно-освітніх закладів. Решта 65% становили вклади осадників та взяті ними ж кредити. Після кризового періоду 1929-1933 рр. кількість Народних будинків збільшилось до 72 у 1937 р., з них 47 знаходились на земельних ділянках самих осадників, а 25 – на парцелах, подарованих або куплених осадниками [349, s. 235].

Найбільший успіх в організації Народних будинків мала Волинь. Їх тут нараховувалось 46. Найбільш біднішим на ці культурні заклади було Віленське воєводство, яке мало всього три Народних будинки. Допомога, виділена через Головне Управління Союзу осадників з Освітнього Фонду для всіх 72 Народних будинків, становила 234586 зл., що складало близько 10% вартості коштів будівництва. Один Народний будинок припадав на 120-125 родин осадників [267, s. 59].

Значення цих будинків для сімей осадників, які мешкали далеко від міста, було великим. Це було місце, де сконцентровувалось громадське, політичне та культурне життя осадників. Народний будинок також виконував роль закладу дозвілля. У багатьох випадках у цих Будинках розміщувались початкові школи, де навчалися діти осадників. Нерідко в цих місцях містилися бібліотеки, споживчі магазини, пошта, різного роду кооперативи, приміщення для управління осадою тощо. Тут же відбувались вільні зібрання, а також різного роду курси, зібрання, зустрічі, а також танці та вечори. Осінніми та зимовими вечорами в Народних будинках осадники

збиралися родинами аби послухати радіо, поговорити про політику чи на інші теми, пограти в карти або просто провести час [281, s. 216].

Життя в осадах, позбавлених Народних будинків, було менш різноманітним. У такій ситуації роль Народного будинку перебирали на себе приватні оселі осадників. Саме тут відбувалося зібрання управління осади чи кола сільських господинь. Тут варто відзначити, що попри активну будівничу політику Союзу осадників, переважна більшість осад на Волині не мала своїх Народних будинків [300, s. 29].

Щоб якось заповнити ці «пробіли» в культурно-освітній роботі, у 1938 році повітовий Союз осадників розпочав будівництво Народних будинків у селах Хорів, Тайкури, Велике Стрільче, Понятівка та Ляхів-Подчапки [108, арк. 92]. Головною перешкодою в побудові Народних будинків у зазначених місцях став брак коштів від держави. Актуальною стала проблема будівництва повітової осадницької бурси у Здолбунові, у зв’язку з проектом перебудови Професійно-технічної школи [117, арк. 47].

Варто відзначити, що клуби та Народні будинки, крім культурної програми і закладів дозвілля, виконували й освітню функцію. У них проводилися бесіди та розмови на різноманітну тематику, директором клубу зачитувалися звіти про пророблену роботу [118, арк. 4].

Іноді програма таких зібрань виходила за межі риторики і включала в себе військову підготовку. У Стрілецькому союзі такий мілітарний напрямок починався і закінчувався піснею Союзу, відданням честі (декілька секундним мовчанням), віданням пошани державним символам та виконання державного гімну. Решту часу Стрільці проводили за бесідами, розмовами, читаннями лекцій, дискусіями, іграми, веселощами, постановою проекту наступних зборів та актуальних питань, на підставі прочитаних періодичних видань, звітами про суспільно-культурну діяльність, наданням різноманітних порад «колегам», слуханням радіо. Завершувалися збори Стрілецькою молитвою [101, арк. 2].

Одним з основних завдань роботи Стрілецького клубу було залучення молодого покоління до культурно-освітньої та виховної роботи. Клубні заходи стрілецької молоді не були строго регламентовані за віковими групами. Натомість, чітко регламентувалися напрямки освітньої і виховної діяльності. Умовно їх можна поділити на декілька складових: ігровий напрям (колективні ігри – спортивні або інтелектуальні, конкурси, турніри), освітній (читання книг, вечори запитань та відповідей, дискусій на обрану тематику), просвітній (розмови, бесіди, звіти, інформаційні поради, читання листів, прослуховування радіо тощо), редакторсько-видавничий (редагування власного часопису), дозвілля (співи, театральні вистави, інсценізації, вечорниці, екскурсії, збори на свіжому повітрі).

Для втілення в життя зазначених напрямів роботи при Стрілецьких клубах існували секції. Зокрема, відомо про ігрові секції (гри в шахи, пінг-понг), вокальні (співи, музика), драматичні (театральні, постановки спектаклю та художнього читання), професійно-технічні (викладалася техніка шиття, кравецька справа, діяли фотогуртки та проводилися заняття з радіоелектроніки) та екскурсійно-туристичний. Крім цих напрямів освітньої та виховної роботи, клуби, в залежності від інтересів та потреб молоді, могли ще організовувати різноманітні секції [369, s. 135].

Щоб «оживити» зацікавленість культурно-масовими заходами молодь та старше покоління на лише представників Стрілецького союзу, а й населення загалом, при клубах використовувалася змагальна система заходів. Це проявлялося в організації різноманітних змагань і конкурсів, як індивідуальних, так і колективних. Так, проводилися змагання з гри в шахи, пінг-понгу, конкурси читців, вокальних та драматичних колективів [367, s. 85].

Іншою формою заохочення стрільців до роботи в клубах була відзнака, яку стрільці і стрільчині могли отримати за певний внесок у роботу і розвиток клубу та стрілецького життя загалом. Залежно від участі у громадському та культурно-освітньому житті стрілецької громади, дана

відзнака мала три ступені. Щоб отримати III – найнижчий ступінь цієї винагороди, претендент повинен був відповідати наступним вимогам: пройти курси клубу, дотримуватися санітарно-гігієнічних норм у клубі та власній оселі, взяти участь принаймні в одній з вечорниць клубу, залучатися до конкурсів (гра, читання тощо), знати слова та музику державного і стрілецького гімну, народних та стрілецьких пісень, читати книги зі стрілецької бібліотеки, залучити своє оточення (родину, друзів) до життя клубу. Тобто, дані вимоги мали на меті залучити особу до життя клубу. Як видно, III ступінь винагороди надавався початківцям, новачкам у Стрілецьких клубах, які лише починали «жити» стрілецьким життям [279, s. 91].

Щоб поглибити участь представників Стрілецького союзу в культурно-освітніх та виховних заходах, був запроваджений II ступінь відзнаки клубу. Зокрема, від претендента вже вимагалося впровадження у клубі принаймні одної гри, конкурсу; роботу над декораціями; навики грати в шахи; брати активну участь у драматичному напряму роботи клубу (постановці п’єс, театральних гуртків чи вечорниць); вміле читання «Стрільця»; активна участь у колективних іграх; навики грати хоча б на одному музичному інструменті і танцювати; знання місцевих легенд та приказок; пропагандистська робота серед населення [70, арк. 21].

Отож, як бачимо, на відміну від III ступеня, II ступінь передбачав не лише участь у житті клубу Стрілецького союзу, а й організацію роботи у ньому. Цю винагороду отримували ті учасники клубу, які вже мали певний досвід перебування у культурно-освітньому закладі стрільців. Цікаво, що на цьому «етапі» винагороди, претендентам ставилася одна умова, яка виходила за рамки культурних чи освітніх заходів – пропагандистська робота серед населення. Це означає, що діяльність клубів включала в себе ще й пропагандистську роботу [364, s. 301].

Найвищим досягненням у житті клубу вважалася відзнака I ступеня. Умовами для отримання цієї винагороди були: організація та проведення

вечорниць та зборів, що включало в себе підготовку проекту сценарію проведення вечорниць чи театральних дійств; вокальні та музичні педагогічні здібності, що втілювалося в навчання товаришів грі на музичних інструментах; знання фото і радіотехніки (вміння фотографувати і користуватися радіо); ведення бібліотеки клубу та місце постійного кореспондента «Стрільця». Тобто, для отримання винагороди I ступеня враховувався організаторський досвід роботи в клубі, а також педагогічні здібності претендента – його вміння ознайомити, навчити та й загалом бути прикладом для новачків [76, арк. 16].

В організації та гармонізації життя Стрілецького клубу або Народного будинку важливу роль відігравав керівник закладу. До його обов’язків входило: організація та управління внутрішнім життям клубу; робота, пов’язана з ідейно-організаційним та громадським вихованням членів відділу; опрацювання програми роботи відділу з питань громадянського виховання; організацію та проведення культурно-духовних потреб членів; управління бібліотекою відділу та подання звіту з проведеної роботи.

Стрілецький союз підкреслював у своїй роботі, що роль керманичів не зводилась тільки навчанню шкільної системи, але й вони повинні були бути ініціаторами та організаторами життя у клубах. Для цього керівник клубу мав дотримуватись позиції рівності та доброти щодо членів колективу, провадити заохочення до суспільної роботи, прививати ясний та ґрунтовний погляд на державне виховання, радість життя та оптимізм, свободу та культурний напрям існування, стежити за психічною поведінкою колективу [250, s. 62].

Велику надію у культурній роботі Стрілецький клуб покладав на радіо. Для цього Стрілецький союз у своїй культурно-освітній та виховній діяльності наполягав, аби кожен клуб мав радіоприймач. Ця справа мала дуже важливе значення для сільських та маломістечкових відділів, які були відірвані від великих міст [77, арк. 4].

Станом на 1931-1935 рр. у Луцькому окрузі таких радіоприймачів нараховувалось: 1931-1932 – 10; 1932-1933 – 14; 1933-1934 – 8; 1934-1935 – 16. У підокрузі Тернопіль відповідно: 4; 17; «-»; 35 [15, арк. 4].

У 1933-1934 рр. відділи Стрілецького союзу, які мали 7450 клубів, були забезпечені лише близько 600 радіоприймачами. Акція щодо поширення радіомовлення, яку проводив польський уряд у 1937 р., мала свої позитивні наслідки для Стрілецького союзу. Завдяки їй, уже наприкінці 1937 року Союз мав 800 власних радіоприймачів у 8219 клубах. Головною перешкодою серед широкого застосування радіоприймачів у клубах була ціна та монтаж [275, s. 50].

Приділяючи великого значення радіомовленню, Стрілецький союз налагодив співпрацю з дирекцією Польського радіо. Дана співпраця мала вестися за освітнім, культурним та напрямом актуальних проблем сьогодення. Спільно з Військовим видавничим інститутом та адміністрацією польського радіо, у червні 1933 р. був утверджений загальний план користування через Стрілецький союз польського радіо. В рамках загальної програми щодо радіо, прийнятого 11 липня 1933 р., була затверджена програма під назвою «Стрілецькі радіо відомості», які на початку виходили в ефір два рази на місяць, а з часом щоденно, у формі п’ятихвилинних повідомлень, де обговорювались сучасні проблеми та новини.

Важливість існування радіо у стрілецьких клубах мала двояке значення: загально громадське та спеціальне стрілецьке. У громадському контексті, радіо у стрільців використовувалося для просвітніх цілей. Воно було чи не головним «оперативним» засобом для отримання новин з Польщі та цілого світу. Головна ціль спеціального стрілецького радіо – безпосередній зв’язок з громадськістю, а також широка пропаганда стрілецьких ідей [218, с. 227].

Не останню роль у житті стрілецької громади відігравали бесіди. Тематика бесід була присвячена переважно суспільним проблемам не тільки кожного відділу, але й загальнодержавним. У них стрільці обговорювали

можливість та засоби співпраці з місцевою владою; найважливіші санітарні приписи та розпорядження, господарські проблеми даного відділу та можливості їх вирішення; закони та розпорядження для землевласників (наприклад, закон про охорону природи – рослин та тварин); надання першої медичної допомоги; організації курсів вчителів; санітарно-гігієнічних норм; експорт і імпорт тощо. Тобто, головним чином бесіди були присвячені господарським, економічним, медичним проблемам [317, s. 141].

Іншою формою занять, яка спонукала стрільців до самовдосконалення, було заохочення їх до читання листів та періодичних видань. Відбувалось це через переказ на зібраннях клубу звітів з газет та журналів. Переказ відомостей з газет у формі газетних звітів мало, перш за все, зацікавити слухачів читати газети та вміти їх переказу, удосконалити в них здібності до відтворення текстового матеріалу. Найпростішим методом переказування відомостей було складання звіту через одного стрільця – відповідача, або кілька таких відповідачів. Тематично звіти охоплювали політичні новини з Польщі та з-за закордону, організаційні повідомлення, освітні, господарські, земельні та промислові справи, військова тематика, технічний напрям, спортивна інформація, різноманітні новини, хронічки подій та гумор. Окрім повідомлень з преси, в кожному звіті обов’язково мусили знаходитись відповідно відібрані місцеві повідомлення. Під час бесід і газетних звітів у клубі функціонувала скринька питань та відповідей [83, арк. 44].

Маємо згадки про проведення лекцій Союзом польських харцерів. Зокрема, командування цієї організації у Житині в 1927 р. зверталося до повітового старости Рівного з проханням про надання дозволу на проведення лекції на тему «Юліуш Словацький» у початковій школі у Житині 26 червня 1927 р. Частина прибутку йшло на Польську Матір Шкільну, інша частина на-бібліотеку школи, решта – на потреби організації [45, арк. 123].

Іншою формою культурно-просвітницького напрямку роботи Стрілецького союзу було читання книг. Така практика у роботі Стрілецьких клубів була запроваджена наприкінці 20-х рр. Її метою було, перш за все,

навчити людину добре читати та розуміти прочитане, показати вагу книги, як найважливішого джерела мудрості, привити пізнання життя через читання книг, її ваги, як найважливішого джерела інформації та скарбниці польської культури [185, s. 2].

Читали, за звичай, тижневики та місячники. Часто зупинялися на земельній тематиці, рубриці «Поради жінкам», осадницькі та католицькі листи. Щоденні випуски газет були рідкістю, найчастіше ними користувалися у клубах або купували їх при виїзді до сусідніх міст чи містечок. Майже вся література у будинках осадників зводилась до класики: трилогій Сінкевича, книг Пруса чи Крашевського, придатних тільки для дитячого читання. Інші тематичні книги можна було взяти у бібліотеці, що знаходились переважно у Народних будинках і клубах, або з бібліотек при найближчих школах. Читання книг, часто відбувалось в голос у родинному колі під час зимових вечорів, коли час йшов повільно. Читали при слабому світлі керосинової лампи. В період кризових років (1929-1933 рр.) видатки на книги та періодичні видання займало одне з останніх місць у бюджеті парамілітарних організацій [309, s. 107].

Кількість бібліотек і книг у Луцькому окрузі Стрілецького союзу станом на 1937 р. становило: при клубах – 311, постійних бібліотек – 49, непостійних – 35; кількість книг – 11038; кількість книг на один клуб – 35. Відповідно у підокрузі Тернопіль: 600, 92, 87, 10400, 17 (Див. додаток У).

Власна бібліотека Стрілецького союзу у Любомирці у 1937 р. мала 116 книг. Це були підручники КФВВП, Юнацька Школа, Стрілецький співник, Інструкція Орлят, тижневик «Стрілець» у кількості 70 шт. та афіша про спортивні змагання – 23 шт. [73, арк. 25].

Важливим засобом інформативного та пропагандистського характеру, а також формою дозвілля було кіно. Польські парамілітарні організації мали у своєму розпорядженні власні кінематографічні переносні студії. Так, головне управління Стрілецького союзу спільно з Вісловом Коссоваковим отримало дозвіл на показ кінематографічних фільмів на власній переносній

електростанції, яку надала Ліга протипожежної та протигазової атаки. Показ фільмів здійснювався переважно у малих містечках, а Стрілецький союз отримав пільги на прокат кінострічок, сплативши знижений податок з продажу квитків [43, арк. 107]. Цінова політика на сеанс різнилася в залежності від того, чи бажаючий входив до Стрілецького союзу, чи ні. Так, ціна одного місця на сеанс кіно станом на 1936 р. для представників Союзу була наступною: I ряд – 50 грошів, II – 40, III – 30. для всіх інших вона складала: I ряд – 1 злот, II – 70 грошів, III – 50 грошів [22, арк. 40 зв.].

Крім Стрілецького союзу, свій власний кінотеатр мала Ліга протипожежної та протигазової атаки, який знаходився у Корці. В період з 1934 по 1937 рр. тут було показано більше ста фільмів. Саме завдяки цьому кінотеатру, волинський глядач міг насолоджуватися такими фільмами, як «Париж у вогні», «Московська ніч», «Нові пригоди Тарзана» [53, арк. 42].

Серед колективів клубів для культурного життя Стрілецького союзу, велику роль, відводилося так званим, артистичним групам. До них варто віднести хори, оркестри, музичні та театральні колективи. Вокальний напрям роботи був одним з основних у діяльності Стрілецьких клубів. Велику популярність мали солдатські та народні пісні. Особливу групу становили патріотичні пісні, які підіймали настрій під час народних свят. Пісня завжди розпочинала та закінчувала заняття в клубах, була елементом радості та хорошої атмосфери закладу. Стрілецький союз дбав, аби на першому місці стояли пісні легіонерів, стрільців та народні [312, s. 93].

Союз дбав про те, аби спів був важливим чинником виховання, який поглиблював культурний рівень особистості та виховував серед стрільців риси патріота-солдата. Майже в кожному культурно-освітньому відділі та клубі був власний хоровий колектив.

Враховуючи велике значення пісні у житті комітету фізичного виховання та військової підготовки (КФВВП) та Стрілецького союзу, у 1937 р. Союз організував співочий конкурс. Усі відділи КФВВП та Стрілецького союзу мали представити на конкурс наступні пісні: «Єще

Польська «, «Перша Бригада», «Народ Спільно Зі Стрільцями», «Сітрілецька Молитва». Ці пісні виконувались на один голос. Крім цього, необхідно було виконати три народні та дві довільні пісні на два голоси та розказати вірш [22, арк. 31].

Союз осадників, влаштовуючи локальні зібрання молоді, іноді їх поєднував зі спортивними змаганнями. Так, з'їзд осадницької молоді у Рівному 16 – 17 травня 1931 р. складався з пісень, музики, огляду спортивних досягнень. На святі було багато присутніх з числа учнів Кременецького ліцею, осадницької молоді Рівного та передмістя. Під час святкування відбувалася посвята прапора Союзу осадників у Рівненському та Костопільському повітах. Проживали учасники у новоствореному закладі Інтернаті Союзу осадників у м. Рівне. Програма заходу включала в себе ранню літургію у Парафіяльному костелі Рівного з посвятою прапора Союзу осадників, парад учасників, сніданок для дітей, показ фільму «Вогняні серця» у рівненському кінотеатрі «Ампір», обід. По обіді відбулося відкриття культурно-освітньої частини програми, де були представлені вистави учасників святкувань та народного молодіжного фестивалю. Це дійство відбувалося у п'яти павільйонах Волинських торгів. Завершенням свята були спортивні змагання [46, арк. 30].

Іншою формою артистичних занять, поєднаних з наукою співу, були інсценізація, читання та хоральна декламація. Серед них, найбільшу популярність мали вистави, виключно з повісті і новел, які проходили у формі театрального дійства. Репертуар стрілецьких театральних вистав був дуже різноманітним: від веселої комедії власного авторства, до знаних класиків А. Міцкевича, Ю. Словацького, С. Висп'янського та інших [307, арк. 217].

Театральні вистави, які продукували польські парамілітарні організації, проводилися як польською, так і українською мовами. Так, 27 лютого 1938 р. у залі початкової школи села Дермань, Здолбунівського повіту Союзом польських харцерів було поставлено виставу «Пригоди мельника» на

польській мові. По закінченню вистави, дозвільну програму продовжили танці. Такі заходи дозволяли не лише провадити полонізацію серед місцевого населення, а й приносили навіть прибутки. Наприклад, за вечір вистави і танців Союз польських харцерів заробив 83 злотих і 83 грошей [105, арк. 33].

Окрім проведення польськомовних вистав, парамілітарні організації проводили театральні дійства і на українській мові. Так, Союз військових інвалідів у селі Яновка, гміни Гоща, провів виставу – комедію у 4 актах Івана Тобілевича «Сто тисяч”» українською мовою [44, арк. 109].

Союз осадників Луцького повіту у 1939 р. отримав дозвіл від Міністерства внутрішніх справ на проведення вистав по всій території Волинського воєводства. Цей театр під керівництвом артиста Романа Піотровського ставив різножанрові постановки – від драми та комедії, до фарсу. Завданням цього драматичного колективу була пропаганда польської культури в містечках та осадах, до яких не приїздив волинський театр, а також противага впливу російських театрів, що переважно діяли у невеликих населених пунктах [106, арк. 102].

Головним завданням вокальних або драматичних колективів Стрілецького союзу було прищеплення членам організації і населенню загалом культурних цінностей. Це робилося шляхом проведення різноманітних вистав, концертів, вечорниць, святкування державних, народних та стрілецьких свят. Про серйозний підхід до цього питання Стрілецького союзу свідчать статистичні дані вокальних, музичних та драматичних колективів організації в 1933 – 1938 рр., що наведені нижче в таблиці:

Чисельність вокальних, музичних та драматичних колективів Стрілецького Союзу в 1933 – 1938 рр.

колектив	**Роки**					
	1933	1934	1935	1936	1937	1938
оркестри	123	201	178	214	198	201
вокальні	544	1588	1585	1689	1810	1710

Інші музичні колективи	187	217	375	305	320	301
театральні	493	647	2786	2956	3040	2965
Разом	1344	2653	4924	5154	5368	5177

Джерело: Zakrzewska A. Związek Strzelecki 1919-1939. Wychowanie obywatelskie młodzieży / A. Zakrzewska. – Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2007. – 320 s.

Тобто, незважаючи на окремі показники в різні роки відбувався спад чисельності тих, чи інших вокально-музичних та драматичних колективів. Загальна тенденція свідчить про зростання творчих колективів в середовищі Стрілецького союзу в 30-х рр. Дані показники ще раз засвідчують, наскільки культурно-освітня складова була важливою у політиці стрілецької організації [286, арк. 152].

Клубні зібрання членів Стрілецького союзу також відгравали далеко не останню роль у культурній політиці організації. Вони дозволяли не лише зібратися на будь-яку дозвільну програму, а й відігравали об’єднуючий фактор серед стрільців, показували цілісність Союзу. Такі зібрання називалися стрілецькими або клубними вечорницями. Вони носили урочистий характер, охоплювали велику кількість стрілецьких родин, знайомих та навіть у сіх мешканців села чи містечка. Вечорниці не мали такої форми проведення, як декламація або читання віршів. Їхня програма носила різнорідний та урізноманітнений характер і складалася з бесід, які стосувались державного, місцевого чи стрілецького значення; показу існуючих у відділі клубних колективів, наприклад, хорового, театрального; гри та веселощів за участю всіх бажаючих [314, s. 114].

Нерідко вечорниці присвячувалися окремій тематиці. Наприклад, стрільці на вечорницях святкували Свято лісу, День матері, державні свята (3 травня, 11 листопада), річниці народних повстань та великих битв (наприклад, Грюнвальдську битву), смерті великих польських королів, військових, поетів, артистів, композиторів та науковців [54, арк. 2].

Іншою формою колективних зібрань у відділах були звичаї, що стосувались свята весни, обжинок та інших урочистостей, що мали регіональний характер. Часто відділи Стрілецького союзу проводили свої загальнонародні обжинки. Так, у центральних обжинках, що відбулися у 1933 р. у Спале, взяло участь близько 6 тис. стрільців зі всієї країни, що представляли Сілезьке, Станіславське, Тернопільське, частину Краківського та Поморського воєводств [119, арк. 32].

Важливим напрямом у організаційно-освітньому житті стрілецької громади були святкування річниць, а також народних та державних свят. Обов'язковими були свята: річниці народного повстання – 29 листопада, січневого повстання – 22 січня, Дня Конституції – 3 травня, свята заслуг Маршалка Ю. Пілсудського (день його народження) – 19 березня і польського вояка – 16 серпня, День незалежності – 11 листопада, а також Свято комітету фізичного виховання і військової підготовки. Проводились також святкування пов'язані з іменинами патрона (керівника) відділу, дня відкриття світлиці, посвята штандарту (прапора) [159, s. 9].

Найбільшого розмаху святкування Дня незалежності припало на 1928 році у зв'язку з відзначенням 10-ї річниці Польської держави. Роком раніше Союзи оборонців вітчизни, до якого також входили польські парамілітарні організації, об'єдналися у Федерацію польських союзів оборонців вітчизни. Вона включала в себе 37 союзів та об'єднань, найбільшими з яких були офіцери резерву, легіонери, осадники, інваліди, резервісти, повстанці, оборонці Львова, сибіряки та ін. У день святкування 10-ї річниці незалежності Федерація взяла на себе розробку програми урочистих святкувань у столиці Польщі. Представники союзів і об'єднань, які входили до її числа, повинні були прибути до Варшави з прапорами і транспарантами та взяти участь у параді. Про масштабність цього заходу можна судити хоча б з того, що кожен союз, який був представлений у Федерації, складався із ста делегатів. З найбільших міст Польщі, у тому числі і Рівного, від'їжджав

спеціальний потяг з делегатами до Варшави. Проїзд потягом в обидва боки, проживання та харчування було безкоштовним [232, с. 219].

Програма святкування 10-ї річниці незалежності Польщі складалася зі збору на стадіоні, виступів (президента Польщі, Голови Ради Міністрів та єпископа), параду армійських підрозділів та підрозділів Федерації, екскурсія головною вулицею міста, покладання вінків на могилу Невідомого Солдата, промови керівника Федерації Р. Горецького, нагородження медалями за участь у польській війні, загальний обід та відвідини театру або кінотеатру [120, арк. 20-22].

Що ж до святкування 10-ої річниці Дня незалежності у Волинському воєводстві, то воно носило масовий характер. Майже всі заходи були підтримані місцевими організаційними комітетами, які взяли активну участь в урочистостях. Активну участь у святкуванні взяли українці. Так, наприклад, у промові директора української приватної гімназії в Луцьку п. Шкляра, яка була проголошена на святковому засіданні в Луцькому театрі, наголошувалось про дружбу польського та українського народів. Крім нього, виступали й інші українські діячі, які відмічали систематичне та еволюційне злиття українотворчих постулатів у дусі поєднання з політико-державною ідеологією Другої Речі Посполитої. Можна відмітити і те, що українці взяли активну участь у святкуванні майже у всіх містах та містечках Волинського воєводства. У Здолбунівському, Рівненському, Кременецькому повітах перебіг свята носив «щирий та сердечний характер». Однак, в окремих місцевостях українці бойкотували святкування річниці незалежності Польщі. Так, наприклад, у Горохівському повіті це свято в українського населення «ентузіазму не викликало» [81, арк. 52].

Крім українців, брали євреї, які були дуже активними та солідарними з польським народом, у всіх організованих урочистостях, не тільки локальних, але і в загальних. А в окремих випадках були організаторами святкувань. Як приклад, варто відмітити участь в урочистих заходах представників єврейських лівих сил у Рівненському повіті та в місті Рівному. Волинське

духовенство також взяло активну участь у святкуванні. Зокрема, в неділю було відправлено урочисте богослужіння у церквах та костелах воєводства.

Представники ряду польських, українських та єврейських політичних, суспільних та освітніх організацій надіслали на ім'я президента Польщі та воєводи привітання. Увечері 11-го листопада у залі для прийому гостей у воєводи відбувся раут, на який прибули запрошені представники усіх організацій Волині. Раут вели представники українських організацій [81, арк. 54]. Проте через 10 р. святкування відбувалося скромніше. Зокрема, святкові заходи не передбачали масового з'їзду колишніх військових до Варшави.

Кожна організація у 1938 р. відзначала День незалежності окремо та мала свої програми святкування. Так, наприклад, осадники, як колишні військові, взяли активну участь в організації локальних святкувань та співпрацювали в цьому сенсі з місцевим населенням. Свято Дня незалежності в поселеннях, де проживали осадники, і в яких знаходились костели, розпочалось з урочистого молебна, на якому були присутні представники Союзу осадників з родинами та шкільна молодь. По закінченню молебна відбулася урочиста хода з членами інших організацій. Урочистості проходили у визначеному місці або святковому засіданні, на якому осадники виступили з промовами, в яких висвітлювалось значення Дня незалежності, акцентувалась увага на участі осадників у всіх державних святкуваннях, роботі над культурним та господарським розвитком «східних кресів» (утворення нових господарств на спустошених землях, різноманітних кооперативів, шкіл, бібліотек, закладів освіти) [350, s. 62].

Окрім Федерації та Союзів, які організовували святкування Дня незалежності Польщі, активну участь у підготовці до свята взяли громадські та суспільні організації, такі як, Комітет Пропаганди «Подвиг» Польщі. Дана організація на час святкування Дня незалежності в 1934 р. провела всезагальний з'їзд у Варшаві [6, арк. 35].

Другим по значенні святом другої Речі Посполитої було День Конституції (6 серпня). У цей день, наприклад, Союзом резервістів в 1935 р.

було організовано своєрідний невеликий локальний парад в м. Костополі. Цей запланований захід розпочався із молитви на плацу Кресових Стрільців і пройшов вулицями Костельна, Коперника, 11-го листопада, Совінського та Пілсудського. Прикметно, що Союз резервістів доповнили й представники інших польських парамілітарних об'єднань, таких як, відділи Стрілецького союзу Янова Долина, підрозділи Костопіль, Гіполітовка, Відділ Кракусів з осади Пілсудчина, жіночий відділ Стрілецького союзу, Союз резервістів, лісників, а також пожежна охорона з Костополя та Янової Долини і військовослужбовці. Програму заходу завершили спортивні змагання [45, арк. 47].

Важливим для поляків за значенням було свято дня народження маршалка Юзефа Пілсудського, яке припадало на 19 березня. Так, одне із цього свята, яке відбувалось у місті Корці 19 березня 1933 р. розпочиналось ще днем раніше з вивішування польських прапорів на всіх вулицях. О сьомій годині вечора відбувався урочистий марш з транспарантами та ліхтариками до пам'ятника Маршалкові [49, арк. 10].

16 травня 1935 р. помер Юзеф Пілсудський. Вся Польща, в тому числі польські парамілітарні організації, відреагували на цю подію жалобними заходами. Так, наприклад, Союз резервістів звертався до своїх членів та їх родин з наступними словами: «Маршалка Юзефа Пілсудського не стало. Не стало Великого Оборонця вольності – не стало Вождя. Не зазнало спочинку Його Велике Серце – не було іншої думки Його, крім Польщі. Серед могил Королівських на Вавелі спочине тіло Його, лише дух Вождя має бути серед нас». У зв'язку з цим головний комендант Союзу Резервістів видав наказ про траур серед всіх членів Організації.

Кожного року з усієї Польщі, з-за кордону, та інших міст та містечок Речі Посполитої свідомі поляки намагалися поїхати до могили маршалка. Так, у 1935 р. Воєводська Рада Союзу осадників в Луцьку організувало екскурсію осадників та їх родин до Кракова, де знаходиться могила Юзефа Пілсудського [47, арк. 74].

Крім державних свят, польськими парамілітарними організаціями у Волинському воєводстві проводилися сільськогосподарські свята. Одним з таких свят були дожинки (свято врожаю), яке набуло популярності серед осадників. Як приклад, можна навести святкування дожинок Центральним Союзом осадників у м. Спале 20 серпня 1929 р. [119, арк. 34-35].

Стрілецьким союзом відзначалося Свято прапора. Так, 19 червня 1927 році відбулося урочиста посвята прапора Стрілецького союзу в Олександрії. Сюди на урочистості прибули відділ Союзу з Корця, Тучина, Рівного, Любомирки та Костополя. Вони марширували з карабінами, що були не придатними до стрільби. Під час свята пройшли спортивні змагання [44, арк. 1356].

Найчастіше урочисті засідання чи вистави, на які приходили осадники, були організовані у школах, в яких навчались їх діти. Майже завжди урочистості проходили у патріотичному руслі, пов’язані з 11 листопада чи 3 травня. Після смерті Юзефа Пілсудського, згідно з ухвалою Верховної Ради Союзу осадників, кожна осада щорічно 12 травня у вечірню пору організовувала зібрання родин осадників для вшанування померлого Маршалка. Осадники брали участь у похороні серця Маршалка на цвинтарі Росса у м. Вільне та возили землю з військових осад на могилу в Совінцю у м. Кракові [69, арк. 73].

Осадники часто брали активну участь у святкуваннях, організованих з нагоди народних свят, у сусідніх містечках чи у повітових містах. Виступали, зазвичай, на конях, як група «Крокусів» (кінна військова підготовка, організована у 1928-1929 рр., яка була схожою до імпровізованої селянської кавалерії з 1813 р. та листопадового повстання; найбільшої популярності набуло серед селян та мало військово-спортивний характер), до якої належали осадники. У святкуваннях брали участь не тільки родини Союзу осадників, але і запрошені гості. Програма заходів передбачала виступи офіційних осіб, святковий прийом, організований через дружин осадників, та дозвілля (співи та танці). Влітку неодноразово такі святкування проходили

під відкритим небом. Інколи дозвільну програму свята доповнювали театральні виступи драматичних колективів та показ фільмів у пересувних кінотеатрах [349, s. 319].

Ще однією формою зібрання були маніфестації. Так, 1932 р. у Рівному командування Федерації польських союзів оборонців вітчизни звернулось з проханням до повітового старости міста про надання дозволу на проведення 26 червня 1932 р. маніфестації. Метою її була: протидія агресії Німеччини, що вдалася до блокування Польщі доступу до моря [48, арк. 73].

Важливу увагу при організації народних, державних та організаційних святкувань приділялось виховним цілям. Виховний елемент був обов'язковою складовою кожної урочистості. Молодому поколінню прививалося пізнання історії свого народу, на прикладі вивчення біографії видатних людей прищеплювалися високі моральні і духовні ціннісні орієнтири, зверталася увага на піднесення стрілецької культури [252, s. 118].

Великою популярністю поряд з артистизмом у стрілецьких клубах набули колективні ігри. Якщо вони були добре організовані, то вносили до життя клубу велику радість. Через сміх, азарт від гри, учасники забували свої повсякденні турботи, натомість налагоджували нові контакти з членами клубу. Як і під час святкування, Стрілецький союз ставив перед собою завдання: внести виховний елемент у проведення ігор та веселощів. Організація слідкувала за тим, щоб проведення веселощів не обмежувалося лише безпричинним гулянням. Форма та проведення веселощів були не однаковими для різних місцевостей. Одні проходили в закритих приміщеннях, в зимовий чи осінній вечір, а інші – влітку на лісовій галявині або на стадіоні [329, s. 41].

Крім вже звиклих веселощів, проводились у відділах сусідські вечорниці. Звичним на стрілецьких вечорах були танці. Крім танців, до програми веселощів входили ігри, хороводи, колективні ігри, декламація творів, оповідання з життя легіонерів, стрілецькі сольні та колективні співи (наприклад, виступ хорового колективу). Активно підтримувалось

проведення таких святкувань на свіжому повітрі: стадіоні, лісі, парку чи на огороді [327, s. 10].

Для активізації колективного життя у клубах, а також для пропаганди інтелектуальних ігор, у 1930 р. при головному командуванні Стрілецького союзу було утворено шахове коло стрілецької організації з центром у столиці. Шахове коло представляли секції у всіх відділах Стрілецького союзу. Головним завданням його було організація турнірів, вечорів гри у шахи, купівля шахів та підручників з цього виду спорту, пропагування цього виду [351, s. 320].

Про масштаби культурно-виховної та освітньої діяльності можна судити на прикладі Стрілецького союзу в Любомирці за період 1936 – 1937 років. За цей час стрільці цього регіону провели велику кількість дозвільних програм (стрілецькі вечорниці у Любомирську, зібрання в Олександрії, проведено аматорську виставу під назвою «Татусь дозволив», показ землеробських колективів у співах тощо). Спортивну складову доповнювали стрільба зі стрілецької зброї та спортивні змагання. Освітній та виховний напрямки роботи втілювалися у святкуванні – читання віршів, слухання радіоприймача, відмічання початку року, підготовка молоді КФВВП в Олександрії. Звичайно ж, будучи парамілітарною організацією, Стрілецький союз не міг обійтися військовим парадом навіть на периферії у Любомирці. В цих заходах, крім представників стрілецької організації, взяли участь також члени Союзу резервістів [52, арк. 40].

Осадники хоча і становили різнорідну групу суспільства за своїми політичними поглядами, але в той же час мали узгоджену державницьку позицію, а також господарську та культурно-освітню мету на Волинській землі. Про тісний зв’язок до військових традицій свідчать назви, утворених ними осад: Шволезарів, Улановка, Рокітнянка чи Пілсудчанка, Пілсуди, Васовіче, Галлерівка (знаходились на Шубківському полігоні, поблизу Рівного), як данина традицій їхніх військових одиниць та командирів [348, s. 248].

Часто осади, які були утворені із солдат того самого військового підрозділу, підтримували близькі стосунки зі своїми рідними полками, взявши участь у полкових святах та прийом на своїх осадах чинних солдат свого полку. Наприклад, Волинська осада Шволезарів та Рокитнянка були у постійному контакті з Другим полком шволезарів Рокитнянських; осада Язловецька – з 14 полком уланів Язловецьких, а осада Креховецька – з 1 полком Креховецьких уланів. На Волині, в осаді Мачковці гостював колишній полковник Станіслав Мачек, а генерал Юзеф Галлер у 1936 р. відвідав своїх солдат в осаді Галлерово. У 1921 р. Ю. Пілсудський відвідав легіоністів у Рокитно у Гродненському повіті, а трьома роками пізніше знову приїхав туди, аби побачити, як господарюють його солдати. У червні 1929 р. президент Ігнатій Мосціцький під час свого кількаденного візиту на Волинь відвідав осадників у Кременецькому та Рівненському повітах [350, s. 45].

Релігійне життя осадників було ослаблене відсутністю на осадах культових споруд костелу чи каплиці. Найважчим було діставатись на відправи до сусідніх містечок, які знаходились на відстані десяти і більше кілометрів. До 1939 р. на Волині осадники побудували 12 костелів та каплиць. Чи не найбільшим святом духовного значення для військового осадництва на Волині був перевіз 29 травня 1939 р. до костелу згідно свята Карловщини, спільного для п’яти осад (Креховецької, Байоновкі, Галлерово, Язловець та Залісся) копії образу Божої Матері Ченстахової, подарованої через О.О. Паулінов з Ченстахова. Образ був прикрашений срібним сукном та оздоблений 92 полковими знаменами Польського Війська, що знаходились на Волині, з поміщеними у короні Божої Матері відзнака ордену «Virtuti Militari», Хреста за Відвагу та Хреста за Незалежність [370, s. 361].

Велике значення осадники надавали охороні здоров’я. Союз осадників робив усе можливе, щоб їхні родини мали доступ до центрів медичного обслуговування у військових шпиталях. У період з 1930 – 1931 рр. завдяки старанням Союзу були побудовані дві лікарні: у Ружині, що у Ковельському повіті, а інша – у Білиці Лідзького повіту [191, с. 14]. У 1936 р. був утворений

осадницький центр здоров'я і амбулаторія для жінок та дітей, що знаходились у Карловщині. Від початку 1933 р., дякуючи зусиллям Союзу осадників та прихильному до осадництва генерала Ф. Словой-Складковському, який при польському уряді займав посаду другого віце-міністра військових справ, родини осадників могли користуватись лікувальними закладами, при цьому оплативши лише за проживання, та отримували ліки з аптек військових закладів за півціни [371, s. 69].

І все ж осадники не діяли так широко, як того очікувала держава. Кореспондент Ян Войновський оцінював суспільну вартість військових осадників на Волині в негативному світлі. Він виділив три типи осадників: крикун, кар'єрист та домінуючий тип – господар на землі. Останній тип був пов'язаний з новою територією. Войновський у незвичний спосіб представив якості тих груп емігрантів. «Ці осадники відрізнялись серед інших тим, що багато не говорили, не нарікали на свою долю, були замкнені в собі, стало працювали на своїй землі, були схожими за своїм типом до Слимака з повісті Пруса. Робота на землі, поринання по вуха у господарювання породжувала певного роду приспання усяких культурних потреб. Ці люди були схожими на «злих» осадників. Вони, залякані слимаки зі своїми сільськими поглядами, тримались успішно в період економічної кризи та горя, «розгром благополуччя» – процвітання та інші катастрофічні дешеві халтури. Вони не мріяли про «хоробрих героїв», про Польщу «від моря до моря» та «маршу за Дніпро». Враховуючи роботу на землі, досить примітивний побут та ізоляцію у стосунках до життя військової осади, вимальовувався тип осадника – селянина, дещо подібного до тубільців. Однак не можна сказати, що осадник повністю русифікувався, він тільки радше пристосовувавсь до умов та вимог життя» [285, s. 388].

Польські осадники на Волині брали активну участь в адміністративному житті краю, створенні перших кооперативів та вели суспільну роботу на своїх землях. Головні центри волинських осадників знаходились у Луцьку та Рівному. У центрі Волинського воєводства

осадники були при Земському Уряді та один – в представництві міністерства військових справ. Натомість у Рівному знаходився Повітовий надавчий Комітет, один з трьох заступників якого займав осадник [377, s. 225].

Про активність осадників у суспільній роботі вказують наступні статистичні дані: 6730 членів землеробських організацій, 7623 задіяних у кредитних спілках, 1678 – у земельно-торгівельній спілці, 2063 – у роботі різних культурно-освітніх організацій, 218 осіб обраних до місцевих органів влади, воєводських та повітових та 271 працюючих в адміністрації ґмін [211, с. 98]. На культурно-освітній ниві осадники теж мали непогані досягнення. Завдяки їх старанням було утворено 42 народних будинки, 140 бібліотек, 136 кіл Військової молоді, 85 пожежних відділів та 266 стрілецьких організацій спільно з КФВВП [50, арк. 113].

Осадники брали активну участь в управлінні краєм. На 2059 депутатів ґмінних припадало 163 осадників, що становило 8%, а серед членів уряду осадники займали 89 місць з 509, що становило 17%. На загальну кількість у самоуправлінні (муніципалітету) 2568 осіб, осадники займали 252 крісел [237, с. 169].

У 1933 р. у місцевих органах влади було задіяно 739 осадників, з яких 58 були війтами, а 11 – бургомістрами. Після закінчення виборів у 1934 р. осадники посіли 561 місць депутатів ґмінних, 115 війтів, 26 підвійтів, 62 засідателів, 93 члени повітових рад, 34 членів повітових відділів. Перед початком Другої світової війни майже кожний восьмий осадник працював у різних територіальних громадах [202, с. 144].

Отже, підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що в освітньо-культурній роботі великою проблемою була неграмотність, невміння читати та писати родин осадників та місцевого населення. Територія «східних кресів» ще за царського режиму була такою занедбаною у культурному плані, що не було сучасних поштових станцій, тільки у містах знаходились пошти, а село взагалі не виписувало газет, за винятком повісток, як, наприклад, повістка у суд, лист з Америки і т.д. Та й отримували листи із

запізненням, через довгу дорогу, що проходила через місцеві гміни та солтисів.

Великою проблемою для налагодження культурно-освітнього життя осадників було те, що вони були ворожо прийняті місцевим населенням, вважаючи їх, як загарбників їхніх земель. З тієї причини осадництво було критиковано через різні місцеві угрупування, а також частину польських політичних партій, які називали «осадництво, як поганий хід», а також «недозрілий експеримент». Державі необхідно було обирати між місцевим населенням та осадниками. Осадники були в тяжкому економічному становищі, не враховуючи їх роботу на землі, вони всі кошти інвестували у розвиток своїх господарств, відвівши культурно-освітньому розвитку та само управлінській функцій другорядну роль.

Висновки до розділу 4

Отже, військова колонізація не принесла очікуваних результатів для її творців. Найінтенсивніше вона проводилась у 1921 – 1923 рр. На впровадження та здійснення програми, щодо осадників стояли господарські та економічні труднощі держави, а також фактичний стан партизанської війни на східних землях. Осадницька колонізація спровокувала подальше загострення міжетнічних стосунків та призвела до того, що українці, не маючи змоги отримати землю, почали емігрувати з Волинського воєводства. Українці та білоруси трактували осадників, як ненависних конкурентів на землі. Бували випадки, коли невміле ведення господарства та марнотратство осадницьких господарств набувало широкого обурення серед місцевого населення.

У культурно-освітньому напрямі Волинське воєводство було відсталим від центральних воєводств Польщі. Тут відчувалися гострі проблеми, пов’язані з відсутністю шкіл, невмінням читати та писати осадників та

місцевого населення, відсутністю фінансування шкільної системи. У Волинському воєводстві не було сучасних поштових станцій. Тільки у містах знаходились пошти, а село взагалі не виписувало газет, за винятком повісток, (як наприклад, повістка у суд). Отримували листи із запізненням, через довгу дорогу. Великою проблемою для налагодження культурно-освітнього життя осадників, було вороже сприйняті їх місцевим населенням, вважаючи їх, як загарбників земель.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених у дисертаційному дослідженні мети та завдань, на основі аналізу архівних документів та наукової літератури, було зроблено наступні висновки.

Основними завданнями, які стояли перед польськими парамілітарними організаціями з боку польської держави – це було : 1) заохотити призовників до служби у польській армії; 2) сформувати єдину систему національної економіки, до складу якої входили території, які до недавнього часу перебували у складі: Російської імперії, Німеччини та Австро-Угорщини; 3) контролю за новоствореним кордоном з Радянською Україною; використовувати військовий потенціал осадників у випадку збройної агресії; 4) розв’язати проблему малоземелля та безземелля у центральних воєводствах держави; 5) збір інформації агентурного характеру, підтримка влади під час призову до збройних сил; 6) організація варти на стратегічно важливих об’єктах; 7) також виконання поліцейських функції.

В 1921-1939 рр. у Волинському воєводстві діяло одинадцять польських парамілітарних організацій, однак лише вісім організацій відігравали помітну роль у житті краю: Союз осадників, Союз військових інвалідів Польщі, Стрілецький союз, Союз легіонерів польських військових інвалідів, Союз резервістів, Союз офіцерів резерву, Союз підофіцерів резерву та Союз польських харцерів.

Організаційна структура польських парамілітарних організацій передбачала наявність органів управління вищих та місцевих органів влади. Кожен Союз створював органи управління організацією: вільний з’їзд делегатів (один делегат на 50 членів), головне управління, верховна рада, ревізійна комісія. На нижчих щаблях воєводські та повітові відділи, а також мирові суди. В переважній більшості ці органи були однаковими як за назвами, так і за правовим статусом для всіх Союзів.

Вільний з’їзд міг бути звичайним та надзвичайним. Звичайний вільний з’їзд складався з делегатів, обраних через всі кола та відділи в пропорції 1:50,

та скликався в лютому місяці кожного року. Надзвичайний вільний з'їзд скликало головне управління в разі важливої та необхідної потреби згідно ухвали верховної ради, а також за письмовою згодою 1/5 чисельності від загальної кількості усіх делегатів. До компетенції вільного з'їзду належало вибір керівництва Союзу, затвердження бюджету, ухвалення змін до статуту, ліквідація Союзу, регулювання всіх справ, які не належали до компетенції нижчих органів організації.

Верховна рада була наглядовим органом, що мала функції посередника між головним управлінням та вільним з'їздом делегатів. Вона збиралась 2-3 рази на рік в залежності від потреби. Цей орган міг вводити до складу управління нових кандидатів, вносити зміни в ухвалений бюджет.

До компетенції головного управління належало управління Союзом та його майном, а також представлення Союзу у зовнішньому світі. В склад управління входило 10 осіб, з яких складався президіум управління (керівник, два віце-керівника та секретар).

Вивчення фінансово-економічного стану поляків засвідчило, що ця частина населення знаходилась в привілейованому стані по відношенні до українців. Крім безкоштовних земельних наділів вони мали право на отримання фінансової допомоги, лісу для побудови житла і господарських будівель, користуватись пільговими короткотерміновими та довготерміновими кредитами. Користуючись значною підтримкою урядових кіл Польщі, військові колоністи, які отримували земельні наділи у Волинському воєводстві, були в змозі рентабельно вести свої господарства.

Діяльність польських парамілітарних організацій фінансувалася за рахунок членських внесків, кредитів від урядових та суспільних інституцій, пожертв, подарунків, доходів з підприємств, цінних паперів, рухомого та нерухомого майна, прибутків з лекцій, виступів, спектаклів, театральних концертів та вистав, а також надходжень з Гарантійного Банку Легіону Інвалідів Польських Військ. Ревізійна комісія, здійснювала нагляд над тим, як витрачаються кошти організації.

До основних напрямів роботи польських парамілітарних організацій на Волині можна віднести: військово-фізичну, господарську, освітню та культурно-виховну діяльність. Однією із ключових була військово-фізична підготовка молодого покоління. Основним завданням польських парамілітаних організацій було фізичне виховання молоді, базоване на військовій підготовці. Відповідно до положень статутів передбачалася фізична та військова підготовка членів Союзу, згідно з регламентами та приписами, які були обов'язковими в армії; заняття та поширення спорту, гімнастики, задля фізичного виховання; проведення та підтримка змагань, спортивних, гімнастичних чи легкоатлетичних турнірів; створення та підтримка закладів, які пропагують гімнастику та спорт; допомога в організації військово-спортивних, цивільних та молодіжно-шкільних турнірів.

У господарській діяльності можна виділити ІІ етапи розвитку. Перші роки колонізації Волинського воєводства, супроводжувалися труднощами у веденні господарства. Земля, що надавалась осадникові, була вироблена або запущена. На ній не було будинків для проживання необхідного реманенту для ведення господарства. Державна допомога була мізерною в порівнянні з тим, скільки потрібно було колоністу на облаштування, а та яка надавалась, приходила з запізненням. Як наслідок, осадник аби допомогти собі та своїй родині, змушений був шукати іншого заробітку.

З другої половини 20-х рр. ХХ ст. господарство осадників почало розвиватися швидшими темпами. Така ситуація з одного боку пояснювалася загальним розвитком господарства, а з іншого стабільним позитивним відношенням держави та її органів влади усіх рівнів до осадників.

Торгівельний напрям джерел надходження польських військових організацій були магазини та різноманітні гуртові з продажу алкогольних напоїв, тютюнових виробів та солі. Даним видом діяльності активно займалися: Союз військових інвалідів Польщі, Союз польських легіоністів, Союз осадників та Союз підофіцерів резерву. Такі, магазини та гуртовні

знаходились у Могилянах, Рівному та у Рівненському повіті, Дубно, Обарові Рівненської ґміни, Здовбиці Здолбунівського повіту та в Кременцькому повіті.

Щедрі фінансові субсидії, матеріальна і моральна підтримка окружних земельних управлінь, повітових комітетів не зробили осадницькі господарства зразковими, осадники всупереч передбачень не стали представниками «вищої землеробської культури», на що сподівалися урядові кола Польщі. Поряд з матеріальною підтримкою польських ветеранів, одним з приорітетних завдань польських парамілітарних організацій на Волині, була культурно-освітня та суспільна діяльність.

Неграмотність та нестача освітніх закладів були основною проблемою для родин військових організацій, й осадників зокрема. Щоб якось вирішити проблему головне управління СО у 1922-1936 рр. асигнувало на освітню діяльність близько 200 тис. злотих, побудувавши понад 50 шкіл та народних будинків. З ініціативи організації були організовані курси перепідготовки для дорослих осіб у сільськогосподарських та кооперативних питаннях, які закінчило близько тисячі осіб. В той же період близько 500 юнаків та дівчат були слухачами кількамісячних сільськогосподарських курсів та підготовки до суспільної роботи, яка, переважно, здійснювалася у Народних Будинках.

Великим досягненням осадників була культурна та суспільна робота, яка мала за мету виховання освіченої людини. Вона втілювалася через створення бібліотек, читалень, клубів, організація лекцій та зібрань, проведення різноманітних екскурсій, з’їздів, конференцій, виступів, театральних вистав і п’єс, кінематографічних показів, концертів. Неабияку роль при цьому відігравала наявність власного друкованого часопису, публікація різноманітних інформаційних матеріалів, які стосувалися союзних та суспільних справ. Польські парамілітарні організації були засновниками початкових та спеціалізованих шкіл та гімназій.

Польські парамілітарні організації робили все для того, аби кожний відділ, округ, область мали власний культурний центр, клуб, бібліотеку з

читальнею, а також по можливості аматорську сцену, оркестр та хор. Саме таким чином вони намагалися населення до культурно-ціннісних орієнтирів. Важливим чинником, який координував би культурно-просвітницьку роботу, був власний культурний центр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Неопубліковані

1. Державний архів Волинської області

Ф. 24 Управління Волинського підокругу «Союзу Резервістів». 1926-1939 рр.

оп. 1

1. Спр. 6. Накази, розпорядження та інструкції Головного управління «Союзу», 1933 – 1934, 174 арк.
2. Спр. 20. Накази та інструкції управління підокругу, щорічні та квартальні звіти про діяльність та кількісний склад гуртків, протоколи перевірок, 1934 – 1937, 213 арк.
3. Спр. 42. Циркуляри та розпорядження головного управління «Союзу», 1934 – 1935, 293 арк.
4. Спр. 71. Інструкція про роботу секції «жокеїв» «Союзу», 1934 – 1935, 32 арк.
5. Спр. 86. Переписка з повітовим управлінням «Союзу Стрільців» про організацію спортивної роботи, 1935 – 1936, 95 арк.
6. Спр. 169. Циркуляри Головного управління «Союзу резервістів», 1937 - 1938, 43 арк.

Ф. 126 Луцький міський комітет фізичного виховання і військової підготовки м. Луцьк, Волинського воєводства

оп. 1

7. Спр. 1. Бюджети та звіти міського комітету фізкультури та військового навчання польської молоді, 96 арк.

Ф. 129 Управління Волинського підокругу «Союзу Стрільців» м. Луцьк

оп. 1

8. Спр. 2. Інструкції щодо проведення походу «На польську гору», списки членів «Союзу Стрільців», 1925 – 1934, 133 арк.
9. Спр. 36. Інструкції про роботу спортивних клубів за 1935 р., 1935, 43 арк.

10. Спр. 37. Статут мотоциклетних клубів, 1935, 10 арк.
11. Спр. 57. Переписка з Головним управлінням «Союзу Стрільців» у Варшаві про проведення моторизованого кросу, 1938 – 1939, 43 арк.

Ф. 211 Волинський окружний відділ Федерації Польських Союзів Визволення Вітчизни

оп. 1

12. Спр. 3. Розпорядження та інструкції окружного управління, квартальний рапорт про роботу федерації, програма змагань зі стрільби та інші документи, 1930 – 1931, 123 арк.

Ф. 212 Луцький кружок Союзу Офіцерів Резерву м. Луцьк

оп. 1

13. Спр. 1. Переписка з Головним управлінням «Союзу» та з іншими організаціями про загальну кількість членів «Союзу», протоколи зібрань та засідань, списки членів «Союзу», 1926 – 1928, 171 арк.
14. Спр. 11. Накази Головного та окружних управлінь, протоколи зібрань, звіти по стрільбі, списки членів гуртка та інші документи, 1933 – 1935, 198 арк.

Ф. 333 Камінь-Каширське повітове командування Союзу Резервістів

оп. 1

15. Спр. 1. Накази повітового командування Союзу Резервістів; план роботи та списки членів, 1936, 7 арк.

Ф. 427 Повітове управління Союзу Стрільців м. Луцьк, Волинського воєводства

оп. 1

16. Спр. 25. Переписка з управлінням підокругу та відділами в повіті про організацію та проведення військово-спортивної роботи, про членів Союзу, списки членів Союзу Стрільців, 1932, 215 арк.
17. Спр. 26. Переписка з відділами Союзу в повіті про організацію зібрань, пропаганді ідей Союзу, про членів Союзу, 1932, 133 арк.

18. Спр. 49. Списки кінофільмів та книг, виданих для відділів Союзу в повіті, 1933, 17 арк.
19. Спр. 53. Розпорядження та переписка з управлінням підокругу про організацію роботи, створення курсів для комендантів Союзу Стрільців та про бюджет, 1934, 282 арк.

Ф. 443 Управління Союзу Офіцерів Резерву м. Луцьк 1927-1939

оп. 1

20. Спр. 4. Накази та розпорядження Головного та окружного управлінь, переписка з окружним управлінням з фінансових питань, протоколи зібрань, 1931 – 1933, 175 арк.

2. Державний архів Рівненської області

Ф. 11 Костопільське повітове управління військово-фізичної підготовки

оп. 1

21. Спр. 1. Накази військового міністерства та Костопільського повітового управління військово-фізичної підготовки про організацію будівництва стадіонів та тирів, 1929 – 1935, 31 арк.
22. Спр. 2. Накази повітового управління військово-фізичної підготовки, 1930 – 1939, 138 арк.
23. Спр. 4. Програма проведення навчальних занять з стрільби, 1931 – 1939, 71 арк.
24. Спр. 13. Укази Міністерства внутрішніх справ та повітового управління фізичної підготовки з питань військово-фізичної підготовки юнаків, 1934, 107 арк.
25. Спр. 14. Накази військового міністерства про навчання членів союзу та інше, 1934 – 1937, 121 арк.

26. Спр. 16. Програма навчання членів союзу та положення про нагородження за кращі показники в трьохкілометровому марші, 1934, 6 арк.
27. Спр. 20. Накази військового міністерства, міністерства внутрішніх справ та повітового управління військово-фізичної підготовки з організаційних та адміністративних питань, 1935 – 1937, 263 арк.
28. Спр. 21. Розклад занять з інструкторами офіцерського складу в Людвиполі, 1934 – 1935, 85 арк.
29. Спр. 22. Накази головного управління «Союзу резервістів», 1935, 60 арк.
30. Спр. 24. Накази Костопільського повітового управління військово-фізичної підготовки про набір у підофіцерську школу, та списки кандидатів в підофіцерську школу, 1935, 37 арк.
31. Спр. 27. Звіт Костопільського повітового управління військово-фізичної підготовки про проведення лижних рейдів вздовж східних кордонів Костопільського повіту, план занять та курсів з лижного спорту та інше, 1935, 15 арк.
32. Спр. 28. Статистичні звіти про діяльність союзів молоді Костопільського повіту, 1935, 23 арк.
33. Спр. 29. Програми навчання членів союзу стрільців Костопільськоо повіту, 1935, 36 арк.
34. Спр. 30. Список членів союзу на території Костопільського повіту, переписка з організаціями про направлення членів союзу на змагання та інше, 1935 – 1939, 35 арк.
35. Спр. 32. Переписка з районним управлінням військово-фізичної підготовки про навчання інструкторів, та про особовий склад та інші питання, 1935 – 1938, 40 арк.
36. Спр. 33. Переписка з районним управлінням військово-фізичної підготовки «Полісся» та корпусом прикордонної охорони про господарські питання, 1935, 101 арк.

37. Спр. 35. Накази Міністерства внутрішніх справ про проведення роковин з дня утворення організації корпусу прикордонної служби та мережі боротьби з дезертирством та інше, 1936, 58 арк.
38. Спр. 37. Накази Волинського управління союзу польських скаутів, 1931 – 1936, 144 арк.
39. Спр. 38. Накази районного управління військово-фізичної підготовки «Полісся» з організаційних питань, 1936 – 1938, 254 арк.
40. Спр. 44. Накази Міністерства внутрішніх справ та повітового управління військово-фізичної підготовки про проходження лікарської комісії членами союзу, 1937 – 1938, 25 арк.
41. Спр. 50. Накази корпусу прикордонної охорони «Полісся» про проведення спортивних змагань, 1939, 10 арк.

Ф. 30 Рівненське повітове староство

оп. 12

42. Спр. 5721. Надання дозволу магістратом м. Рівне Союзу Осадникам на створення зерносховища в місті, 1933 – 1934, 7 арк.

оп. 18

43. Спр. 1352. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости, 1927, 146 арк.
44. Спр. 1356. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости, 1927, 112 арк.
45. Спр. 1359. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення зібрань, любительських концертів, відкриття типографій та інше, 1927, 135 арк.
46. Спр. 1728. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости,1929 – 1937, 223 арк.

47. Спр. 1893. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости, 1930, 86 арк.
48. Спр. 2205. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости, 1932, 300 арк.
49. Спр. 2208. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та інших заходів, 1932 – 1933, 209 арк.
50. Спр. 2335. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення зібрань, вечорів та переписка з Волинським Воєводським управлінням та Повітовим управлінням державної поліції з цього питання, 1933 – 1936, 188 арк.
51. Спр. 2336. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости, 1933 – 1939, 246 арк.
52. Спр. 2671. Заяви організацій та союзів на організацію художніх вистав, зібрань, вечорів, танців та інші рішення староства, 1936 – 1938, 79 арк.
53. Спр. 2674. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення зібрань, вечорів та переписка з Повітовим управлінням державної поліції з цього питання, 1936 – 1939, 165 арк.
54. Спр. 2688. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости, 1936 – 1937, 20 арк.
55. Спр. 2840. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости, 1938, 155 арк.
56. Спр. 2845. Заяви організацій та союзів на організацію художніх вистав, зібрань, вечорів, танців та інші рішення староства, 1938, 58 арк.

57. Спр. 2855. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости, 1938, 186 арк.
58. Спр. 2873. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та дозвіл повітового старости, 1938 – 1939, 161 арк.

оп. 20

59. Спр. 138. Наглядова справа за діяльністю союзу військових інвалідів в м. Рівне, 1927 – 1930, 170 арк.
60. Спр. 146. Наглядова справа за діяльністю союзу військових інвалідів у Межирічах, 1931 – 1935, 54 арк.
61. Спр. 151. Наглядова справа за діяльністю союзу польських легіонерів у м. Рівне, 44 арк.
62. Спр. 156. Наглядова справа за діяльністю союзу військової підготовки лісників у Рівному, 1934 – 1936, 31 арк.
63. Спр. 157. Наглядова справа за діяльністю союзу військової підготовки лісників у Клевані, 1934 – 1936, 21 арк.
64. Спр. 158. Наглядова справа за діяльністю союзу ветеранів польської армії у Франції – відділ у Рівному, 1934 – 1938, 30 арк.
65. Спр. 162. Наглядова справа за діяльністю союзу ветеранів польської армії у Франції – відділ у Баянівці, Олександрійської ґміни, 1937 – 1938, 29 арк.
66. Спр. 163. Наглядова справа за діяльністю союзу ветеранів польської армії у Франції –в Галлерові, 1937, Тучинської ґміни, 30 арк.
67. Спр. 164. Наглядова справа за діяльністю союзу ветеранів польської армії у Франції – окружний комітет у Рівному, 1934 – 1938, 32 арк.
68. Спр. 165. Наглядова справа за діяльністю союзу добровольців польської армії в Рівному, 1933 – 1938, 52 арк.
69. Спр. 173. Наглядова справа за діяльністю союзу осадників у м. Рівне, 1923 – 1929, 102 арк.

70. Спр. 177. Наглядова справа за діяльністю стрілецького союзу в Тучині, 1922 – 1933, 37 арк.
71. Спр. 178. Наглядова справа за діяльністю стрілецького союзу – відділ у Рівному, 1927 – 1937, 52 арк.
72. Спр. 179. Наглядова справа за діяльністю стрілецького союзу – відділ у Клевані, 1926, 32 арк.
73. Спр. 180. Наглядова справа за діяльністю стрілецького союзу – відділ у Новолюбомирці, 1929 – 1937, 38 арк.
74. Спр. 181. Наглядова справа за діяльністю стрілецького союзу – відділ у Корці, 1927 – 1939, 25 арк.
75. Спр. 184. Наглядова справа за діяльністю стрілецького союзу в Бабині, 1928 – 1933, 19 арк.
76. Спр. 191. Наглядова справа за діяльністю товариства приятелів Стрілецького Союзу при відділі Стрілецького Союзу в Клевані, 1934 – 1937, 28 арк.
77. Спр. 195. Наглядова справа за діяльністю стрілецького союзу в Гощі, 4 арк.
78. Спр. 201. Інформація про роботу стрілецького союзу на території Рівненського повіту, 1928 – 1939, 40 арк.
79. Спр. 202. Наглядова справа за діяльністю стрілецького союзу в Рівненському повіті (інформаційні списки), 1928 – 1936, 41 арк.

оп. 22

80. Спр. 154. Щорічні звіти про діяльність Союзу Осадників Рівненського повіту, 1937 – 1938, 101 арк.

Ф. 31 Магістрат м. Рівне (1919 – 1939)

оп. 1

81. Спр. 964. Переписка з військовими частинами та духовенством про святкування дня народження Пілсудського, 1929 – 1931, 74 арк.

82. Спр. 1006. Накази та розпорядження Волинського Воєводського комітету фізичного виховання та військової підготовки по організації спортивних товариств, 1929 – 1933, 143 арк.
83. Спр. 1722. Накази військового міністерства про організацію комітетів фізичного виховання та військової підготовки та з інших питань, 1931 – 1937, 60 арк.
84. Спр. 2627. Протоколи з'їзду делегатів Союзу резервістів Рівненського повіту, 1934, 7 арк.

Ф. 32 Окружний суд в Рівному (відділ реєстру торгівлі)

оп. 3

85. Спр. 1739. Справа про реєстрацію магазину з продажі горілчаних виробів Союзу військових інвалідів, 1926 – 1939, 12 арк.
86. Спр. 1932. Справа про реєстрацію гуртового складу з продажі горілки Союзу інвалідів, 1926 – 1927, 4 арк.
87. Спр. 2184. Справа про реєстрацію торгової фірми Союзу військових інвалідів у Крем'янці, 1923 – 1924, 36 арк.
88. Спр. 2339. Гуртовий склад солі Союзу військових інвалідів у Крем'янецькому повіті, 1926 – 1935, 24 арк.
89. Спр. 2361. Справа про реєстрацію складу монополії спирту Союзу польських легіонерів у Рівному, 1935 – 1938, 14 арк.
90. Спр. 3773. Справа про реєстраціїю пивної Союзу Осадників, 1928 – 1939, 24 арк.
91. Спр. 4107. Справа про реєстрацію магазину по продажі горілки Союзу військових осадників, 1927, 4 арк.
92. Спр. 4117. Справа про реєстрацію магазину по продажі горілчаних виробів Союзу інвалідів, 1933 – 1936, 20 арк.

Ф. 33 Прокуратура Рівненського окружного суду

оп. 4.

93. Спр. 29. Звіти і рапорти Волинського Воєводського управління про суспільно-політичне становище на території Воєводства та інше, 1928, 928 арк.
94. Спр. 41. Звіти та рапорти командування першої та другої бригади корпусу прикордонної охорони та Волинського воєводського управління та ін. про загально – політичне становище на території воєводства том 3, 1929, 246 арк.
95. Спр. 42. Звіти та рапорти командування першої та другої бригади корпусу прикордонної охорони та Волинського воєводського управління та ін. про загально – політичне становище на території воєводства том 4, 1929, 195 арк.
96. Спр. 43. Звіти та рапорти Волинського воєводського управління та командування першої та другої бригади корпусу прикордонної охорони про загально політичне становище на території воєводства том 5, 1929 – 1930, 337 арк.
97. Звіти Міністерства внутрішніх справ Польщі за суспільно-політичним станом та роботою політичних партій, 1930, 221 арк.
98. Спр. 56. Рапорти волинського Воєводського Управління про суспільно-політичне становище на території воєводства, 1931 – 1932, 443 арк.
99. Спр. 78. Огляд Волинського воєводського управління про діяльність політичних партій, 1933 – 1934, 155 арк.

Ф. 86 Рівненське повітове управління державної поліції

оп. 2.

100. Спр. 381. Переписка з Рівненським повітовим староством та постерунками державної поліції про нагляд за діяльністю організацій та союзів, які існували на території повіту, 1930 – 1933, 24 арк.

Ф. 144 Постерунок державної поліції в Тайкурах, Здолбунівського повіту

оп. 1.

101. Спр. 10. Циркуляри та накази Здолбунівського повітового управління державної поліції про нагляд над проведенням зібрань у повіті, військових товарів з правилами на кордоні та інших питань, 1924 – 1925, 9 арк.

Ф. 147 Постерунок державної поліції в Межирічах, Острозького повіту

оп. 1.

102. Спр. 11. Накази Острозького повітового управління державної поліції про надання дозволу на право носити зброю військовим осадникам, про конфіскацію зброї у населення, 1928 – 1929, 22 арк.

Ф. 151 Постерунок державної поліції у Новомалині, Здолбунівського повіту, арк.

оп. 1.

103. Спр. 69. Циркуляри та накази Здолбунівського повітового управління державної поліції за встановлення нагляду над організаціями і союзами та над особами, що були звільнені з тюрми, проведення дня незалежності Польщі та його святкування і по інших питаннях, 1926 – 1928, 17 акр.

Ф. 154 Постерунок державної поліції у Верхові, Здолбунівського повіту

оп. 3.

104. Спр. 67. Переписка зі Здолбунівським повітовим управлінням державної поліції про нагляд над організаціями та союзами на території постерунку, 1927 – 1928, 27 арк.

Ф. 156 Здолбунівське повітове староство

оп. 2.

105. Спр. 153. Протоколи зібрань членів Союзу військових інвалідів міських, повітових відділів та переписка з питань їх діяльності, 1930 – 1939, 44 арк.

106. Спр. 318. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та переписка з постерунком державної поліції з цього питання, 1936 – 1939, 143 арк.

107. Спр. 376. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та переписка з постерунком державної поліції з цього питання, 1937 – 1939, 217 арк.

108. Спр. 377. Заяви організацій та союзів про надання їм дозволів на право проведення вечорів, зібрань та переписка з постерунком державної поліції по цьому питанню, 1937 – 1939, 216 арк.

Ф. 192 Здолбуніський відділ Союзу унтер-офіцерів запасу Польщі міста Здолбунова, Волинського воєводства

оп. 1.

109. Спр. 1. Переписка з фінансовим управлінням по податках і податкових зборах в м. Здолбунів, про надання концесії на удержання буфету при клубі в Здолбунові на 1932 р., 1929 – 1930, 172 арк.

110. Спр. 6. Програма навчання членів союзу унтер-офіцерів резерву та інші, 1934 – 1937, 12 арк.

111. Спр. 8. Циркуляри Волинського окружного та Костопільського повітового управління Союзу Резервістів про організацію курсів для офіцерів та підофіцерів резерву та інше, 1935 – 1936, 187 арк.

112. Спр. 12. Переписка з головним управлінням Союзу підофіцерів резерву з організаційних питань, 1938, 34 арк.

Ф. 218 Перше фінансове управління в м. Рівному

оп. 1.

113. Спр. 163. Заяви організацій Рівного про надання їм робочої програми спортивних змагань місті та організація конкурсу з стрільби, 1934 – 1935, 53 арк.

Ф. 223 Повітовий Союз Осадників в м. Здолбунові

оп. 1.

114. Спр. 3. Циркуляри Союзу Осадників з організаційних питань, 1926 – 1937, 63 арк.

115. Спр. 16. Заяви військових осадників села Верхів про надання їм добрив, 1927, 19 арк.

116. Спр.19. Протоколи зібрання військових осадників хутора Єломалин та інше, 1932 – 1939, 46 арк.

117. Спр. 20. Заяви військових осадників села Хорів про надання їм земельних ділянок, 1932 – 1938, 56 арк.

118. Спр. 21. Переписка зі Здолбунівським староством про надання суди на будівництво клубу «дому людового», 1932 – 1938, 35 арк.

119. Спр. 24. Переписка з воєводським управлінням Союзу військових осадників про організацію курсів та підготовки вчителів для осадників та інших, 1934 – 1937, 145 арк.

120. Спр. 26. План роботи повітового союзу військових осадників у Здолбунові, 1938 – 1939, 3 арк.

121. Спр. 31. Переписка з головним управлінням військових осадників у Варшаві про надання суди на будівництво приходу [історична довідка про село Тайкури Здолбунівського повіту], 1938, 2 арк.

3. Державний архів Тернопільської області

Ф. 2 Кременецьке повітове староство

оп. 1.

122. Спр. 174. Інформація Союзу Осадників на Волині про майбутню екскурсію до Кракова, 1934, 6 арк.

123. Спр. 179. Інформація про суспільну роботу Союзу Військових Інвалідів у Польщі, 1932, 2 арк.

124. Спр. 244. Заяви членів Союзу Стрільців про надання дозволу на проведення танців та вечорів, 1937, 10 арк.

125. Спр. 258. Списки осіб і товариств запрошених на велике траурне зібрання, присвячене пам’яті Ю. Пілсудського, 1937, 32 арк.

оп. 2.

126. Спр. 4. Реєстр товариств на території Кременецького повіту, 1921-1935, 200 арк.

127. Спр. 139. Статистичні відомості про кількість товариств і союзів на території Кременецького повіту, 1934-1936, 45 арк.

128. Спр. 180. Заяви членів Стрілецького Союзу ґміни Вишнівець про звільнення їх від нічної охорони, 1934, 4 арк.

129. Спр. 181. Статут польського Союз Пеов'яків та Стрілецького Союзу в Кременецькому повіті, протоколи зібрання членів союзу, звіти про роботу, характеристики постерунків поліції на керівників та їх списки, 1924-1929, 22 арк.

130. Спр. 182. Статут польського Союзу Стрільців, протоколи зібрання членів кола Загайці, характеристика постерунка поліцією на керівництво, інформація про кількість членів, 1922-1933, 29 арк.

131. Спр. 183. Списки молодіжних членів відділу військової підготовки Стрілецького Союзу у Катербурі, 1922-1933, 29 арк.

132. Спр. 184. Статут та інформація про склад керівництва кола Стрілецького Союзу в Лановцях,1935, 19 арк.

133. Спр. 185. Статут Організації «Центрального Союзу Офіцерів Резерву у Польщі» - відділ у Кременці та свідчення керівників, 1936, 31 арк.

134. Спр. 186. Статут організації «Центрального Союзу Офіцерів Резерву у Польщі» - в Кременці та свідчення керівників, 1930-1935, 31 арк.

135. Спр. 195. Статут відділу Союзу Військових Інвалідів у Білозорці, протоколи зібрання, списки та характеристика постерунка поліцією на керівників союзу, переписка з Волинським воєводським управлінням про ліквідацію відділу, 1928-1929, 42 арк.

136. Спр. 196. Союз Військових Інвалідів у Вишнівцях, протоколи зібрання, списки та характеристика постерунка поліцією на керівників

союзу та переписка з Волинським воєводським управлінням про ліквідацію відділу, 1924-1936, 52 арк.

II. Опубліковані

4. Нормативно-правові документи

137. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 kwietnienia 1925r. w sprawie utworzenia Rady Naczelniej Wychowania Fizcznego i Przysposobienia Wojskowego oraz Wojewódzkich i Powitowych Komitetów Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego // Dziennik Ustaw. – 1925. – Nr. 45.– Poz. 314. – S. 559–560.

138. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1927r. w sprawie utworzenia Państwowego Urzędu Wychowania Fizcznego i Przysposobienia Wojskowego, Rady Naukowej Wychowania Fizcznego oraz Wojewódzkich, Powitowych i Miejskich Komitetów Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego // Monitor Polski. – 1927. – Nr. 26.– Poz. 59.– 2 s.

139. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 czerwca 1930r. o Państwowej Odznace Sportowej // Monitor Polski. – 1930. – Nr. 169.– Poz. 255.– 2 s.

140. Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Minisra Spraw Wojskowych z dnia 10 września 1937 r. (Nr II W – 8256/37) w sprawie organizacji przysposobienia młodzieży szkolnej do oborony kraju // DzUMWRiOP. – 1937. – Nr. 12.– Poz. 369. – 1 s.

141. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw. – 1921. – Nr. 4.– Poz. 17 i 18. – 6 s.

142. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw. – 1921. – Nr. 44.– Poz. 267. – 26 s.

143. Zarządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 15 grudnia 1931 r. w sprawie ustalenia statutu organizacyjnego i szczegółowego podziału czynnści Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego // Dziennik Wojewódzki Wołyński. – 1931. – № 21. – Poz. 222. – S. 455–490.

5. Інформаційно-статистичні джерела

144. Golka M. Wychowanie obywatelskie w Związku Strzeleckiem [Текст] / M. Golka // Strzelec. – 1933. – № 53. – S. 76 – 79.

145. Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1935 / W. Wasunga. – Warzawa : Wydawniactwo zarządu głównego T. R. Ziem W., 1934. – 400 s.

146. Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1936. – Warzawa : Wydawniactwo zarządu głównego T. R. Ziem W., 1935. – 400 s.

147. Kawałkowki Al. Rola Związku Strzeleckiego na terenie Akademickim [Текст] /Al. Kawałkowki // Strzelec. – 1933. – № 53. – S. 63 – 65.

148. Kolonie Związku Rezerwistów [Текст] // Głos Rezerwisty. – 1938. – № 11. – S. 108 – 109.

149. Mały Rocznik Statystyczny 1939. – Warszawa : [b.n.w.], 1939. – 98 s.

150. Nowiny Sportowe [Текст] // Strzelec. – 1934. – № 9. – S. 12 – 13.

151. O broń dlaa oficerów rezerwy // Echo Rowienske. – 1924. – № 55. – S. 4.

152. Ogłoszenie o zarejestrowanych stowarzyszeniach i związkach // Dziennik Wojewódzki Wołyński. – 1931. – № 2. – Poz. 15. – S. 18.

153. Ogłoszenie o zarejestrowanych stowarzyszeniach i związkach // Dziennik Wojewódzki Wołyński. – 1930. – № 2. – Poz. 16. – S. 13.

154. Organizacja sportu w Polsce [Текст] // Strzelec. – 1934. – № 4. – S. 9 – 10.

155. Organizujmy sport szybowcowy Związku Strzeleckiego [Текст] // Strzelec. – 1933. – № 25. – S. 8.

156. Otwarcie Centralnego Ośrodka żeglegarskiego [Текст] // Strzelec. – 1933. – № 28. – S. 10.

157. Paschalski F. Rola Związku Strzeleckiego w życiu panstwowem [Текст] / F. Paschalski // Strzelec. – 1933. – № 53. – S. 20 – 22.

158. Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. – 214 s.

159. Piszemy S. O wychowanie obywatelskie w oddziałach Związku Strzeleckiego [Текст] / S. Piszemy // Strzelec. – 1934. – № 4. – S. 9 – 10.

160. Podział administracyjny województwa Wołyńskiego na powiaty i gminy w-g stanu na 1.04.1931 r. // Dziennik Wojewódzki Wołyński. – 1931. – № 8. – S. 145–146.

161. Podział administracyjny województwa Wołyńskiego na powiaty i gminy // Dziennik Wojewódzki Wołyński. – 1929. – № 14. – S. 213–214.

162. Praca społeczna [Текст] // Strzelec. – 1934. – № 25. – S. 4 – 6.

163. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1920/1921. – Cz. 1. – Warszawa : [b.n.w.], 1921. – 310 s.

164. Rocznik Strzelecki 1908-1933. – Warszawa : Wydawnictwo Zarządu Głównego Związku Strzeleckiego, 1933. – 275 s.

165. Rocznik Ziem Wschodnich / pod. red. E. Ruhlego. – Warzawa : Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1938. – 265 s.

166. Rocznik ziem wschodnich 1939 / pod. red. E. Ruhlego. – Warzawa : Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1939. – 255 s.

167. Rocznik Ziem Wschodnich. Kalendarz na rok 1937 / pod. red. L. Grodzickiego. – Warzawa : Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1936. – 327 s.

168. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Wołyńskie. – T. VIII. – Warszawa : [b.n.w.], 1923. – 34 s.

169. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Wołyńskie. – T. IX. – Warszawa : [b.n.w.], 1924. – 112 s.

170. Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1930: województwo poleskie, województwo wołyńskie / T. Epsztein, S. Górzyński. – Warszawa : DiG, 1996. – 76 s.

171. Sprawozdanie Wojewody Wołyńskiego o ogolnym stanie województwa Wołyńskiego, działalności administracji państwowej na obszarze województwa i ważniejszych zamierzeniach na przyszłość. Za 1937/38 r. – 225 s.

172. Statut Legji Inwalidów Wojsk Polskich. – Warszawa, 1926 – 27 s.

173. Statut Stowarzyszenia Weteranów b Armji Polskiej We Francji. – Warszawa, 1931. – 26 s.

174. Statut Związku Harcerstwa Polskiego. – Warszawa, 1936. – 26 s.

175. Statut Związku Inwalidów Rzeczypospolitej Polskej. – Warszawa : Nakladem Wydziału Wykonawczego Zarządu Głównego Związku Inwalidów Wojennych R. P.,1930. – 24 s.

176. Statut Centralnego Związku Osadnikow. – Warszawa, 1923 – 10 s.

177. Statut Rezerwistów. – Warszawa : Nakladem Zarządu Głównego Związku Rezerwistów,1930. – 25 s.

178. Statut Stowarzyszenia Związek Strzelecki. – Warszawa : Wydawnictwo Stowarzyszenia Związek Strzelecki,1922. – 31 s.

179. Waydowicczowa F. Praca kobiet w Związku Strzeleckiem [Текст] / F. Waydowicczowa // Strzelec. – 1933. – № 53. – S. 76.

180. Wiec bylych wojskowych w Równem // Echo Rowienske. – 1930. – № 347. – S. 4.

181. Województwo Wołyńskie // Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1935. – Warzawa : Wydawniactwo zarządu głównego T. R. Ziem W., 1934. – S.225–227.

182. Wołoszynowsky J. Województwo Wołyńskie w swietle liczb i faktow / J. Wołoszynowsky. – Luck : [b.n.w.], 1929. – 249 s.

183. Wychowanie fizyczne na Wołyniu // Echo Rowienske. – 1928. – № 222. – S. 4.

184. Wychowanie obywatelskie [Текст] // Głos Rezerwisty. – 1938. – № 11. – S. 19 – 24.

185. Zawody Strzeleckie we Lwowie // Echo Rowienske. – 1929. – № 284. – S. 2.

186. Ze zlotu harcerzy // Echo Rowienske. – 1924. – № 18. – S. 4.

187. Zjazd inwalidów w Kostopoli // Echo Rowienske. – 1928. – № 223. – S. 4.

188. Znaczek Strzelecki [Текст] // Strzelec. – 1934. – № 9. – S. 3 – 4.

189. Z zycia oddiłow Strzeleckich [Текст] // Strzelec. – 1934. – № 6. – S. 20 – 23.

6. Автореферати дисертацій

190. Крамар Ю. Політика державної асиміляції на Волині (1928 – 1938 роки) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія» / Ю. Крамар. – Львів, 1998. – 16 с.

191. Пономаренко С. Культурно-освітні організації Волині у 1921–1939 рр. [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / С. Пономаренко. – Львів, 2001. – 20 с.

192. Смолей В. Польське цивільне та військове аграрне осадництво у Західній Україні 1919-1939 рр. [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / В. Смолей – Львів, 1996. – 19 с.

7. Монографії, статті, брошури

193. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми [Текст] / А. Айненкель // Україна – Польща: важкі питання: матеріали міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 рр.» (Варшава 22-24 травня 1997 р.). – Варшава – Луцьк, 1998. – Т.1-2. – С. 161–165.

194. Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918-1939) [Текст] / Л. Алексієвець /. – Київ – Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с.

195. Алексієвець Л. Польща в 1918-1926 рр. у вимірі сьогодення [Текст] / Л. Алексієвець // Збірник наукових праць: Україна – Європа – Світ. – Луцьк : Вежа, 2003. – 103-108 с.

196. Бунечко С. «Програмні тези державної політики на Волині» в контексті соціально-економічної політики Польщі кінця 1930-их рр. [Текст] / С. Бунечко // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів. – Луцьк, 2008. – Т.1. – С. 23-25.

197. Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939) [Текст] / І. Васюта. – Львів, 2006.

198. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918-1939) [Текст] / І. Васюта. – Львів: Вища школа, 1978. – 211 с.

199. Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921-1939 [Текст] / І. Васюта. – Львів, 1988. – 258 с.

200. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні [Текст] / Я. Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.

201. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми і напрямки наукових досліджень у сучасній

вітчизняній історичній науці [Текст] / С. Віднянський // УІЖ, 2003. – № 2. – С. 39–55.

202. Гарматны В. Войсковыя асаднікі Палескага ваяводства і їх дзейнасць сярод мясцового сялянства ў 1921-1939 гг. / В. Гарматны // РВА БарДУ, 2011. - №5. – С. 142-157.

203. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921-1939 рр.) [Текст] / М. Герасименко., Б. Дудикевич. – Київ, 1995. – 270 с.

204. Гон М. Волинь у складі Речі Посполитої [Текст] / М. Гон // Політика і час, 2002. - №6. – С. 85.

205. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період [Текст] / М. Гон. – Рівне, 2006.

206. Грэсь С. Насаджэние асадніцтва на земляхЗаходняй Беларусі ў 1921-1939 гг. [у:]. / С. Грэсь // Актуальныя проблемы гісторыі Беларусі : стан, здобуткі,супярэчносці, прспектывы развіцуя. Матеэрыялы рэспублыканскай навуковай канферэнцыі 3-4 мая 2002 г., г. Гродна. – Гродна, 2003. – С. 253.

207. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів [Текст] / Л. Зашкільняк, М. Крикун – Львів : Львів. національний ун-тет ім. І. Франка, 2002. – 752 с.

208. Киричук М. Волинь – земля українська: Історичний нарис [Текст] / М. Киричук. – Луцьк : Надстир'я, 1997. – 56 с.

209. Колесник В. Народонаселення Волинського воєводства (1921 – 1939 рр.) [Текст] / В. Колесник, А. Супрунюк // За матеріалами переписів і в сучасних українських і польських дослідженнях: тези доповідей та повідомлень II регіональної «Велика Волинь» і IV обласної історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи», 8 – 10 жовтня 1992 р. – Луцьк : [б.н.в.], 1992. – С. 119 – 120.

210. Крамар Ю. Національні меншини в політиці воєводської адміністрації Г. Юзевського на Волині (1928 – 1938 рр.) [Текст] / Ю. Крамар // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки Серія: Історичні науки. – Луцьк : Вид-во ВДУ, 2000. – № 1. – С. 83–88.

211. Крамар Ю. Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період [Текст] / Ю. Крамар // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк : Вид-во ВНУ, 2010. – № 22. – С. 95–100.

212. Кривуть В. Программа Стрелецкого Союза по гражданскому воспитанию молодежи Западной Беларуси [Текст] / В. Кривуть //. – Барананавічы : РВА БарДУ, 2012. – С. 15-20.

213. Кульчицький С. Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.) [Текст] / С. Кульчицький. – Київ, 1999. – 225 с.

214. Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (1921 – 1939) [Текст] / М. Кучерепа, В. Дмитрук, В. Прокопчук // Методичний матеріал на допомогу викладачам, вчителям, студентам вищих навчальних закладів. – Луцьк : Редакційно-видавнича група «Реабілітовані історією», 1994. – 60 с.

215. Кучерепа М. Культурно-освітня діяльність громадських організацій в Західній Україні у 20 – 30 рр. ХХ ст. [Текст] / М. Кучерепа // Зб. наук. праць за матеріалами Х наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулась у Старому Чарторийську, Маневичах, Четвертні та Новомінську «Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть», Луцьк, 2000 – 2002 рр. – Луцьк : [б.н.в.], 2002. – С. 183–184.

216. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939 рр.) [Текст] / М. Кучерепа // Україна-Польща : важкі питання : матеріали ІІ міжнародного семінару істориків

«Українсько-польські відносини в 1918-1947 рр.» (Варшава 22-24 травня 1997 р.). – Варшава – Луцьк, 1998. – Т. 1-2. – 210-227.

217. Кучерепа М. Український політикум Волині 1921–1939 років: спроба узагальнень [Текст] / М. Кучерепа // // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – № 17. – С. 239–248.

218. Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х роках XX ст. (етносоціальні та політичні відносини) [Текст] / С. Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – № 17. – С. 226–238.

219. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма [Текст] / С. Макарчук. – Львов, 1983.

220. Мартинюк Я. Міське і територіальне самоврядування та органи державної влади Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921 – 1929 рр.) [Текст] / Я. Мартинюк // Науковий вісник Волинського державного університету ім.Лесі Українки. – Луцьк : [б.н.в.], 1998. – № 1. – С. 50–53.

221. Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине [Текст] / С. Скульский [и др:]; под ред. С. Скульского. – Минск, 1935. – 335 с.

222. Понєдєльнік Л. Польська культура на Волині у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.) [Текст] / Л. Понєдєльнік // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк : Вид-во ВНУ, 2007. – Вип. 1. – С. 97–100.

223. Прищепа О. Основні етапи територіального розвитку Волині як історико-географічного регіону України [Текст] / О. Прищепа,

Б. Прищепа // Науковий збірник «Слов'янський вісник»: Серія «Історичні науки». – Рівне : [б.н.в.], 2001. – Вип. 2. – С. 61–76.

224. Свинчук А. Економічна політика польського уряду на Волині в 1921 – 1939 рр.: реалізація програм у галузі розвитку промисловості [Текст] / А. Свинчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. – Вип. 4. – Луцьк : Вид-во ВДУ, 1999. – С. 108–113.

225. Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства в період 1921 – 1939 рр. [Текст] / А. Свинчук // Науковий вісник Волинського державного університету ім.Лесі Українки. – 1998. – № 1. – С.63–67.

226. Синяк С. Господарська діяльність польських парамілітарних організацій Волинського воєводства у 1921-1939 рр. (На прикладі Союзу осадників) [Текст] / С.Л. Синяк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Випуск наукового збірника присвячений 450-річчю Пересопницького Євангелія. Наукові записки РДГУ. Вип. 22. – Рівне, 2011. – С. 70–73.

227. Синяк С. Культурно-виховний напрям роботи польських парамілітарних організацій на Волині у 1921-1939 рр. [Текст] / С.Л.Синяк // Збірник наукових праць «Гілея»: Науковий Вісник. Вип. 94. – Київ, 2015. – С.154 – 159.

228. Синяк С. Напрямки військово-фізичної підготовки польських парамілітарних організацій на Волині в 1921-1939 рр. [Текст] / С.Л. Синяк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Національна Академія Наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Том. 22. – Київ, 2011. – С. 337–345.

229. Синяк С. Польські парамілітарні організації на Волині у міжвоєнний період: мета та завдання діяльності [Текст] / С.Л. Синяк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.

Національна Академія Наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Том. 20. – Київ, 2010. – С. 333–343.

230. Синяк С. Союз осадників: структура та діяльність [Текст] / С.Л. Синяк // IV Міжнародна науково-практична конференція аспірантів і студентів «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (Луцьк, 12 – 13 травня 2010 р.). Том 1. – Луцьк, 2010. – С. 41 – 42.

231. Синяк С. Стан Волинського воєводства на початковому етапі державотворення Другої Речі Посполитої [Текст] / С.Л. Синяк // Український Історичний Збірник. Вип. 14. – Київ, 2011. – С.103–111.

232. Синяк С. Участь польських парамілітарних організацій Волині в святкуваннях ювілейних дат Польської держави [Текст] / С.Л. Синяк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун–ту: Зб. наук. праць. Вип. 20. – Рівне, 2010. – С. 219–222.

233. Синяк С. Фізична підготовка юнаків в польських парамілітарних організаціях Волині на передодні Другої світової війни [Текст] / С.Л. Синяк // Воєнна історія України. Волинь та Полісся. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції., 25-26 квітня 2013 р. Національний військово-історичний музей України. – Київ., 2013. – 606 с.

234. Скакальська І. Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921-1939 рр.: монографія / І. Скакальська. – Тернопіль: Астон, 2013. – 406 с.

235. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1922-1939) [Текст] / Ю. Сливка. – Львів, 1985.

236. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні : історико-правовий контекст (1919-1939 рр.) [Текст] / В. Смолей. –Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 112 с.

237. Татаркін В. «Річник Волинський» Якуба Гофмана – важливе джерело для вивчення Волинської землі [Текст] / В. Татаркін // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг : [б.н.в.], 1993. – С. 168–171.

238. Турчак О. Державний устрій Польщі за Березневою конституцією 1921 р. [Текст] / О. Турчак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 1–13.

239. Шваб А. Етнодемографічні процеси на Волині в 1920 – 1930 роках у світлі національної та еміграційної політики Другої Речі Посполитої [Текст] / А. Шваб // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 1999. – № 5. – С. 88–91.

240. Шваб А. Україномовна періодика у Волинському воєводстві у 1921 – 1939 роках [Текст] / А. Шваб, С. Шинкар // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне : РДГУ, 2008. – Вип. 13. – С. 116–122.

241. Ajnenkiel A. Administracja w Polsce. Zarys historyczny [Текст] / A. Ajnenkiel. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1975. – 213 s.

242. Ajnenkiel A. Od «rządów ludowych» do przwrotu majowego [Текст] / A. Ajnenkiel. Zarys dziejów politycznych Polski 1918-1926. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1978. – 213 s.

243. Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińcow w okresie międzywojennym wybrane problemy [Текст] / A. Ajnenkiel. Polska – Ukraina : trudne pytanie. – Warszawa, 1998. – T. 1-2. – S. 255.

244. Banaczkowski P. Związek Osadników i przysposobienie społeczne młoodzieży kresowej [Текст] / P. Banaczkowski // Polska Oświata Pozaszkolna, 1931. – 1930. – № 2. – S. 387–392

245. Baran J. Myśl przewodnia Państwowej Odznaki Sportowej [Текст] / J. Baran // Wychowania fizyczne. – 1930. – № 2. – S. 387–392.

246. Baran J. Turystyka wodna i szlaki wodne w Posce [Текст] / J. Baran // Wychowania fizyczne. – 1927. – № 7–8. – S. 387–392.

247. Bartnicka K. Wychowanie państwowe (do dyskusji nad problemami ideolgii i wychowawczej sanacji) [Текст] / K. Bartnicka // Rozprawy z dziejow oświaty. – 1972. – t XVI. – S. 61-131.

248. Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne Kresów Wschodnich dla Polski. – Warszawa, 1924. – S. 32.

249. Bełcikowska A. Stronictwa i zwiąki polityczne w Polsce [Текст] / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1925. – S. 35.

250. Bochem F. Domy strzeleckie [Текст] / F. Bochem // Strzelec. – 1937. - № 6. – S. 58-64.

251. Bocian F. Osadnictwo wojskowe [Текст] / F. Bocian // Kalendarz Ziem Wshodnich, 1935. – S. 114-125.

252. Bonkowicz-Sittauer J. Osadnictwo wojskowe [Текст] / J. Bonkowicz-Sittauer // Rocznik Wołynski, 1934. – T. III. – S. 114-138.

253. Borysowich L. Województwo Wołyńskie. Potrzeby inwestycyne i plany inwestycji na Ziem Wschodnich [Текст] / L. Borysowich // Rocznik Ziem Wschodnich. – Warszawa : Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1938. – S. 205–210.

254. Böhm T. Osadnictwo wojskowe na Kresach Wschodnich w II Rzeczypospolitej [Текст] / T. Böhm // Dzieje Najnowsze. – 1992. - № 1-2.

255. Brozowski Gz. Akcja osadnictwa wojskowego na Kresach Wshodnich 1920-1931 [Текст] / Cz. Brozowski. Praca dyplomowana w Szkole Głownej Handlowej. – 1938. – S. 12.

256. Buszko J. Historia Polski [Текст] / B. Buszko. – Warszawa, 1984. – S. 242.

257. Chojnowski A. Koncepcje politeki narodowościowej rządów poskich w latach 1921-1939 [Текст] / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979. – 262 s.

258. Ciechanowski S. Powszechne wychowanie fizyczne jako podstawa przygotowania ludności do wojny [Текст] / S. Ciechanowski // Wychowania fizyczne. – 1925. – № 3-4. – S. 187–192.

259. Ciepelewski I. Polityka agrarna rządu polskiego w latach 1929-1935 [Текст] / I. Ciepelewski. – Warszawa, 1968. – S. 13.

260. Czerwijowski Z. Kolonizacja ziem Wchodnich [Текст] / Z. Czerwijowski. – Warszawa, 1929. – S. 23.

261. Dobroński A. Strzelecy Kresowi z Zambrowa [Текст] / A. Dobroński. – Białystok, 1991. – 46 s.

262. Dobroński A. Związek Inwalidów Wojnnych RP 1919-2009 [Текст] / A. Dobroński. – Warszawa : Oficyna Wydadawnicza RYTM, 2009. – 375 s.

263. Dorywalski M. Wodne tereny sportowo-turystyczne w Polsce [Текст] / M. Dorywalski // Wychowania fizyczne. –1930. – № 7–9. – S. 306–313.

264. Duda J. Związek Inwalidów Wojennych Rzeczypospolitej Polskiej (ZiwRP) w Małopolsce i w Wielicze – 90 lat działalności [Текст] / J. Duda. – Wieliczka, 2010. – 40 s.

265. Dyboski R. Krajoznawstwo a wychowanie Państwowe [Текст] / R. Dyboski // Ziemia. – 1936. – № 6. – S. 150–152.

266. Dziubiński Z. Sport na przełomie tysiącleci : szanse i nadzieje [Текст] / Z. Dziubiński. – 2000. – 240 s.

267. Eberhard P. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczbeność, rozmieszczenie [Текст] / P. Eberhard. – Warszawa, 1998. – 215 s.

268. Fuchs-Dybowski W. Obozy letnie przysposobienia wojskowego w świetle badań lekarskich [Текст] / W. Fuchs-Dybowski // Wychowania fizyczne. – 1926. – № 2. – S. 387–392.

269. Fularski M. Przysposobienie wojskowe w Polsce [Текст] / M. Fularski. – Warszawa, 1929. – 80 s.

270. Garlicki A. Józef Pilsudski 1867-1935 [Текст] / A. Garlicki. – Warszawa, 1988. – 180 s.

271. Garlicki A. Pierwsze lata Drugiej Rzeczypospolitej [Текст] / A. Garlicki. – Warszawa, 1989. – 251s.

272. Giertych J. O program polityki kresowej [Текст] / J. Giertych. – Warszawa, 1932. – S. 15.

273. Grabski Z. Z zagadnień polityki narodowo-państwowej [Текст] / Z. Grabski. – Warszawa, 1925. – S. 23.

274. Grata P. Politka państwa polskiego wobec inwalidów wojennych w latach 1918-1939 [Текст] / P. Grata // Polityka i społeczeństwo. – 2011. – № 8. – S. 107 – 114.

275. Grodzicki L. Jaki potrzeby pod względem inwestycyj komunikacyjnych Ziem Wschodnich [Текст] / L. Grodzicki // Rocznik Ziem Wschodnich. Kalendarz na rok 1937. – Warszawa : Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1936. – S. 40–51.

276. Jabłonowski M. Wobec zagrożenia wojna, wojsko i gospodarcka Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935-1939 [Текст] / M. Jabłonowski. – Warszawa: ASPRA – JR, 2001. – 476 s.

277. Janasik M. Podrecznik szkolenia unitarnego [Текст] / M. Janasik. – Łódż, 2007. – 78 s.

278. Jankowski Cz. Wychowanie w zakładach Związku Osadników [Текст] / Cz. Jankowski // Wychowania fizyczne. – 1938/1939. – № 2-3. – S. 287–292.

279. Jasiński J. Wychowanie fizyczne a przysposobienie wojskowe [Текст] / J. Jasiński // Wychowania fizyczne. – 1938. – № 9. – S. 87–92.

280. Kaliński M. Wychowanie obywatelskie przygotowanie fizyczne i wyszkolenie wejskowe-podstawa przysposobienia wojskowego młodzieży szkolnej i akdemieckie w okresie międzywojennym [Текст] / M. Kaliński. – Warszawa : Ochotnieze Wojskowe Szkolenie Studentów, 2000. – 317 s.

281. Kamiński W. Osadnictwo wojskowe [Текст] / W. Kamiński // Kalendarz Ziem Wshodnich, 1937. – S. 212-217.

282. Kęsik J. Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918-1939 [Текст] / J. Kęsik. –Wrocław, 1998. – 325 s.

283. Kęsik J. Struktura narodowościowa województwa Wołynskiego wokresie międzywojennym [Текст] / J. Kęsik // Kresy Wshodnie II Rzeczypospolitej : przekształcenia struktury narodowościowej : 1931-1948 / Pod red. S. Ciesielskiego. – Warszawa, 2006. – S. 127-135.

284. Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921-1939 w świetle liczb i faktów [Текст] / J. Kęsik // Przegląd Wschodni. – 1997. – № 1. – T. IV – S. 387–392.

285. Kęsik J. Wojsko Polskie wobec tężyzny fizycznej społeczeństwa 1918-1939 [Текст] / J. Kęsik. – Wrocław, 1996. – 243 s.

286. Kęsik J. Zarys stosunków gospodarczych i cywilizacyjnych w województwie Wołyńskim w latach 1921-1939 [Текст] / J. Kęsik. – Wrocław : Studia Wschodnie red. K. Matwijowski, 1993. – 243 s.

287. Kikiewicz B. Dzieje organizacji inwalidów w Polsce [Текст] / B. Kikiewicz. – Poznań : Księga Pamiątkowa Związku Inwalidów Wojennych Rzeczypospolitej Polskie wydana w dziesięciolecie Okręgu Wielkopolskiego, 1931. – 58 s.

288. Kikiewicz B. Związek Inwalidów Wojennych Rzeczypospolitej Polskiej w historij Polski [Текст] / B. Kikiewicz // Inwalida. – 1928. – № 45-46. – S. 387–392.

289. Kiliński W. Sprawozdanie z działalności PUWF i PW za lata 1929-1932 [Текст] / W. Kiliński // Wychowania fizyczne. – 1932. – № 12. – S. 80–98.

290. Kopczyński S. Stan wychowania fizycznego w szkolach średnich; i seminariach nauczycielskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej wedlug danych ankiety r. 1924/1925 [Текст] / S. Kopczyński // Wychowania fizyczne. – 1927. – № 2. – S. 300–317.

291. Korpała J. Początki Związku Strzeleckiego [Текст] / J. Korpała. – Warszawa, 1938. – 104 s.

292. Kosyrz Z. Wychowanie patriotyczno-oboronne dzieci i młodzieży [Текст] / Z. Kosyrz. – Warszawa, 1987. – 230 s.

293. Kowieska U. Kultura fizyczna w programach i działalności związków zawodowych w II Rzeczypospolitej [Текст] / U. Kowieska. – Wrocław : Akademia Wychowania Fizycznego w Wrocławiu, 1997. – 296 s.

294. Kowieska U. Miejsce i rola związków zawodowych w realizacji polityki państwa w zakresie kultury fizycznej w II Rzeczypospolitej [Текст] / U. Kowieska // Perełomy w historji. Pamiętnik. – T. 3. – S. 447–452.

295. Kowieska U. Wczasy pracownice w Polsce w okresi międzywojennym (w świetle programów działania instytucji państwowych, samorządowych i organizacji społecznych) [Текст] / U. Kowieska // Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce, «Studia i Monografie AWF we Wrocławiu». – 1993. – № 37. – S. 109–120.

296. Krawczyk M. Autorytartywne czy liberalistczne drogi nasztgo wychowania fizycznego / M. Krawczyk // Wychowanie Fizyczne. – 1938. – № 2. – S. 20–27.

297. Krawczyk M. Koncepcje wyższego szkolnictwa wychowania fizycznego w Polsce w latach 1919-1939 wychowania / M. Krawczyk . – Warszawa, 1968. – 76 s.

298. Krawczyk M. Roczny bilans pracy wychowawcy fizcznego / M. Krawczyk // Wychowanie Fizyczne. – 1938. – № 9. – S. 20–27.

299. Krysiński A. Ludność polska na Wołyniu [Текст] / A. Krysiński // Rocznik Ziem Wshodnich, 1939. – S. 148-157.

300. Krzyżanowski T. Polskie siły społeczne na tle stosunków narodowościowych na Wołyniu [Текст] / T. Krzyżanowski. – Warszawa, 1938. – 45 s.

301. Kulesza W. Koncepcje ideowo – polityczne obozu rządocego w Posce wlatach 1926-1935 [Текст] / W. Kulesza. – Wrocław: Ossolineum, 1985. – 311 s.

302. Landau S. T. Zarys historii gospodarczej Polski 1918-1939 [Текст] / S. Landau. – Warszawa, 1986. – 231 s.

303. Lewandowkwski J. Imperializm słabości. Kszałtowanie się koncepcji polityki wshodniej piłsudczyków 1921-1926 [Текст] / J. Lewandowkwski. – Warszawa, 1967. – 275 s.

304. Lipiński W. Historia Związku Strzeleckiego [Текст] / W. Lipiński. – Warszawa, 1930. – 80 s.

305. Lossowski P. Spoleczeństwo polskie a wojsko I wojny światowej i II Rzeczypospolitej [Текст] / P. Lossowski // Dzieje Nanowsze. – 1983. - № 3. – S. 57-71.

306. Markert A. Przysposobienie wojskowe kobiet (1922-1939) [Текст] / A. Markert. Zarys historii dokumenty i materialy. – Warszawa, 2002. – 253 s.

307. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym [Текст] / W. Mędrzecki. – Warszawa, 2005. – 356 s.

308. Mędrzecki W. Przemiany cywilizacyjne i socjotopograficzne miąst województwa Wołyńskego 1921-1939 [Текст] / W. Mędrzecki // Kwartalik Historii Kultury Materialnej. – 1995. – № 1. – S. 141–153.

309. Mędrzecki W. Wojewodztwo Wołyńskie 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych [Текст] / W. Mędrzecki. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydaw. PAN, 1988. – 202 s.

310. Mieszczankowski M. Rolnictwo II Rzeczypospolitej [Текст] / M. Mieszczankowski. – Warszawa, 1983. – 185 s.

311. Mieszczankowski M. Zardłużenie rolnictwa Polski międzywojennej [Текст] / M. Mieszczankowski // Najnowsze dzieje Polski. Materiały i Studia z okresu 1914-1939 p., 1963. – T. VI.

312. Młynarska – Konrad E. Zespól akt Związku Strzeleckego 1919-1939 [Текст] / E. Młynarska – Konrad // Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej. – 1994. – № 17. – S. 90 – 107.

313. Moczulski F. Osadnictwo cywilne i wojskowe od chili odzyskania niepodległości w gm. Powuzsk pow. Kowelskiego [Текст] / F. Moczulski. Praca dyplomowa w szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, 1938. – 45 s.

314. Muszałówska K. Miernik wychowania fizycznego młodzieżey szkolnej [Текст] / K. Muszałówska // Wychowania fizyczne. – 1933. – № 6-8. – S. 102 – 128.

315. Niewiadomski M. Odznaka osadnicza [Текст] / M. Niewiadomski // Kresowe Stanice – 1996. – № 6-8. – S. 11 – 14.

316. Niewiadomski M. Szkolenie rolnicze osadników wojskowych w latach 1921-1922 [Текст] / M. Niewiadomski // Kresowe Stanice – 1998. – № 6-8. – S. 11 – 14.

317. Nowodworski W. Województwa wschodnie w świetle tytułów książek [Текст] / W. Nowodworski // Rocznik Ziem Wschodnich. – Warszawa : Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1938. – S. 131–144.

318. Odziemkowski J. Wieś i armia w II Rzeczepospolitej [Текст] / J. Odziemkowski. – Wrocław: Ossolineum, 1988. – 134 s.

319. Olszewska H. O warunkach wchowania dziatwy i mlodzieży szkolnej w Polsce [Текст] / H. Olszewska // Wychowania fizyczne. – 1926. – № 1 – 2. – S. 187–192.

320. Orłowicz M. Organizacja opiki państwowej nad turystyką i przemysłem turystycznym w Polsce [Текст] / M. Orłowicz // Wychowania fizyczne. – 1933. – № 10. – S. 38–39.

321. Orłowicz M. O warunkach wychowania dziatwy i mlodzieży szkolnej w Polsce [Текст] / M. Orłowicz // Wychowania fizyczne. – 1932. – № 6. – S. 77–82.

322. Paprocka W. Instytuccje i organizacje Polska na kresach Wschodnich 1920-1939 [Текст] / W. Paprocka // Etnografia Polska. – 2001. – № 1-2. – T. XLV.

323. Paprocka W. Ludność białoruska a polska polityka mniejszościowa w okresie miedzywojennym [Текст] / W. Paprocka // Etnografia Polska. – 1995. – № 1-2. – T. XXXIX.

324. Piasecki Eug. Wychowanie fizyczne na tle całokształtu wychowania [Текст] / Eug. Piaseccki // Wychowania fizyczne. – 1932. – № 6. – S. 387–392.

325. Piotrkiewicz T. Myśl polityczna Związku Naprawy Rzeczypospolitej wobec kwestii ukraińskiej (1926-1930) [Текст] / T. Piotrkiewicz // Przegląd Historyczny. – 1979. – № 2. – T. LXX. – S. 387–392.

326. Pobóg – Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski, t. 2, 1914-1939 [Текст] / W. Pobóg – Malinowski. – Gdańsk, 1990. – 370 s.

327. Podhorski B. Osady wojskowe na terenie Szubkowa na Wołyniu oraz przylegle cywilne [Текст] / B. Podhorski. – Warszawa, 1931. – 35 s.

328. Podhorski B. Zadania osadnictwa polskiego na kresach i sposoby ich realizacji [Текст] / B. Podhorski // Awangarda Państwa Narodowego. – 1937. – № 5. – S. 387–392.

329. Podhorski B. Zagadnicnia społeczeństwa polskiego na Wołyniu [Текст] / B. Podhorski. – Poznań, 1938. – 74 s.

330. Prażmowska – Iwanka W. Pare uwag o typach obozów [Текст] / W. Prażmowska – Iwanka // Wychowania fizyczne. – 1933. – № 6-8. – S. 387–392.

331. Pruszkowski A. Przewodnik społeczny [Текст] / A. Pruszkowski. – Warszawa, 1934. – 292 s.

332. Pudełek J. Związek Legionistów Polskich – Związek Legionistów Polskich i ich Rodzin [Текст] / J. Pudełek // Kresowe Stanice. – 1995. № 6-8. – S. 387–392.

333. Rećko J. Wychowanie dzieci i młodzieży w polityce rządow obozu Jozefa Piłsudskiego [Текст] / J. Rećko // Marszałek Jozef Piłsudski. Wodz – polityk – wychowawca. Praca zbierowa pod red. dr. W. Ząbka. – Warszawa, 2000. – S. 85-93.

334. Roszkowski W. Rolnictwo i leśnictwo [Текст] / W. Roszkowski // Problemy gospodarce Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1981. – S. 76-87.

335. Roupperts S. Cele, zadania i działalnośc Rady Naukowej WF [Текст] / S. Roupperts // Wychowania fizyczne. – 1933. – № 10. – S. 287–292.

336. Roupperts S. Harcerski Kurs Instruktorski Wychowania Fizycznego [Текст] / S. Roupperts // Wychowania fizyczne. – 1929. – № 6. – S. 387–392.

337. Rozwadowski P. Państwowy Urząd Wychowania fizycznego i Przysposobienia Wojskowego 1927-1939 [Текст] / P. Rozwadowski. – Warszawa, 2000. – 365 s.

338. Selimowski T. Polskie legalne storonnictwa polityczne. Zarys popularny [Текст] / T. Selimowski. – Warszawa, 1934. – 115 s.

339. Sikorski W. Najważniejsze zadania wychowania w środowiskach wiejskich i małomiejskich [Текст] / W. Sikorski // Wychowania fizyczne. – 1933. – № 10. – S. 38–49.

340. Sikorski W. Obozy przysposobienia wojskowego [Текст] / W. Sikorski // Wychowania fizyczne. – 1927. – № 9-10. – S. 387–392.

341. Sikorski W. P.O.S. a zawódy międzyszkolne [Текст] / W. Sikorski // Wychowania fizyczne. – 1931. – № 4. – S. 20–30.

342. Skład J. Z przygotowań do Państwowej Odznaki Sportowej [Текст] / J. Skład // Wychowania fizyczne. – 1932. – № 6. – S. 87–92.

343. Słoniewski M. Wychowanie fizczne i sport w działalności polskich organizacji młodzieżowych związanych z prawicą społeczna w latach 1918-1939 [Текст] / M. Słoniewski. – Warszawa, 1984. – 285 s.

344. Słownik organizacji młodzieżowych w Polsce 1918-1970 [Текст] / Cz. Kozlowski [i in.]; pod red. Cz. Kozowskiego. – Warszawa: Iskry, 1971. – 191 s.

345. Smołalski A. Ideały wychowawcze w Polskiej mysli pedagogicznej od XVI w. Do konca II Rzeczypospolitej [Текст] / A. Smołarski. – Opole, 1994. – 88 s.

346. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na Kresach Wshodnich [Текст] / S. Srokowski. – Kraków, 1924. – 48 s.

347. Stawecki P. Niekotore aspekty udzialu wojska w życiu politycznym w Polsce w latach 1935-1939 [Текст] / P. Stawecki // Dzieje Najnowsze. – 1969. - № 1. – S. 63-71.

348. Stawecki P. Polityka wojskowa Polski 1921-1926 [Текст] / P. Stawecki. – Warszawa, 1981. – 185 s.

349. Stobniak – Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945 [Текст] / J. Stobniak – Smogorzewska. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN, oficyna wedawnicza RYTM, 2003. – 419 s.

350. Stobniak – Smogorzewska J. O Wychowaniu młodzieży osadniczej [Текст] / J. Stobniak – Smogorzewska // Kresowe Stanice. –1997. – № 20. – S. 39-48.

351. Stobniak – Smogorzewska J. Pierwsze lata osadnictwa organizacja i przeprowadzanie akcji [Текст] / J. Stobniak – Smogorzewska // Kresowe Stanice. –1998. – № 20. – S. 319–322.

352. Stobniak – Smogorzewska J. Początki osadnictwa wojskowego : ustawa o nadaniu ziemli [Текст] / J. Stobniak – Smogorzewska // Kresowe Stanice. –1997. – № 20. – S.319–322.

353. Suchrzewski L. Znaczenie gospodarcze osadnictwa na ziemiach wshodnich. Pięć lat na froncie gospodarcym [Текст] / L. Suchrzewski. – Warszawa, 1931. – 60 s.

354. Szczepański J. Organizacje kombatanckie i paramilitarne ma Mazowszu Północnym w okresie międzywojennym [Текст] / J. Szczepański // Zeszyty Naukowe Ostrołeckiego Towarzystwa Naukowego, 2009. – S. 31-43.

355. Świetliński T. Osadnictwo wojskowe w Polsce [Текст] / T. Świetliński. – Warszawa, 1923. – 25 s.

356. Szymański L. Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej [Текст] / L. Szymański. Wrocław : Akademia Wychowania Fizycznego w Wrocławiu, 1997. – 312 s.

357. Tomaszewski J. Z dziejów Polesia 1921-1939. zarys stosunków społeczno-ekonomiczych [Текст] / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1963. – 248 s.

358. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 [Текст] / R. Torzec. – Wrocław, 1988. – 253 s.

359. Tourogiński T. Stan gospodarczy osadnictwa wojskowego [Текст] / T. Tourogiński. – Warszawa, 1933. – 47 s.

360. Truszkowski S. Z dziejów organizacji i fomacji obrony narodowej w siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej [Текст] / S. Truszkowski // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1970. - № 1. – S. 278-312.

361. Wais K. Związek Harcerstwa Polskiego w latach 1918-1939 [Текст] / K. Wais. – Rzeszów : Studia z dziejów organizacji młodzieżowej w II RP, 2007. – 1103 s.

362. Wasilewski L. Sprawa Kresów i mniejszości narodowych w Polsce [Текст] / L. Wasilewski. – Warszawa, 1925. – 68 s.

363. Wieczorek A. Wybrane Podstawy Prawne Osadnictwa Wojskowego II Rzeczypospolitej [Текст] / A. Wieczorek // Kresowe Stanice. – 1998. – № 10. – S. 154–157.

364. Wiśniewska M. Związek Strzelecki (1910-1939) [Текст] / M. Wiśniewska. – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2010. – 388 s.

365. Wojtycza J. Studia i materiały z dziejów przysposobienia wojskowego w Polsce w latach 1918-1926 [Текст] / J. Wojtycza. – Kraków, 2001. – 230 s.

366. Wyszczelsk L. Historia polskij myśli wojskowej [Текст] / L. Wyszczelsk. – Warszawa, 2001. – 264 s.

367. Wywiał P. Związek Strzelecki w tworzeniu bezpieczeństwa narodowego Polski. Tradycia i wyzwania XXI wieku [Текст] / P. Wywiał. – Łodź, 2009. – 128 s.

368. Zagórny S. Osadnictwo wojskowe w Polsce (1920-1923) [Текст] / S. Zagórny // Zeszyty Naukowe Uniwerzsytetu Łodzkiego. – Łodz, 1961. – № 22. – S. 178 – 189.

369. Zakrzewska A. Związek Strzelecki 1919-1939. Wychowanie obywatelskie młodzieży / A. Zakrzewska. – Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2007. – 320 s.

370. Z kresów Wschodnich R. P. Wspomnienia z osad wijskowych 1921-1940 [Текст] / . – Warszawa, 1997. – 470 s.

371. Żarnowski J. Społeczeńtwo Drugiej Rzeczepospolitej 1918-1939 [Текст] / J. Żarnowski. – Warszawa, 1973. – 248 s.

372. Żawrocki O. Naukowe sekcje wychowawców fizycznych [Текст] / O. Żawrocki // Wychowania fizyczne. –1933. – № 11-12. – S. 170–175.

373. Żawrocki O. Wstępne czynności przy organi zowaniu wycieczek i obozów [Текст] / O. Żawrocki // Wychowania fizyczne. –1931. – № 4. – S. 170–175.

8. Довідкові та енциклопедичні видання

374. Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej [Текст] – Warszawa, 1999. – 358 s.

375. Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu [Текст] / J. Hoffman. – Warszawa : Związek polshkih towarzystw turystycznyh, 1938. – 67 s.

376. Ilustrowany przewodnik po Równem [Текст] [pod. red. I.Górnickiego]. – Równe : Druk samorządowa, 1937. – 36 s.

377. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu [Текст] / M. Orłowicz. – Luck : Nakl. Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. – 380 s.

378. Przewodnik po Polsce w 4 tomach: Polska Południowo-Wshodnia [Текст] [pod. red. S.Lenartowicz]. – Warszawa : [b.n.w.], 1937. – T. 2. – 540 s.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Структура управління військово-фізичною підготовкою[1]

[1] Джерело: Джерело: Kowieska U. Kultura fizyczna w programach i działalności związków zawodowych w II Rzeczypospolitej [Текст] / U. Kowieska. – Wrocław : Akademia Wychowania Fizycznego w Wrocławiu, 1997. – 296 s.

ДОДАТОК Б

Кількісний склад Союзу осадників у Волинському воєводстві станом на 1930 р.[2]

Відділ	Рік заснування	Відділів	Очільник	Кількість членів
Володимир		18	Єжи Поступський	326
Ковель	1922	11	Вацлав Васальський	327
Рівне		30		562
Кременець			Станіслав Поврожницький	695
Любомль		8	Міхал Хохол	141
Здолбунів		15	Юзеф Жуковський	238
Луцьк		43	Едвард Марсула	1007
Горохів		19	Тадеуш Супчинський	360
Дубно	1922	23	Людвік Жулавський	487
Разом		167		4143

[2] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 39.

ДОДАТОК В

Кількісний склад Союзу військових інвалідів Польщі у Волинському воєводстві станом на 1930 р.[3]

Відділ	Рік заснування	Очільник	Кількість членів
Володимир		Міхал Сполітак	526
Ковель	1922	Анжей Маковський	418
Рівне		Томаш Левкович	579
Костопіль	1926	Чеслав Полекович	200
Острог	1929	Ян Дах	153
Луцьк	1926	Пьотр Маржецький	510
Дубно	1919	Болеслав Скржевський	636
Разом			3102

[3] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 42.

ДОДАТОК Д

Кількісний склад Союзу легіонерів Польських військових інвалідів у Волинському воєводстві станом на 1930 р.[4]

Відділ	Рік заснування	Очільник	Кількість членів
Рівне	1929	Тадеуш Щемплінський	68
Костопіль	1925	Антоній Тарновський	70

[4] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 44.

ДОДАТОК Е

Кількісний склад Стрілецького союзу у Волинському воєводстві станом на 1936 р.[5]

Відділ	Рік заснування	Відділів	Очільник	Кількість членів
Володимир		19		
Костопіль		42		
Ковель		39		
Рівне		60		
Кременець		16		
Любомль		15		
Сарни		12		
Здолбунів		30		
Луцьк		69		
Горохів		44		
Дубно		69		
Разом		415		
Загальна кількість членів				10446

[5] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 59.

ДОДАТОК Ж

Кількісний склад Стрілецького союзу у Рівненському повіті станом на 1934 р.[6]

Відділ	Рік заснування	Очільник	Кількість членів
Рівне	1923	Олександр Саутер	286
Тучин		Томаш Сігда	26
Житин	1923	Юнк Альфред	46
Корець		Станіслав Ванкович	98
Бабин	1923	Ястржемський	15
Бугрин		Юзеф Бобровський	21
Клевань	1926	Страга Францішек	162
Межирич		Юзеф Бродовський	110
Дядьковичі		Жигмунд Коправський	58
Любомирка	1923	Мірга Болеслав	39
Олександрія		Станіслав Кнапік	182
Грушвиця	1926	Едмунд Злобницький	44
Гоща		Ян Харасевич	48
Разом			1135

[6] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 20. – Спр. 201. – Арк. 38.

ДОДАТОК 3

Кількісний склад Союз резервістів у Рівненському повіті станом на 1934 р.[7]

Відділ	Рік заснування	Очільник	Кількість членів
Рівне відділ №1		Хіпаліт Гадальський	43
Рівне відділ №2		Шітлер Юзеф	33
Рівне відділ №3		Романський Стефан	48
Дядьковичі		Макарський Володимир	35
Межиричі		Хмурковський Тадеуш	75
Тучин		Рудель Фелікс	29
Язловець		Лахчик Станіслав	85
Галлерово		Вольний Ян	27
Заводні		Фалішевський Ян	27
Улановці		Беднарський Мар’ян	37
Гоща		Маєвський Григорій	31
Корець		Лачковський Ян	27
Грушвиця		Грекович Станіслав	25
Разом		415	
Загальна кількість членів			522

[7] Джерело: ДАРО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 2626. – Арк. 6-7 зв.

ДОДАТОК И

Кількісний склад Союзу резервістів у Костопільському повіті станом на 1935 р.[8]

Відділ/ Керівник	Кількість членів	Поляків	Українців	Євреїв
Костопіль Єжи Марчевський	97	88	6	1
Янова Долина Богдар Левартовський	165	141	24	-
Степань Владислав Даховський	33	28	4	-
Деражне Ян Яшка	57	45	8	1
Людвипіль Петро Сцібор	63	57	4	2
Омелянка Войцих Кущаковський	20	20	-	-
Березне Стефан Антонович	46	42	2	636
Разом	581	421	48	4

[8] Джерело: ДАРО. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 58.

ДОДАТОК К

Кількісний склад Союзу офіцерів резерву у Волинському воєводстві станом на 1930 р.[9]

Відділ	Рік заснування	Очільник	Кількість членів
Володимир		Гебхард Артур	43
Ковель	1925	Кохнацький Ян	близько 120
Рівне		Щемплінський	76
Кременець	1926	Май Козмінський	47
Горохів	1929	Станіслав Крупа	23
Луцьк	1926	Хабіч Вітольд	67
Дубно	1921	Альфред Нахребецький	76
Разом			452

[9] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 37.

ДОДАТОК Л

Кількісний склад Союзу підофіцерів резерву у Волинському воєводстві станом на 1930 р.[10]

Відділ	Рік заснування	Очільник	Кількість членів
Дубно	1929	Адам Стефаняк	25
Здолбунів		Станіслав Гернацький	30

[10] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 38.

ДОДАТОК М

Кількісний склад Союзу ветеранів польської армії у Франції станом у Волинському вожводстві станом на 1938 р.[11]

Відділ	Рік заснування	Очільник	Кількість членів
Володимир			20
Галлерово	1937	Ян Сувара	45
Рівне	1933	Анжей Мілінський	105
Ковель			19
Синкевиче			23
Баянівка	1937	Юзеф Віловинський	21
Горохів			21
Луцьк			65
Ветеранівка			26
Дубно			17
Разом			362

[11] Джерело: ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 164. – Арк. 32.

ДОДАТОК Н

Кількісний склад Союзу колишніх легіонерів і пеов'яків у Волинському воєводстві станом на 1930 р.[12]

Відділ	Рік заснування	Очільник	Кількість членів
Володимир		Ян Сінявський	70
Здолбунів	1922	Ян Шкут	26
Рівне	1929	Мар'ян Каласевич	75
Ковель	1929	Александр Сковренський	38
Кременець	1928	Францішек Роч Ковальський	60
Горохів	1929	Юзеф Голковський	15
Луцьк	1925	Стефан Деревланюк	122
Дубно	1929	Адам Стефаніум	15
Разом			421

[12] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 44.

ДОДАТОК П

Кількісний склад Союзу польських харцерів у Волинському воєводстві станом на 1936 р.[13]

Відділ	Рік заснування	Відділів	Очільник	Кількість членів
Володимир		7	Анушевич Зенен	
Костопіль		2	Лаговський Владислав	
Ковель		7	Ходола Анжей	
Рівне		9	Гаєвський Теодор	
Кременець		6	Профіч Жигмунд	
Любомль		2		
Сарни		17	Яроцький Володимир	
Здолбунів		2	Барановський Юзеф	
Луцьк		4	Гощинський Владислав	
Горохів		4	Ковальський Стефан	
Дубно		6	Чеглевський Жигмунд	
Разом		66		
Загальна кількість членів				6290

[13] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 2. – Спр. 78. – Арк. 59.

ДОДАТОК Р

Кількісний склад Легіону волинських повстанців у Волинському воєводстві станом на 1930 р.[14]

Відділ	Рік заснування	Очільник	Кількість членів
Ковель	1929	Юліан Косовський	151
Любомль	1929	Стефан Ястржебський	9
Костопіль	1929	Ян Бурава	30

[14] Джерело: ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 45 зв.

ДОДАТОК С

Структура управління польських парамілітарних організацій[15]

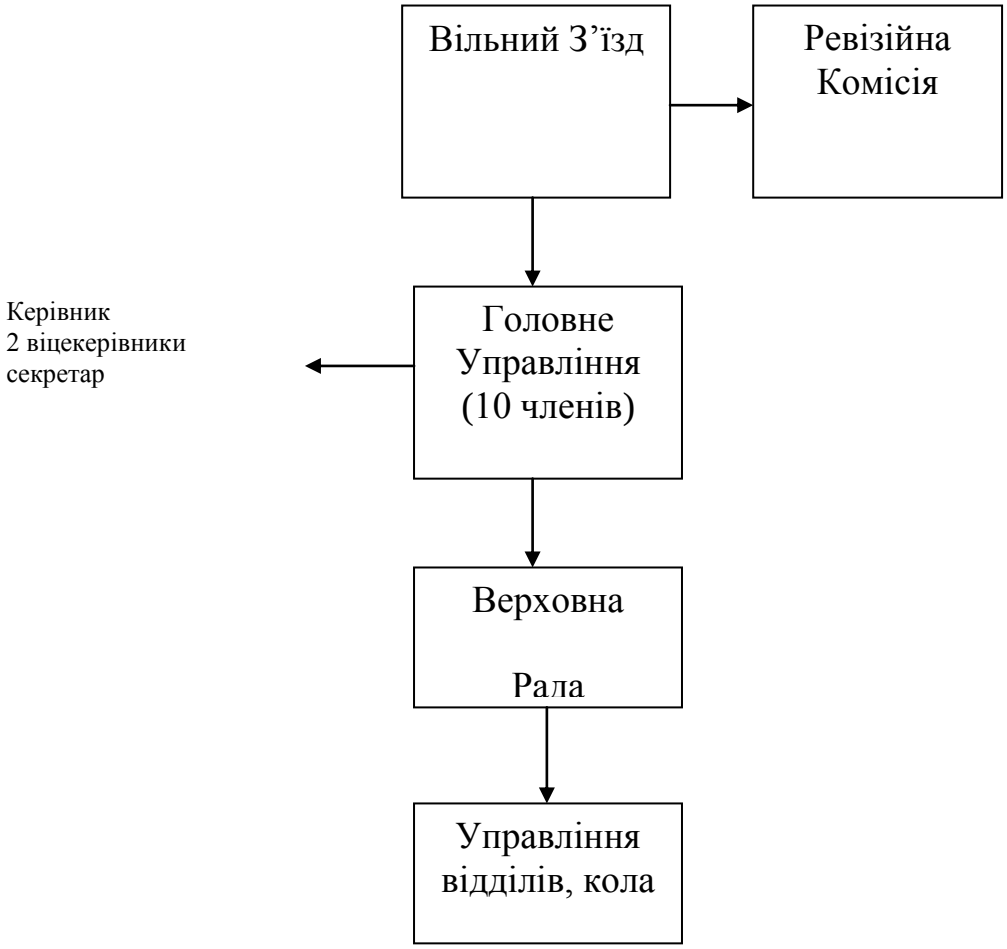

[15] Джерело: Джерело: Kowieska U. Kultura fizyczna w programach i działalności związków zawodowych w II Rzeczypospolitej [Текст] / U. Kowieska. – Wrocław : Akademia Wychowania Fizycznego w Wrocławiu, 1997. – 296 s.

ДОДАТОК Т

Кількісний склад стрілецьких клубів у округах та під округах Стрілецького союзу в період 1931-1937[16]

Округ СС (Підокруг)	Кількість клубів		
	1931/1932	1932/1933	1936/1937
Варшава	409	643	567
Люблін	239	313	167
Луцьк (підокруг)	111	130	236
Гродно	336	349	325
Вільно	145	260	305
Краків	395	445	_
Львів	. (-)	196	346
Тернопіль	340	434	547
Брест	216	293	439
Новогродек	96	99	227

[16] Zakrzewska A. Związek Strzelecki 1919-1939. Wychowanie obywatelskie młodzieży / A. Zakrzewska. – Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2007. – 320 s

ДОДАТОК У

Кількість бібліотек у округах та під округах Стрілецького союзу на 1937 р.[17]

Округ СС (Підокруг)	Клубів	Постійних бібліотек	Непостійних бібліотек	Кількість книг	Кількість книг в 1 клубі
Варшава	897	121	98	23134	26
Люблін	384	63	45	6702	17
Луцьк (підокруг)	311	49	35	11038	35
Гродно	357	33	137	12860	36
Вільно	415	88	7	11770	28
Краків	528	127	31	17685	33
Львів	411	149	1234	10553	26
Тернопіль	600	92	87	10400	17
Брест	618	105	11	18534	30
Новогродек	220	34	93	9728	44

[17] Zakrzewska A. Związek Strzelecki 1919-1939. Wychowanie obywatelskie młodzieży / A. Zakrzewska. – Kraków : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2007. – 320 s